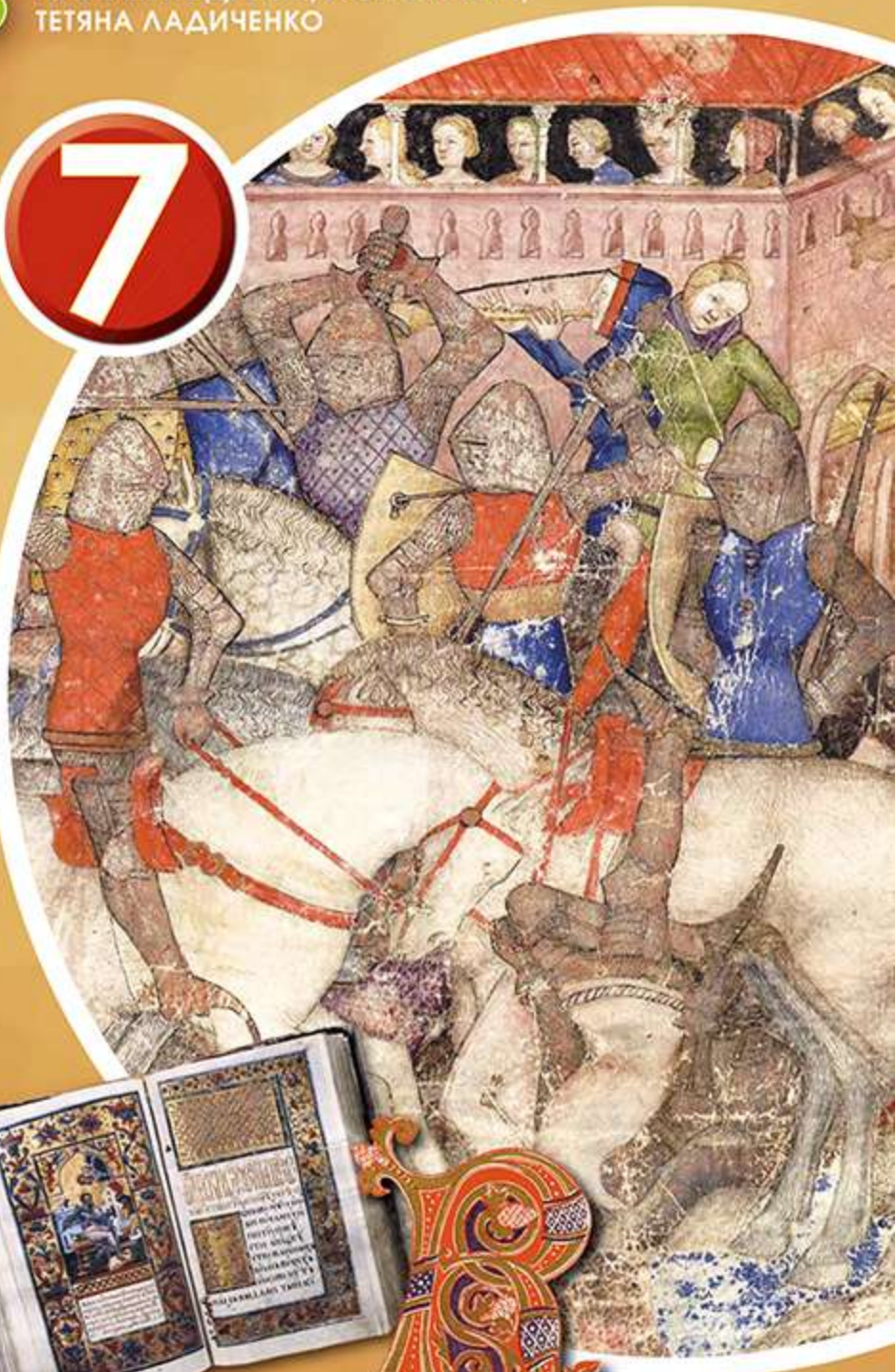

НАТАЛІЯ ПОДАЛЯК, ІЛОНА ЛУКАЧ,
ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО

Всесвітня Історія

7

УДК 94(100)“653”(075.3)
П44

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Подаляк Н.Г.

П44 Всесвітня історія : підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти / Наталія Подаляк, Ілона Лукач, Тетяна Ладиченко. – Київ : Генеза, 2020. – 176 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-1091-4.

У підручнику висвітлюється історія середньовіччя – доби, яка тривала від середини V до кінця XV століття. Історія окремих країн і народів розглядається в тісному поєднанні з визначними подіями середньовіччя. Особливу увагу приділено матеріальному, культурному, духовному життю середньовічної людини.

УДК 94(100)“653”(075.3)

ISBN 978-966-11-1091-4

© Подаляк Н.Г., Лукач І.Б.,
Ладиченко Т.В., 2020
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2020

Шановні семикласники та семикласниці!

Хоча від середньовіччя нас віддаляє понад п'ятсот років, проте саме в ту далеку епоху було закладено основи сучасного світу. Ознайомитися з дивовижним розмаїттям цієї доби вам допоможе цей підручник.

Матеріали підручника спрямовано на формування компетентностей відповідно до Нової української школи, зокрема історичної предметної компетентності. Також ви зможете набути й інших ключових компетентностей: навчитися переконливо висловлювати думки, розуміти писемні джерела, будувати логічні ланцюжки подій, використовувати цифрові технології для пошуку історичної інформації, реалізовувати індивідуальні та командні проекти.

У підручнику поряд з викладенням основного історичного матеріалу подано уривки із середньовічних документів, які донесли до нас подих і колорит минулого. Ці джерела дають змогу подивитися на середньовіччя очима його сучасників і краще зрозуміти тогочасне життя. Звичайно ж, потрібно враховувати, хто, за яких обставин і з якою метою їх писав. Допоможуть вам у цьому запитання до документів.

Чимало можуть розповісти також ілюстрації – малюнки та мініатюри із середньовічних рукописів, фотографії історичних пам'яток.

Уведені в основний текст *«Подобиці»* розширять знання про історичних осіб, дадуть можливість дізнатися більше про окремі історичні події.

Важливу роль у вивченні історії відіграють карти. Працюючи з ними, ви зможете простежити, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби середньовіччя.

На сторінках навчальної книжки ви натрапите на чимало нових слів. Їх виділено напівжирним шрифтом і до них подано пояснення. Крім того, у кінці підручника вміщено *словник термінів*.

Кожний параграф починається і завершується запитаннями, практичними та творчими завданнями до теми. Наприкінці параграфів подано завдання, що є різними за рівнем складності та будуть оцінюватися відповідно різними балами.

Запитання в рубриці *«Перевіряємо знання»* допоможуть перевірити та закріпити отримані відомості.

Завдання з блока *«Удосконалюємо вміння»* спрямовано на розвиток аналітичного мислення, уміння працювати з картами та ілюстраціями, запам'ятовувати основні дати.

Рубрика *«Діємо творчо»* передбачає обговорення цікавих питань, відповідаючи на які іноді треба шукати додаткові джерела, розмірковувати та самостійно робити висновки. Деякі завдання передбачають занурення в епоху середньовіччя, написання творів, розповідей або повідомлень від імені конкретної людини того часу. У цій рубриці є також блицтурніри, інші види роботи з текстом та ілюстраціями.

Додатковий матеріал, який зробить процес вивчення всесвітньої історії цікавішим, ви можете знайти в рубриці *«Дізнаємося з інтернет-мережі»*, скориставшись підказками для пошуку інформації.

Сподіваємося, що робота з підручником допоможе вам відчути живу історію, почути голос далекої епохи, навчитися розуміти й любити багатоманітний світ середньовіччя.

Вступ у добу середньовіччя

1. Спадщина
стародавнього
світу

2. Велике
переселення
народів

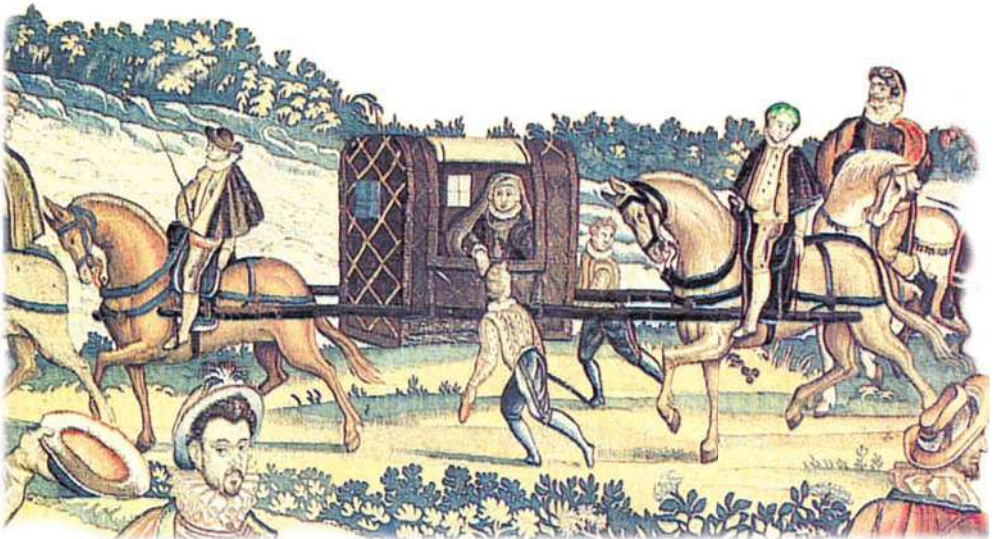
3. Середньовіччя як
період розвитку
людства

4. Періоди
середньовіччя

5. Джерела
вивчення

Пригадайте, яка писемність існувала у Стародавньому Єгипті та Стародавньому Китаї.

■ ■ **1. Спадщина стародавнього світу.** Епоха стародавнього світу, що продовжувалася тисячоліття, є найдавнішою у історії людства. Вивчаючи її, ви поринали у прадавні часи, коли з'явилася людина сучасного типу та формувалося первісне суспільство. Первісні люди опановували землеробство і скотарство, ремесла та торгівлю, створювали й удосконалювали знаряддя праці. Саме тоді почали складатися організовані людські колективи, виникла культура. Із часом у долинах річок постали перші держави та сформувалися давні високоорганізовані суспільства – цивілізації Месопотамії, Єгипту, Індії та Китаю.

Східні народи першими створили могутні держави, подарували світові основні види писемності, залишили у спадок нащадкам величні храми та єгипетські піраміди, досконалі системи зрошування та численні пам'ятки культури.

Пізніше найрозвинутішими державами стародавнього світу стали античні Греція та Рим. Їхню історію часто називають золотою добою людства. Давні греки, які не знали деспотичної східної влади царів, подарували світові демократію, філософію та видатні твори мистецтва.

Пригадайте! Назвіть імена найвідоміших давньогрецьких філософів.

Спадкємцями еллінів стали мешканці «міста на семи пагорбах» – Рима. Віддаючи шану грецькій культурі та полісному

устрою, стародавні римляни створили власну неповторну цивілізацію. Вони заволоділи величезними територіями, заснували могутню Римську імперію, яку населяли різні народи. Проте ще задовго до своєї загибелі Римська імперія вступила у смугу занепаду. З III ст. різко погіршився стан економіки: скорочувалися посівні площі, падала врожайність, завмирили торгівля і ремесла.

Серйозних змін зазнав і державний устрій Риму. Імператор вважався вже не першим серед рівних, а володарем, особою священною. «Немає влади не від Бога» – це положення християнського вчення якнайкраще відповідало тогочасним уявленням про владу. Побачивши в новій вірі можливість обґрунтувати свою владу, римські імператори припинили гоніння на християн. Спочатку Константин Великий дозволив відкрито сповідувати християнство, а з 381 р. християнство було оголошено державною релігією.

Подумайте!

Чому римляни в перші століття влаштовували гоніння на християн?

Зазнало змін і римське військо. Ті часи, коли воно складалося лише з повноправних римських громадян, відійшли в минуле. Звичним стало набирати воїнів з варварів – тих, хто розмовляв не латиною і не грецькою. У майбутньому це мало згубні для Риму наслідки, перетворившись на одну з головних причин загибелі імперії.

■ **2. Велике переселення народів.** У IV–VII ст. Європою прокотилися могутні хвилі варварських нашеств. Десятки германських, слов'янських, сарматських та інших племен знялися з місць, де вони жили сотні років, і вирушили на завоювання нових земель. До масового пересування їх змусили:

- різке похолодання;
- зростання кількості населення в результаті збільшення сільськогосподарської продукції після запровадження залізних знарядь праці;
- тиск кочівників зі Сходу;
- боротьба за владу та витіснення переможених за межі своїх земель;
- утворення військової знаті, яка прагнула військової здобичі та нових підвладних їй територій.

Це дивовижне явище увійшло в історію як доба **Великого переселення народів**. Початком його став рух германських племен готів на південь. Вони пройшли через землі слов'ян у Північне Причорномор'я. Ті готські племена, які осіли в пониззі Дніпра, стали називати остготами (східними готами), а тих, що оселилися між Дніпром і Дунаєм, назвали вестготами (західними готами). Античні автори писали, що близько 260 р. готи захопили античні міста-держави Ольвію і Тіру й Боспорське царство та утворили державу в Північному Причорномор'ї.

У ранньому середньовіччі величезний простір Східної та Центральної Європи населяли племена слов'ян. Спочатку вони мали подібні мови. Це знайшло відображення в самоназві «слов'яни» – ті, що використовують спільні слова (мову). Поступово, розселяючись, слов'янські племена відокремились одне від одного й розпалися на три гілки. До західної групи належали чехи, словаки, поляки, полабські та поморські слов'яни. Східну складали предки українців, білорусів і росіян. Південна включала болгар, сербів, хорватів, словенців і деякі інші народи.

3. Середньовіччя як період розвитку людства. Уперше на зламі XV–XVI ст. термін «середні віки» почали використовувати італійські вчені. Для них ідеалом слугувала висока культура античності, де панували розум, освіта й класична латина – мова давньоримських письменників і філософів. У середні віки, на їхнє переконання, відбувалося лише знищення античної спадщини – храмів, театру, літератури, філософії. Тому середньовіччя залишалося для них «темними віками» – перервою у розвитку культури та освіти, добою занепаду, темряви й дикості порівняно з античністю. Його вважали втраченим для людства часом.

Така негативна оцінка надовго закріпилася у свідомості людей. Різні точки зору щодо суті й значення середньовіччя зберігаються й досі.

Одні згадують лише кровопролитні війни та міжусобиці, спалення інакодумців, підступність і жорстокість правителів. Від цих людей можна почути про «суцільні жахи й тортури похмурого середньовіччя». Інші, навпаки, створюють його світлий образ. Для них середньовіччя – це мудрі королі, шляхетні лицарі, учені монахи, працелюбні селяни й ремісники; час, коли особливо цінувалися мужність і гідність.

Лицарське військо. Мініатюра. XI ст.

Розгляньте малюнок. Які обладунки та зброю мали середньовічні лицарі?

Проте величезний період у тисячу років не міг бути або лише добрим, або лише поганим. Усі події відбувалися в один і той самий час і були взаємопов'язані. Королі захищали свій народ, лицарі вклонялися прекрасним дамам, філософи писали мудрі книжки, митці створювали шедеври мистецтва. Водночас не вщухали війни, палали вогнища, лютували пошесті й голод. Як кожна інша епоха, середньовіччя увібрало в себе безмежні прояви життя.

Середньовіччя нагадує про себе значно частіше, ніж це здається на перший погляд. Саме тоді виникла більшість сучасних держав і переважно визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов, почали діяти перші парламенти й перші конституції, відкрилися школи та університети, було започатковано книгодрукування.

Робота в парах. Розгляньте малюнки. Назвіть пори року, які зображено на малюнку ліворуч. Поясніть, що допомагає визначити професію кожного ремісника на малюнку праворуч.

Пори року.
Мініатюра. IX ст.

Кравець, швець, коваль, тесляр.
Середньовічна мініатюра

Учений диспут. Мініатюра. XI ст.

Розгляньте малюнок. Опишіть, як відбувався вчений диспут.

У цей самий період запанували сучасні світові релігії: християнство – у Європі, буддизм та іслам – на Сході.

Середньовіччя подарувало людству великих святих і правителів, знаменитих учених і мислителів, геніальних поетів і художників, уславлених мандрівників і героїв. Йому належать такі винаходи, як ножиці, годинник, віконне скло, вогнепальна зброя та безліч інших. З того часу люди стали користуватися порцеляновим посудом, люстерками, виделками, милом, окулярами, гудзиками.

Також середньовіччя нагадує про себе забудовою старих міст з їхніми фортечними мурами та величними спорудами, один вигляд яких вражає уяву. У більшості людей слово «середньовіччя» асоціюється із соборами і замками, лицарськими турнірами, веселими карнавалами, старовинними книжками у шкіряних оправках.

Подумайте!

Чому середньовічні міста обносили могутніми мурами?

Проте арена, де розгорталася середньовічна історія, не обмежувалася лише європейською територією. Вона була значно ширшою й охоплювала Східну Римську імперію (Візантію), арабо-мусульманський світ, а також країни Сходу, з якими Захід мав постійний зв'язок.

Мури середньовічного міста. Мініатюра

Далеке та яскраве середньовіччя залишило величезний спадок. Його осмислення допоможе вам краще зрозуміти сучасність.

- **4. Періоди середньовіччя.** Початок доби середньовіччя пов'язують із загибеллю наприкінці V ст. Західної Римської імперії. Зустріч двох світів – античного (греко-римського) і варварського (германського, кельтського, слов'янського) – дала поштовх глибоким змінам, які відкрили середньовічний період всесвітньої історії. Наприкінці XV ст., з початком Великих географічних відкриттів, коли Христофор Колумб дістався на своїх кораблях берегів Америки (1492), світ вступив у Новий час.

Щоб краще зрозуміти ті важливі зміни, що відбувалися впродовж середньовіччя, його тисячолітню історію поділяють на три періоди. Інколи їх порівнюють з віком людини – молодістю, зрілістю та старістю. З кінця V до кінця IX ст. тривало раннє середньовіччя, коли на руїнах античного світу народжувалося нове суспільство. X–XIII ст. – доба зрілого, або високого, середньовіччя, час його розквіту та найвищого піднесення. XIV–XV ст. – пізнє середньовіччя, його «осінь». На зміну цьому завершальному етапу середніх віків приходить Новий час.

Вивчаючи середньовіччя, ви одночасно зможете здійснити мандрівку в минуле нашої Батьківщини, де в V–IX ст. відбувалося становлення племінних союзів стародавніх слов'ян. IX–XIII ст. – період існування

кін. V – IX ст.

Раннє середньовіччя

X – XIII ст.

Зріле, або високе, середньовіччя

XIV – XV ст.

Пізнє середньовіччя

могутньої Київської держави – Русі-України. Хронологічно він збігається з добою зрілого середньовіччя. Це одна з найславетніших сторінок в історії нашої держави, пов'язаних з іменами князів Святослава Хороброго, Ярослава Мудрого та Володимира Великого.

Пригадайте! Які найвизначніші події відбулися під час правління цих князів?

Період пізнього середньовіччя XIV–XV ст. став своєрідним рубежем між епохами для історії не лише Західної Європи, а й українських земель. На теренах нашої Батьківщини багаторічний розбрат між правителями удільних князівств призвів до їхнього послаблення та залежності від Золотої Орди, а пізніше – Польщі та Литви.

5. Джерела вивчення. Понад п'ятсот років віддаляють нас від закінчення доби середньовіччя. Не дивно, що з тієї пори до нас дійшло значно більше історичних пам'яток і джерел, ніж із сивої давнини. Джерела розрізняють залежно від того, яку інформацію і в який спосіб вони повідомляють.

Статуетка скандинавського бога Одіна. VIII–IX ст.

Багато про що можуть розповісти мури й вежі старовинних замків, бані соборів і церков, лицарські обладунки та ювелірні прикраси, монети й печатки, витвори мистецтва та звичайні побутові речі. Частину з них знайшли під час розкопок археологи, частину дбайливо зберегли покоління нащадків. Такі джерела називають *речовими*. Їх можна побачити майже в кожному музеї.

Від середньовіччя до нас дійшло чимало *писемних* джерел. Звісно, безліч їх загинуло внаслідок війн, пожеж та інших стихійних лих. Ті, що вдалося зберегти, зібрано у спеціальних сховищах – архівах, де про них дбають фахівці.

Шоломи воїнів. VI–IX ст.

Пригадайте! Як називаються книжки – збірники документів?

Середньовічні автори залишили нам різні твори, які розповідають про визначні події. Хроніки, які в Київській державі (Русі-Україні) називали літописами, містять порічні записи всього, що відбувалося. Біографії змальовують життя і діяльність визначних людей. Поезії, романи, повісті розкривають світ почуттів і переживань середньовічної людини. А скільки цінного повідомляють тексти законів, угод, господарських описів, заповітів, міських книг, судових протоколів, а також ремісничих, купецьких та університетських статутів!

Народна пам'ять донесла з глибини століть оповіді, легенди, пісні, загадки, прислів'я. Усе це – **усні** джерела.

Сліди середньовіччя простежуються в багатьох народних святах і селянських весіллях, у дитячих іграх, вбранні, деяких предметах хатнього вжитку. Це називають **етнографічними** джерелами. Не втрачають інтересу до середньовіччя й наші сучасники. Пізнання історії та місця людини в ній триває.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Історію яких країн називають золотою добою людства?
2. Чим було спричинене Велике переселення народів?
3. Як утворилися три гілки слов'ян? Назвіть їх і вкажіть, які сучасні народи входять до кожної з них.
4. Якими датами обмежується доба середньовіччя?
5. Які періоди історії України відповідають трьом періодам середньовічної історії Західної Європи?
6. З яких джерел ми отримуємо знання про середньовіччя?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Доберіть з тексту Вступу приклади найважливіших досягнень середньовіччя: 1) у сфері політики; 2) в освіті та науці; 3) у мистецтві; 4) у побуті. Складіть таблицю за цими рубриками.
2. Зробіть стрічку часу і позначте на ній, у яких хронологічних межах тривало середньовіччя. Визначте, з якими подіями пов'язують його початок і закінчення, на які періоди поділяють.
3. Поясніть походження терміна «середні віки».

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота в парах. Використовуючи текст підручника і додаткові джерела, доберіть аргументи: 1) на користь негативної точки зору щодо середньовіччя; 2) на підтримку позитивної оцінки середньовіччя. Зазначте, яких аргументів більше.

Перші середньовічні держави

§ 1 НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 1 НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

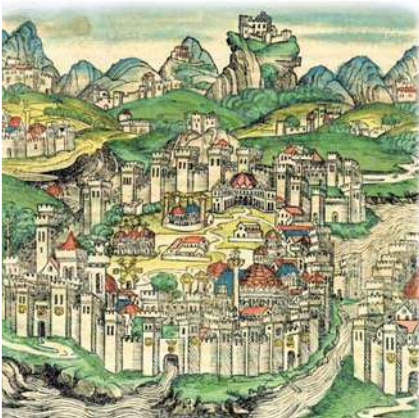
§ 2 ФРАНКИ: ВІД ДЕРЖАВИ ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

§ 3 ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ

§ 4 АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте, які племена, що жили на теренах України в найдавнішу епоху, брали участь у Великому переселенні народів.

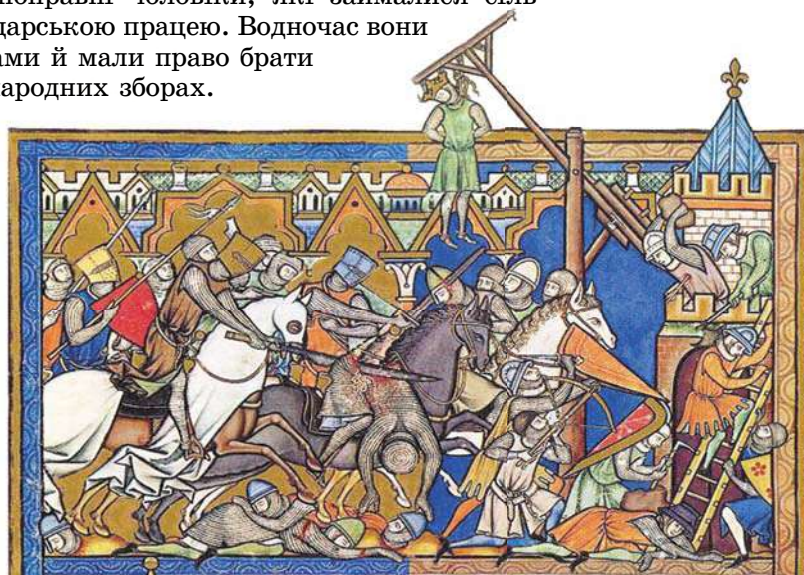
■ **1. Германські племена.** На північ від Альп проживали численні варварські племена германців, кельтів, слов'ян. Їхні мови належать до однієї, індоєвропейської, мовної сім'ї. Мабуть, далекі предки цих народів мешкали по сусідству. Стародавньою батьківщиною германців були південне й північне узбережжя та острови Балтійського моря, Скандинавський та Ютландський півострови. Глобальне похолодання змусило германців поступово переселятися в тепліші краї. На початку нашої ери вони вже займали простір між річками Рейн, Одер і Дунай. Землі, придатної для землеробства, тут було небагато. Переважали прекрасні пасовиська. Тому головним заняттям германців стало скотарство, а основним багатством – бики,

воли й корови. Непогано знали германці й землеробство. Вони використовували рало й плуг, вирощували ячмінь, просо, пшеницю, льон. Досить активно германські племена торгували, зокрема з римлянами. Мешкали вони в невеликих селах або на хуторах. Римський історик Корнелій Тацит (бл. 55–120) повідомляє, що вони «оселяються на відстані один від одного, де кому сподобається ручай, галявина або гай». Для житла будували довгі та високі дерев'яні хати, розраховані на велику сім'ю з 20–30 осіб. У негоду там тримали й худобу.

Жили германці громадою. Її членами вважалися вільні рівноправні чоловіки, які займалися сільськогосподарською працею. Водночас вони були воїнами й мали право брати участь у народних зборах.

Розгляньте малюнки. З якою метою германці зображували своїх воїнів не лише переможцями, а й такими, що зазнали поразки?

Германець схилив коліно

Полонені германці

Вищим органом влади в германців були народні збори. У них брали участь усі повнолітні вільні чоловіки, за винятком тих, хто боягузством зганьбив себе в битві. Народні збори розглядали питання війни та миру, судили злочинців, обирали із числа найзнатніших одноплемінників старійшин і вождів. Племінні вожді, або **конунги**, очолювали військо та представляли інтереси племені в міжнародних справах. Рада старійшин вирішувала поточні, насамперед судові, справи. Германці не знали писемності, тому свої звичаї та закони передавали наступним поколінням усно. Християнізація прискорила виникнення в германців держави.

Рада в германців

Справжньою катастрофою стала поява в Європі кочівників – гунів. Вони прийшли з далеких степів Азії і зламали опір готів. Остготи підкорилися гунам, вестготи – знайшли притулок у східній частині Римської імперії. Імператор доручив їм охороняти римські кордони, забезпечуючи натомість продовольством. Невдовзі зловживання римських чиновників спричинили повстання вестготів. У 378 р. біля міста Адріанополя вони вщент розбили римлян. Імператор загинув, римське військо було знищено. Відтепер імперію захищала армія, сформована переважно з варварів. Зрозуміло, що не завжди вона була надійною.

Документ

1 ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

Королів германці обирають за знатністю, а військових ватажків – за доблестю. При цьому королі не мають необмеженої чи свавільної влади, а вожді стоять на чолі тому, що подають приклад, а не тому, що мають право наказувати; тому, що вони хоробрі, вирізняються в бою, б'ються попереду війська і цим викликають подив...

У незначних справах радяться старійшини, у важливих – усі, причому ті справи, щодо яких рішення ухвалює народ, попередньо обговорюються зі старійшинами...

Під час бою ганьба вождю, якщо його дружина покаже себе хоробрішою за нього, дружині ж соромно відставати від вождя. Повернутися живим з бою, у якому загинув вождь, – означає на все життя вкрити себе ганьбою і безчестям... Вожді б'ються за перемогу, дружинники – за вождя. Якщо плем'я, у якому вони народилися, скніє в тривалому мирі та бездіяльності, то чимало знатних юнаків вирушають до тих племен, які на той час десь воюють. Адже цьому народові спокій противний, та й легше відзначитися серед небезпек, а прогудувати велику дружину можна лише грабунком і війною...

Землю займають усі по черзі за числом робітників і згодом розділяють її між собою за гідністю...

Жоден народ не є таким щедрим і гостинним, як германці. Вважається за гріх відмовити комусь зі смертних у притулку. Кожен пригощає найліпшою їжею відповідно до свого достатку...

Ті, хто досяг юнацького віку, відпускають волосся й бороду і доти не змінюють такої зовнішності... доки не вб'ють ворога... У боягузливих і невойовничих цей жахливий вигляд так і залишається. Найхоробріші носять на собі залізне кільце, немов кайдани, допоки не вб'ють ворога.

1. Пригадайте з історії стародавнього світу, де і коли важливі рішення ухвалювали на загальних зборах громадян. Такий устрій називають демократичним. Чи була, на вашу думку, притаманна демократія давнім германцям?

2. З якими почуттями Корнелій Тацит описує германців: поваги чи презирства?

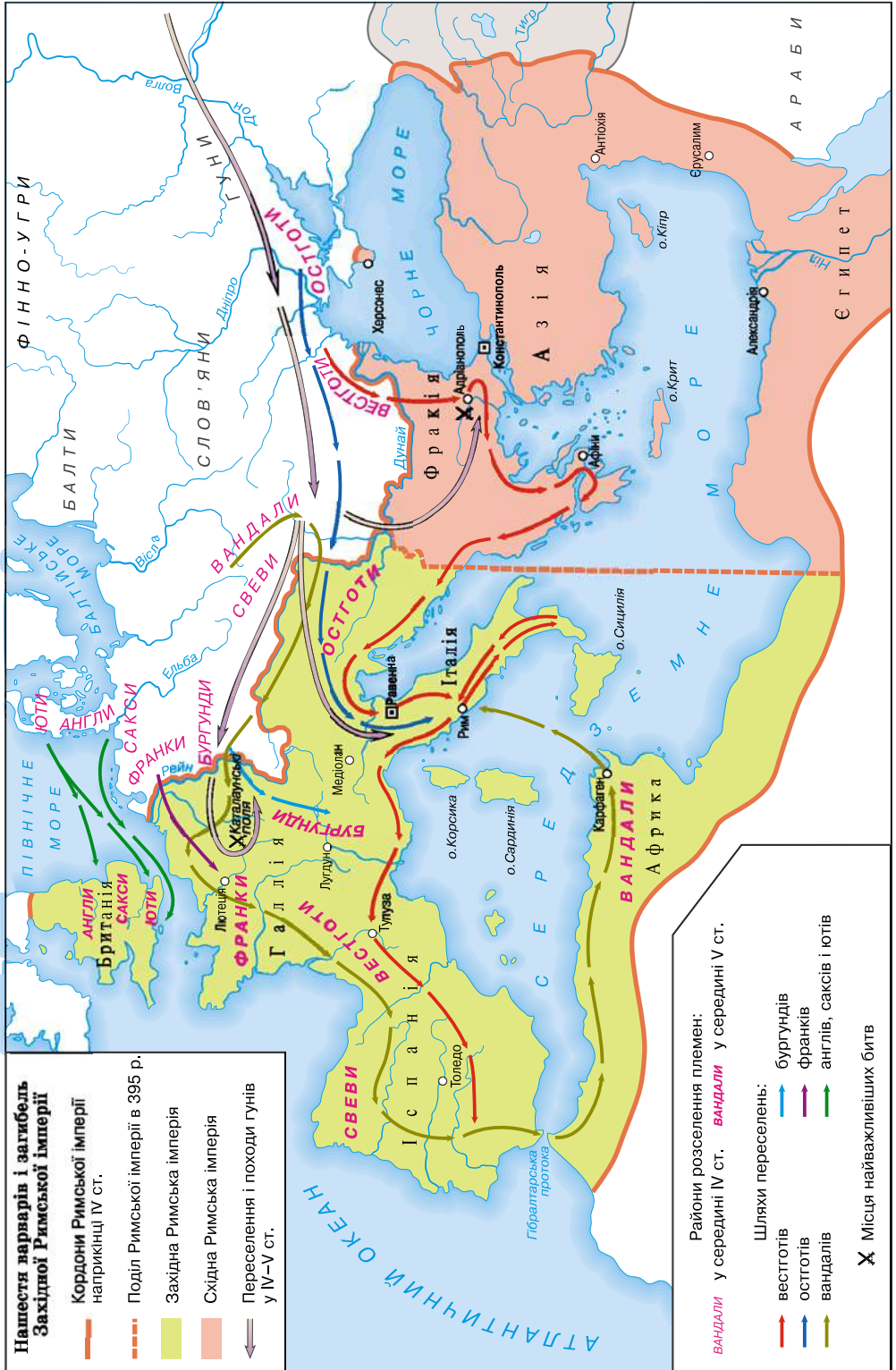
2. Утворення «варварських королівств». У 410 р. вестготи під проводом вождя Аларіха після тривалої облоги захопили й пограбували Рим. Але римляни зуміли домовитися з вестготами, дозволивши їм оселитися в Галлії. У 418 р. вестготи заснували тут першу варварську державу зі столицею в Тулузі. Поступово на території Римської імперії одне за одним виникають нові варварські королівства: вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії. Це був важкий удар, але основна загроза Риму йшла від гунів.

Гуни оселилися на території сучасної Угорщини. Своїми кривавими набігами вони наводили жах на всю Європу. У 451 р. гунський вождь Аттила повів військо в Галлію. Назустріч йому виступила римська армія, яку очолював полководець Аецій, котрий колись був заручником у гунів і добре знав їхні звичаї. На допомогу Аецію прийшли франкські, остготські та інші германські вожді. Майже всі племена й народи тогочасної Європи зішлись з обох боків у битві на Каталаунських полях (сучасна Франція). Аецій здобув важку перемогу, але за рік гуни знову увірвалися в Італію. Цього разу Рим урятував Папа Лев I. За великий викуп він умовив Аттилу повернутися назад. Невдовзі вождь раптово помер. Його держава розпалася, а гуни перекочували в Північне Причорномор'я.

Подумайте! Яку роль в історії Європи відіграло нашестя гунів?

Перемога на Каталаунських полях стала останнім великим успіхом Рима. У 455 р. місто захопили і впродовж 14 днів грабували вандалі. Усі скарби, що їх не вмістили на кораблі, вандалі навмисно знищили. Загинуло безліч творів мистецтва. Відтоді будь-яке безглузде знищення культурних цінностей називають вандалізмом.

Землі, населені вестготами, франками та іншими германськими племенами, вважалися власністю імперії. Проте ці народи жили за своїми законами, тобто були політично незалежні від Риму, а часом навіть ворожі до нього. У 476 р. римський уряд відмовився виділити варварам нові землі. Стався заколот, який очолив командир германських найманців Одоакр. Він скинув з престолу останнього римського імператора – Ромула Августула, а знаки імператорської влади – діадему й пурпурну мантию – відіслав до Константинополя. Воїни оголосили Одоакра конунгом Італії, і східноримський імператор узаконив його владу. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Позолочений шолом.
V ст.

Подумайте! Чому знаки імператорської влади – діадему та пурпурну мантию – Одоакр відіслав до Константинополя?

Після загибелі Риму на землях колишньої імперії виникали нові германські держави. У VI ст. тюркомовні вихідці з євразійських степів заснували на Середньому Дунаї могутній Аварський каганат, який тримав у страху всіх своїх сусідів. У 493 р. остготи на чолі з конунгом Теодоріхом перейшли засніжені Альпи й знищили державу Одоакра. Вони заснували в Північній Італії власне королівство зі столицею в Равенні, на той час найсильніше в Західній Європі. Але в середині VI ст. його завоювала спочатку Візантія, а потім германське плем'я, яке римляни називали лангобардами – довгобородими.

Варвари зруйнували стару політичну організацію Європи. На загарбаних територіях вони створили нові, утім досить нетривкі держави.

Теодоріх (бл. 454–526) виріс у Константинополі, був розумний і обережний політик і дипломат. Він прагнув примирити готів і римлян, підтримував римську знать і використовував її знання та досвід в управлінні державою. Теодоріх допомагав католицькій церкві, хоча сам був арианином. Коли по всій Західній Європі не вщухали війни, він майже на 30 років повернув мир на багатотраждальну землю Італії і забезпечив розквіт Остготського королівства. Нащадки заслужено назвали видатного правителя Теодоріхом Великим.

ПОДРОБИЦІ

Написання імені (монограма)
Теодоріха

Гробниця Теодоріха
в м. Равенна. VI ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Якими видами господарської діяльності займалися германці та які органи влади вони мали?
2. Які перші варварські королівства виникли на території Західної Римської імперії?
3. Яких вождів варварських племен ви можете назвати? Що ви про них знаєте?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Простежте на карті «Нашестя варварів і загибель Західної Римської імперії» (с. 16) шляхи переселення різних народів. Які з них пройшли найдовший шлях і захопили найбільшу територію?
2. На контурній карті зафарбуйте різними кольорами території, де жили вандали, остготи, англери, сакси та інші племена.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть у групах питання: кого сьогодні називають варварами? Що спільного є із середньовічним поняттям «варвар»? Які відмінності? Презентуйте висновки на загальне.

Запам'ятовуємо дати

418 р. – виникнення першого варварського королівства вестготів

476 р. – повалення останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула

§ 2 ФРАНКИ: ВІД ДЕРЖАВИ ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Утворіть з означених власних імен і термінів логічні пари: *Аттіла, остготи, Теодоріх, гуни, Західна Римська імперія, Ромул Августул, германці, конунги.*

- **1. Франкська держава. Хлодвіг.** Майже всі германські королівства загинули під ударами завойовників. Винятком стало Франкське королівство, яке із часом перетворилося на імперію та проіснувало понад 400 р. У **486 р.** в битві біля міста Суассон франки розгромили військо римського намісника, управителя частини Галлії. Очолював переможців 19-річний **Хлодвіг** зі знатного роду Меровея. На завойованих землях він заснував королівство і дав початок династії Меровінгів. Хлодвіг перший з германських конунгів зрікся язичництва та прийняв християнство за римським зразком. Приклад правителя наслідували спочатку його воїни, а потім й інші франки. Цим мудрим кроком Хлодвіг забезпечив собі підтримку римської церкви. Поступово франки та римляни, яких уже не розділяла віра, стали зливатися в єдиний народ.

VI ст. Франкський історик єпископ Григорій Турський про хрещення Хлодвіга

Королева постійно вмовляла Хлодвіга визнати істинного Бога й відмовитися від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри, доки під час війни з алеманами він мусив визнати те, що раніше охоче відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зійшлися в запеклій битві, війську Хлодвіга загрожувало повне винищення. Побачивши це, Хлодвіг підвів очі вгору та зі сльозами на очах вимовив: «О Ісусе Христе, Тебе... з покорю благаю виявити славу могутності Твоїєї. Якщо Ти даруєш мені перемогу над ворогами, і я випробую силу Твою... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Бо я кликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені. Тебе тепер кличу». І тільки-но вимовив він ці слова, алемани повернули назад і побігли.

Які події змусили Хлодвіга зректися язичницької віри й охреститися?

Надгробок франкського воїна.
Зображено покійного, на якого нападає
двоголовий змії. VII ст.

Хрещення Хлодвіга.
Слонова кістка. X ст.

Де хитрістю, а де жорстокістю Хлодвіг знищив суперників і зосередив у своїх руках владу над усіма франками. За його наказом на початку VI ст. було записано судові звичаї франків, які доти існували в усній формі. Цей судовник отримав назву «Салічна правда», тому що до нього увійшли закони лише одного з племен – салічних (приморських) франків. «Салічна правда» зберегла кровну помсту, а також містила багато цікавого про життя й господарство франків, їхні звичаї та вірування. Вона є свідченням того, як зі звичайного військового вождя германський король перетворився на справжнього правителя держави.

Пригадайте! Який подібний до «Салічної правди» документ було створено в Київській державі (Русі-Україні)?

VI ст. «Салічна правда» про жменю землі

Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, не спроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, які поклянуться в тому, що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що

вже віддав. Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю із чотирьох кутків землю, стати на порозі, повернувшись обличчям усередину будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем.

Рукопис «Салічної правди». VIII ст.

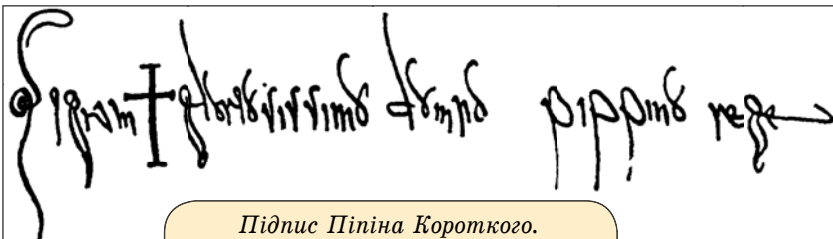
Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кидає на трьох найближчих родичів по матері й по батькові. Після того в [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Якщо хтось з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, нехай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його на судове засідання і протягом чотирьох засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не заручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям.

1. Чи достатньо тяжке, на вашу думку, було покарання за вбивство людини? Відповідь аргументуйте.
2. Чому за провинку одного члена родини за законом мали сплачувати інші?

Хлодвіг здійснив численні завоювання і залишив після себе велику об'єднану державу. Однак у міжусобних війнах його нащадків вона розпалася, а самі меровінгські королі втратили авторитет і реальну владу. Країною почали розпоряджатися майордами – управителі королівського палацу. Згодом ці «слуги» прибрали до своїх рук управління всім королівством.

Найуспішнішим з них був **Карл Мартелл** («Молот» – так назвали його за численні перемоги). У 732 р. у битві біля Пуат'є він завдав поразки арабам, які вторглися до Франкської держави, і зупинив їхнє подальше просування в Європу. Вирішальну роль у його успіхах відіграло створення кінноти.

Перемога над арабами, у якій меровінгські королі не брали участі, надзвичайно піднесла авторитет майордома. Наступники Карла Мартелла зміцнили свою владу. Його син, **Піпін Короткий**, названий так за малий зріст, замислив стати королем. Щоб надати поваленню Меровінгів законності, він вирішив заручитися дозволом Папи Римського.

Підпис Піпіна Короткого.
Рукопис 755 р.

Посланець Піпіна Короткого прибув до Рима й спитав у Папи, чи може людина, яка не має влади, називати себе королем. Той відповів, що титул короля належить тому, хто має владу. У 751 р. Піпіна офіційно оголосили королем.

Вдячний Піпін перейшов Альпи й розбив лангобардів. Завойовані землі він подарував Папі. Так склався союз франкських королів з папством, і 756 р. виникла світська Папська держава із центром у Римі (нині це Ватикан, розташований на території декількох римських кварталів).

Розгляньте малюнок. Чому, на вашу думку, лангобарди виготовили королю залізну, а не золоту корону?

*Залізна корона лангобардів.
VI ст.*

Подумайте!

Чому Піпін Короткий потребував підтримки Папи Римського?

Римську знать не вдовольняло те, що, крім церковної, Папа дістав ще й світську владу. Один з пап, аби відстояти свої права, у VIII ст. наказав виготовити підроблений документ – «Константинів дар». У ньому розповідалось, що нібито ще в IV ст. імператор Константин, переселяючись до своєї нової столиці на березі Босфору, заповів Папі владу над Західною Римською імперією. Тому впродовж усього середньовіччя папи вимагали від імператорів і королів підпорядкування римському престолу. Лише в XV ст. остаточно доведено, що «Константинів дар» – фальшивка.

ПОДРОБИЦІ

2. Завоювання Карла Великого та утворення Франкської імперії.

Піпін Короткий заснував нову Каролінгську династію, назва якої походить від імені його сина – **Карла Великого** (768–814). Майже все своє життя Карл провів у війнах. Він приєднав до своїх територій Лангобардське королівство, Баварію та Саксонію. У союзі зі слов'янами франки розгромили Аварський каганат. Не зовсім вдалими були походи в Іспанію проти арабів, про що розповідає одна з перлин середньовічної літератури – епос «Пісня про Роланда». Нові межі своїх володінь Карл укріпив прикордонними областями – марками. Тепер його величезна держава охоплювала більшу частину Західної Європи з її численними племенами й народами. Цим вона нагадувала Західну Римську імперію. У Карла виникла ідея відродити імперію і стати імператором.

Якраз у цей час Папа Лев III, рятуючись від ворожої до нього римської знаті, прибув до франкського короля з проханням про захист. Карл здійснив похід на Рим і повернув Папі його престол. На

*Імператор Карл Великий.
Статуя. IX ст.*

Різдво 800 р. Папа поклав на голову Карла імператорську корону. Так на Заході знову виникла імперія.

Подумайте!

Що давала імператорська корона франкським королям?

Папа Лев III коронує Карла Великого. Мініатюра. IX ст.

Двічі на рік при імператорському дворі збиралися наради великих феодалів. З ними Карл узгоджував свої накази – капітулярії. Дуже багато зробив імператор для культурного розвитку своєї країни: створював школи, зводив прекрасні споруди. Саме тоді почали вести щорічні записи важливих подій – аннали. З усієї Європи Карл запрошував до себе освічених людей і багатьох з них призначав на державні та церковні посади. Франкська держава досягла найвищого розвитку. Але вона виникла внаслідок завоювань, об'єднувала різні народи і не могла довго залишатися міцною.

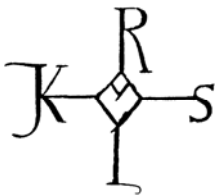

Документ

IX ст. З «Діянь Карла Великого» ченця Ноткера Зайки

Повернувшись після тривалої відсутності, Карл наказав, щоб з'явилися до нього хлопчики, яких він доручив [учителю] Клименту, і представили йому свої листи та вірші. Діти середнього та нижчого стану несподівано принесли твори, підсолонжені всіма приправами мудрості, знатні ж представили убогі та безглузді.

Тоді мудрий Карл відокремив тих, хто добре працював, і, поставивши їх праворуч від себе, звернувся до них з такими словами: «Я дуже вдячний вам, діти мої, що ви намагалися в міру своїх сил виконати мій наказ для вашої ж користі. Старайтеся досягти досконалості, і я дам вам чудові єпископства та монастирі, і ви завжди виглядатимете в моїх очах людьми, гідними поваги».

Монограма Карла Великого

Повернувши потім своє сповнене великого осуду обличчя до тих, хто стояв ліворуч, він кинув їм грізні та глузливі слова: «Ви, високошляхетні, ви, синки знатних, ви, розпечені красунчики! Розраховуючи на своє походження і статок, ви знехтували моїм повелінням і своєю доброю славою. Знайте одне: якщо ви негайно не надолужите попередню безтурботність невтомною старанністю, ніколи ніякої милості не дочекаєтеся ви від Карла».

1. Чому діти середнього та нижчого станів виявляли особливу старанність у навчанні?
2. Для чого Карлу потрібні були освічені люди і чи звертав він увагу на знатність їхнього походження?

3. Розподіл імперії. Син і наступник Карла Великого – Людовік Благочестивий, названий так за особливе шанування церкви, – поділив імперію між своїми синами. Після смерті батька між ними спалахнула «війна трьох братів», яка закінчилася підписанням у **843 р.** Верденського договору. За його умовами молодший з братів – Карл Лисий – отримав західні землі, здебільшого територію майбутньої Франції. Середньому – Людовіку – дісталася східна частина імперії, майбутня Німеччина. Старший – Лотар – зберіг імператорський титул. Він узяв собі Італію, а також широку смугу землі між володіннями братів, що її почали називати на його честь – Лотарингією.

Отже, Верденський договір поділив імперію Карла Великого на три частини. Було започатковано утворення трьох майбутніх європейських країн – Франції, Німеччини та Італії.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Яку династію заснував Хлодвіг?
2. Хто такі майордоми і яку владу вони мали?
3. Як виник союз Піпіна Короткого з Папою Римським?
4. Для чого було створено подроблений документ «Константинів дар»?
5. Чому Карл Великий прийняв титул імператора?
6. Як розпалася імперія Каролінгів? Які сучасні країни постали на її теренах?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте території Франкської держави періоду Хлодвіга та імперію Карла Великого. Покажіть, на які частини розпалася імперія за Верденським договором, зафарбуйте їх у різний колір.
2. У зошитах намалюйте стрічку часу та позначте на ній ключові дати в історії франків.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть діяльність: Теодоріха (1 група); Хлодвіга (2 група); Карла Великого (3 група). Презентуйте результати на загал. Зверніть увагу на те, що в їхніх діях було спільного і що – відмінного. Поміркуйте, хто з них, на вашу думку, був дійсно мудрим правителем.

Запам'ятовуємо дати

- 486 р.** – заснування Франкської держави Хлодвігом
- 751 р.** – проголошення Піпіна Короткого королем
- 800 р.** – коронація та проголошення імператором Карла Великого
- 843 р.** – Верденський договір, поділ імперії Карла Великого

§ 3 ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ

Пригадайте, який шлях і чому мав назву «із варяг у греки».

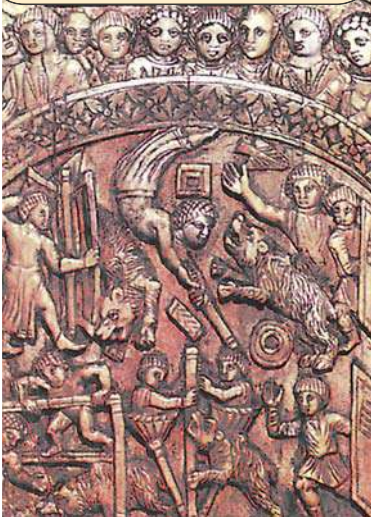
- **1. Візантійська імперія доби Юстиніана.** У 330 р. римський правитель **Константин Великий** – перший імператор-християнин – заснував на березі Босфору, на місці давньогрецької колонії Візантії, нову східну столицю своєї держави. Її назвали Новим Римом, а згодом – Константинополем (з грец. – містом Константина). Винятково вигідне розташування, на перехресті шляхів між Заходом і Сходом, швидко перетворило Константинополь на найбільше місто Європи.

У 395 р. єдину Римську державу було поділено на дві частини – Західну та Східну. До складу Східної Римської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, частини Криму, Месопотамії і Закавказзя, а також низка островів Середземного моря. Ці землі населяли різні народи – сирійці, грузини, вірмени, євреї, але провідну роль у житті імперії відігравали греки.

Візантійський солід

Придворні дивляться виставу на арені цирку. Барельєф. V ст.

Назву «Візантія» почали використовувати вже після загибелі імперії, історичний шлях якої складає понад тисячоліття: з IV ст. і до завоювання турками-османами в 1453 р.

Під час Великого переселення народів Візантія, на відміну від Західної Римської імперії, змогла захистити свої володіння від нашествия варварів. Вона не лише вистояла, а й залишилася країною з розвиненими економікою та культурою. На всіх торговельних шляхах від Західної Європи до Індії та Китаю можна було зустріти енергійних візантійських купців. Усюди цінувалася надійна й повновага візантійська монета.

Подумайте! Як оцінювалася вартість монет у давнину?

У багатолюдних містах процвітали ремесла, а виготовлені візантійськими майстрами ювелірні прикраси, розкішні тканини, коштовний, скляний посуд не мали собі рівних. Візантійці дуже пишалися величиною й багатством своєї країни.

Уся повнота державної влади належала василевсу. Василевс (з грец. – імператор) видавав закони, командував військом, призначав на посади, тримав під своїм захистом церкву. Зі свого боку, церква стверджувала, що влада імператора є священною, він обраний Богом для володарювання над християнським світом і стоїть вище за всіх

інших людей. Панувало правило: «Що бажає імператор – має силу закону». Своє особливе становище візантійські правителі підкреслювали навіть в одязі. Тільки вони мали право носити плащі та взуття червоного (пурпурного, багряного) кольору.

Разом з тим влада імператора не була спадковою. Кожного нового правителя мали визнати військо, сенат і народ, тому на престол могли зійти навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати та навіть звичайні селяни. Проте, щоб утриматися на троні, їм доводилося прислухатися до думки знаті й чиновників і до настроїв простих жителів столиці. Коли мешканців Константинополя не влаштовував правитель, вони виходили на вулиці міста з криками: «Іншого імператора ромеям!». Інколи їм вдавалося досягти успіху, але частіше імператорів скидали в результаті палацових інтриг і закатів.

*Імператриця Феодора.
Мозаїка. VI ст.*

Подумайте!

Пригадайте з курсу історії 6 класу значення терміна «демократія». Поясніть, чи можна його застосувати до Візантійської імперії.

Вершини своєї могутності Візантія досягла за правління **Юстиніана I (527–565)**. Завдяки ясному розуму, невичерпній енергії, таланту політика та винятковій працездатності Юстиніан зійшов на імператорський трон. Великий вплив на нього мала дружина Феодора, у минулому циркова артистка. Вона брала участь в управлінні державою, а у складних ситуаціях ставала імператору надійною опорою.

*Імператор Юстиніан I
з почтом. Мозаїка. VI ст.*

Подумайте!

Чому навколо голови імператора Юстиніана зображено німб?

Свою головну мету Юстиніан вбачав у відновленні Римської імперії в межах до поділу 395 р. Щоб досягти цього, він проводив активну зовнішню політику й постійно вів війни, які вимагали величезного напруження всіх сил держави. Візантійське військо досить швидко розгромило Вандальське королівство в Північній Африці й відвоювало у вестготів частину Іспанії. І хоча для підкорення остготської Італії знадобилося двадцять років, зрештою Середземне море перетворилося на внутрішнє візантійське море.

Юстиніан дуже багато часу приділяв державним справам, часто працюючи і вночі. Через це він мало спав і отримав від сучасників прізвисько Безсонний государ. До розкоші ставився байдуже, але не шкодував грошей для прикрашання столиці, розуміючи, що її зовнішній вигляд підносить престиж держави. Чудові константинопольські палаци й будинки, пишність прийомів викликали захват не тільки у варварських правителів і послів, а й у досвідчених римлян. Утім і тут Юстиніан знав міру. Коли в середині VI ст. землетрус зруйнував безліч міст, він негайно скасував пишні палацові обіди для столичної знаті, а заощаджені чималі кошти надіслав постраждалим.

На сході Візантія вела виснажливі війни з Персією. На півночі їй доводилося тримати постійну оборону проти регулярних вторгнень слов'ян.

Срібні монети Юстиніана

Пригадайте! Які київські князі воювали проти Візантії? Хто з них, за легендою, прибав свого щита на брамі Константинополя?

Важким випробуванням для імператора стало народне повстання 532 р. «Ніка» («Перемагай!» – заклик повстанців) у Константинополі. Воно набуло такої сили, що Юстиніан збирався зректися престолу. Тільки рішучість Феодора змусила його придушити повстання.

Документ

VI ст. З «Таємної історії» Прокопія Кесарійського

Тим часом у царя відбувалася нарада: що ліпше робити – залишатися тут або втікати на кораблях. Багато говорили на користь першої або другої думки. Зрештою цариця Феодора сказала: «Зайвим було б, здається, зараз розмірковувати про те, що жінці непристойно бути відважною між чоловіками. На мою думку, втеча тепер для нас є невідгідною, хоч вона і вела б до порятунку. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти; але тому, хто колись царював, блукати вигнанцем нестерпно! Не приведи Боже позбавитися цієї багряниці [імператорського одягу] і дожити до такого дня, коли зустрічні не вітатимуть мене як царицю! Отже, государю!

Якщо хочеш врятуватися втечею, це неважко! Ми маємо багато грошей; ось море, ось кораблі! Але дивись, щоб потім, коли ти врятуєшся, не довелось тобі коли-небудь віддати перевагу смерті перед таким порятунком. Подобається мені старовинне слово, що царська влада – чудовий саван».

Так говорила цариця; слова її надихнули всіх.

Які риси характеру імператриці Феодори виявилися в її промові на нараді в царя?

Нескінченні війни, внутрішні чвари, жахлива епідемія чуми, яка забрала майже половину населення Візантії, – усе це вкрай виснажило сили імперії.

Своєму наступнику Юстиніан залишив порожню скарбницю, збідніле населення, знесилене військо й небезпечних ворогів на всіх кордонах держави. Для Візантії настали важкі часи: за століття вона втратила близько половини своїх володінь. Араби захопили найбагатші провінції Візантії – Єгипет, Сирію, Палестину, а в 717 р. з моря і суходолу блокували Константинополь.

Здавалося, столиця приречена на загибель. Але візантійці знищили арабський флот «грецьким вогнем» – запальною сумішшю, яку через спеціальні труби викидали на ворожі кораблі, спалюючи їх ущент. Порятунку не було: суміш горіла й на воді. Процес виготовлення «грецького вогню» охоронявся як державна таємниця, вороги так і не змогли її розкрити. Упродовж декількох століть ця грізна зброя неодноразово приносила візантійцям перемогу.

*Візантійці підпалюють арабські кораблі «грецьким вогнем».
Мініатюра. XIII ст.*

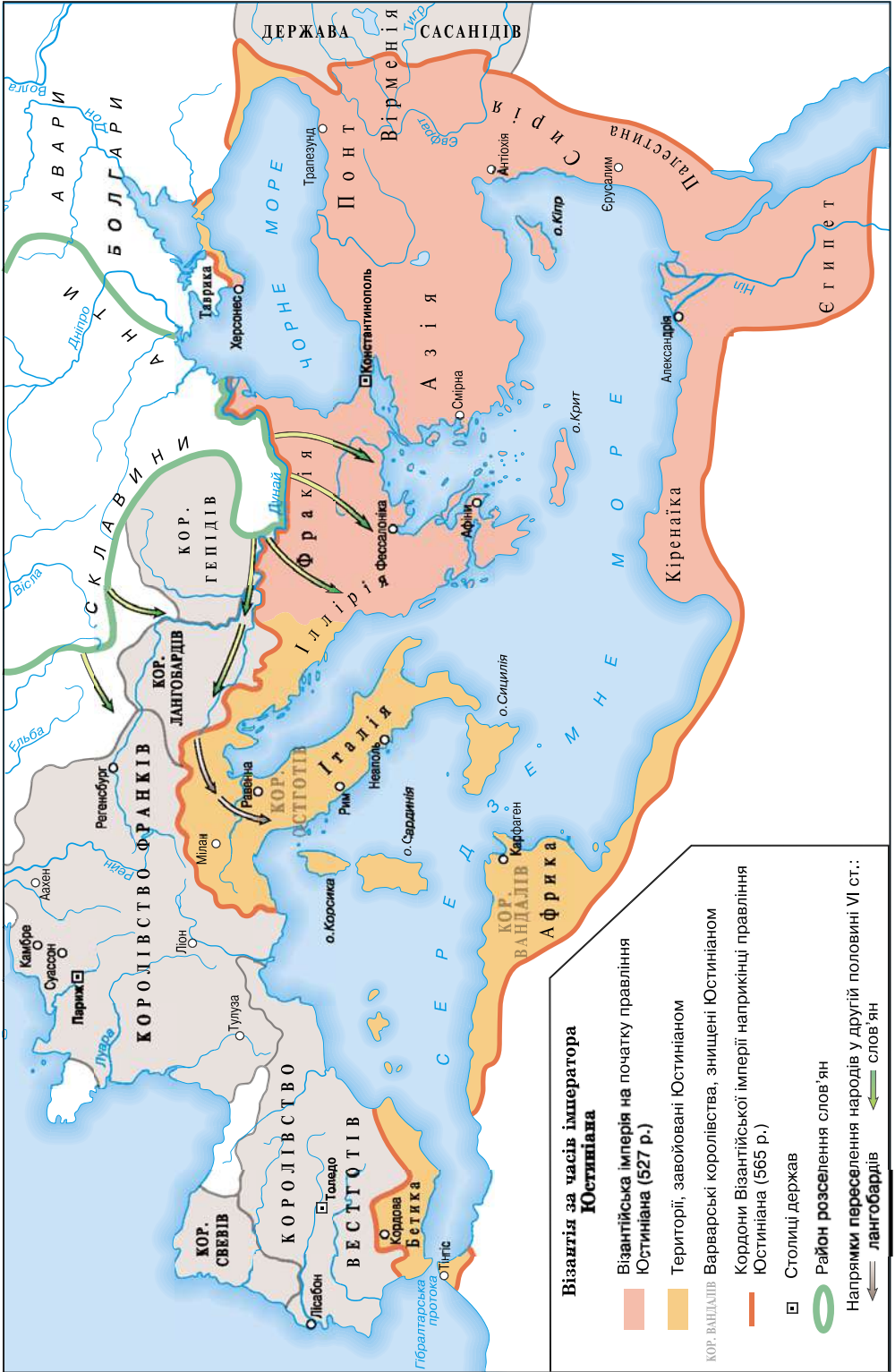
2. Розквіт Візантії за Македонської династії та династії Комнінів.

Усіма силами Візантія намагалася не тільки стримати натиск ворогів, а й відродити свою колишню могутність. Представник Македонської династії **Василій II (976–1025)** повернув імперії значні території і знову зробив її найміцнішою державою Європи. Проте постійні війни дедали більше виснажували країну, і невдовзі їй довелося перейти від завоювань до оборони.

Що щільніше стискувалося кільце ворогів навколо імперії, то значнішою ставала роль дипломатії – засобу мирного розв'язання міжнародних проблем. Візантійські дипломати славилися своїм умінням вести складні переговори, укласти вигідні угоди, знаходити потрібних союзників. Саме в них навчалися мистецтва дипломатії середньовічні європейці, а звичаї та правила поведінки візантійських послів заклали основи й сучасної дипломатії. При візантійському дворі

*Візантійські воїни.
Мініатюра. IX ст.*

завжди можна було побачити строкатий натовп послів з усіх кінців Європи, Азії та Африки, почути безліч мов. Прийоми в імператора проходили з небаченою розкішшю і мали на меті приголомшити іноземців, викликати в них трепет перед Візантією.

Розгляньте малюнок. Як художник зображує візантійське військо і як – болгарське?

Перемога імператора Василя II над болгарями. Мініатюра. 1014 р.

Х ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара, про прийом у палаці василевса

Перед тронем імператора стояло бронзове, але позолочене дерево, на гілках якого сиділи птахи різних видів, також із бронзи з позолотою, і на різні голоси виспівували кожний свою мелодію. Трон імператора був виготовлений так майстерно, що спочатку він здавався низьким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і насамкінець завислим у повітрі. Трон начебто охороняли надзвичайних розмірів леви, не знаю, бронзові чи дерев'яні, але визолочені. Вони били хвостами по підлозі, роззявляли пащу й голосно рикали.

Коли я зайшов, зарикали леви і птахи защебетали кожний на свій лад. Коли, схилившись перед імператором, я за звичаєм утретє вклонився, то, підвівши голову, побачив його в зовсім іншому одязі майже під стелею, хоча щойно він сидів на невеликому підвищенні. Я не міг зрозуміти, як це трапилось: мабуть, його підняли нагору за допомогою машини. Він не вимовив жодного слова, а якби й вимовив, то таке порушення церемоніалу вважалося б вищою мірою непристойним.

1. З яким почуттям посол італійського короля описує прийом у візантійського імператора?
2. Хто з кийвських князів удостоївся прийому у візантійського імператора?

Проте внутрішнє становище імперії загостило боротьбу за владу. Військова аристократія посадила на престол **Олексія I Комніна** (1081–1118), талановитого полководця, політика й дипломата. Василевси династії Комнінів зуміли на ціле століття відродити славу Візантії. Вони відвоювали в турків Малоазійське узбережжя і підкорили частину

*Чудотворна ікона Божої Матері
«Нікопея», покровителька
Константинополя*

Сирії. Правління Комнінів завершилося громадянською війною. Імператори втратили трон, а сама імперія почала руйнуватися.

У 1261 р. імператор Михаїл Палеолог визволив Константинополь і відродив Візантійську імперію. Проте це була вже зовсім інша країна. Її територія та населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесел підірвав економіку. Від імперії залишилася лише тінь її колишньої могутності. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи, які створили на своїх землях власну войовничу державу.

Візантійська столиця вважалася неприступною. Тому, коли військо султана **Мехмеда II Завойовника** оточило Константинополь, на Заході були впевнені, що місто протримається декілька місяців, і не поспішали з допомогою. Але знеслена Візантія не змогла зібрати великого війська: 150-тисячним загонам османів протистояли лише 7000 захисників Константинополя. Султан не давав їм відпочити ні вдень ні вночі, постійно кидаючи проти містян свіжі сили. На п'ятдесятій день облоги почався вирішальний штурм Константинополя. Двічі місто відкидало ворога, однак після третьої спроби турки прорвалися за його мури. Василевс Константин XII загинув з мечем у руках. Увечері **29 травня 1453 р.** Мехмед II вступив у скорений Константинополь.

Після жахливого розгрому візантійська столиця лежала в руїнах. Більшість її жителів загинула, десятки тисяч полонених турки продали в рабство. У вогнищі пожеж назавжди зникли чудові твори мистецтва й безцінні рукописи. Християнські храми перебудували на мусульманські, замість хреста над ними встановили півмісяць. Візантійська держава припинила своє існування.

*Мечеть Айя-Софія.
Сучасний вигляд*

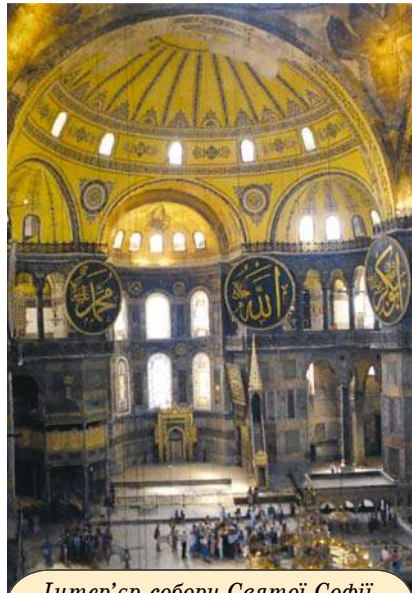
3. Культура Візантії. Візантійській імперії належить виняткова роль в історії людства. Тоді як після варварських нашествь Західна Європа поринула в «темні віки», саме Візантія зберегла для нащадків античний спадок і християнську культуру. Вона стала також головною хранительською культурних досягнень сусідніх країн Сходу. Історики навіть використовують поняття «Візантія після Візантії». Землі імперії населяли різні народи, і всі вони вплинули на розвиток візантійської культури.

Візантійці з великою шаною ставилися до знань. Усі діти навчалися в початкових школах: хто бажав, потрапляв до середніх шкіл, а в Константинополі існувала ще й вища школа, на кшталт університету. З нею пов'язана діяльність видатного вченого Лева Математика. Він започаткував алгебру, склав медичну енциклопедію, винайшов світлову сигналізацію, був поетом і створив для імператорського палацу статуї, яким надавала руху вода, і цим вони вражали іноземців. Візантійська наука досягла особливих успіхів у математиці, медицині, географії та хімії. Чимало талановитих творів вийшло з-під пера візантійських істориків.

Подумайте! Чому візантійці шанобливо ставилися до знань?

Справжньою перлиною світової архітектури став храм Святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його звели за наказом імператора Юстиніана лише за п'ять років. Будівництвом керували два греки – Ісидор з Мілета та Анфимій з Трала. Майже квадратну будівлю (75×71 м) заввишки 51 м увінчано величезною банею діаметром 31 м. Вона спирається на чотири могутніх стовпи, які так майстерно замасковані, що виникає відчуття надзвичайної легкості бані. Коли ж через 40 прорізаних у ній вікон летить сонячне світло, здається, нібито баня пливе над храмом.

Захват викликає в сучасників і внутрішнє оздоблення собору: різнокольорова мармурова підлога, тонкий орнамент стін, мерехтливі мозаїки. Ювеліри наповнили храм богослужбовими предметами, ткачі – коштовними тканинами, майстрині-вишивальниці – вигадливим шитвом.

Інтер'єр собору Святої Софії в м. Константинополі.
Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому Східна Римська імперія збереглася як могутня держава?
2. Якою була влада імператора у Візантії? Хто обирав нового імператора?
3. Чому імператора Юстиніана вважають одним з найвизначніших правителів середньовіччя?
4. Що таке «грецький вогонь» і яку роль він відіграв у бойових діях візантійців?

5. Чому, на вашу думку, візантійські імператори влаштовували іноземним послам такі пишні прийоми?
6. Які причини падіння Константинополя?
7. У яких галузях візантійська наука досягла особливих успіхів?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Розгляньте карту «Візантія за часів імператора Юстиніана» (с. 28). На контурній карті покажіть території, завойовані під час правління Юстиніана. Позначте території, які «відірвали» від Візантії вестготи, лангобарди, араби, турки-сельджуки.
2. У зошитах на стрічці часу позначте дату, коли араби з моря і суходелу блокували Константинополь. Вирахуйте й позначте, через скільки років султан Мехмед II остаточно захопив місто.

ДІЄМО ТВОРЧО

Використовуючи матеріал підручника й додаткові джерела, спробуйте описати характер імператора Юстиніана I і роль імператриці Феодори в державних справах Візантії. Чи міг би імператор зробити все, що йому вдалося, без дружини? Відповідь аргументуйте. Пригадайте приклади, коли жінки гідно управляли державами.

Запам'ятовуємо дати

527–565 рр. – правління імператора Юстиніана I

1453 р. – взяття турками Константинополя. Загибель Візантійської імперії

§ 4 АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте, що таке Біблія і яке її значення як історичного джерела.

- **1. Природно-географічні умови Аравії.** Тоді як після загибелі Римської імперії Європа потерпала від глибоких потрясінь, не менш важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

Розгляньте малюнок. Які деталі мініатюри засвідчують, що це святкова трапеза?

Святкова трапеза мусульман. Мініатюра. XIV ст.

У центрі Аравійського півострова розташована величезна пустеля. Люди жили переважно на її околицях, а також на узбережжі. На більшій частині «кам'янистої Аравії» у пошуках пасовищ кочували бедуїни (степовики) зі стадами верблюдів, овець і коней. Найрозвиненішими були дві області – Ємен у південно-західній частині півострова і Гіджаз на заході. Крізь ці землі проходили важливі торго-

важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

Крізь ці землі проходили важливі торго-

вельні шляхи з Індії до Візантії, що сприяло зростанню міст і піднесенню купецтва.

Араби, як і євреї, асирійці та фінікійці, належали до семітських народів. Вони довго залишалися язичниками. Перехід арабів до єдиної релігії – ісламу (з араб. – покірність Богові) – пов'язаний з іменем Мухаммада.

- **2. Виникнення ісламу.** Мухаммад народився близько 570 р. у священному для арабів місті Мекка, де перебувала їхня найшанованіша святиня – Кааба (з араб. – куб).

Мухаммад був людиною справедливою та добропорядною, усі ставилися до нього з повагою. Щороку він усамітнювався в гірських печерах неподалік Мекки, постився і поринав у благочестиві роздуми. Якось там йому було видіння архангела Джебраїла (біблійного Гавриїла), який змусив Мухаммада повторювати заповіді Бога (Аллаха) зі священної книги. Так Мухаммад почав проповідувати нову релігію – іслам. Він закликав відмовитися від багатобожжя і визнати єдиного Бога, покаятися у гріхах і вести праведне життя.

Ісламська святиня Кааба.
Мініатюра. XIII ст.

Дізнайтесь! Кому, згідно з релігійними віруваннями, Бог відкрив десять заповідей, які стали Законом Божим для іудеїв і християн? Про це написано у Старому Заповіті.

Першими підтримали Мухаммада його дружина Хадіджа та найближчі друзі, які увірували: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк (посланець) його». Проте в цілому населення Мекки поставилося до проповідей вороже. Несподівано його слова справили велике враження на жителів міста Ясріб. Вони почули Мухаммада, прийшовши до Мекки на ярмарок, і принесли додому вістку про Пророка.

VIII ст. З «Життя посланця Божого» арабського письменника і богослова Ібн Ісхака

Мухаммад промовив до них: «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу [Коран] і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й напучував вас. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в цьому житті і в майбутньому. Якщо ж ви відринете від мене, то я витерплю заради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами...».

З якою місією, за словами Ібн Ісхака, Аллах направив Мухаммада до арабів?

Рятуючись від фізичної розправи, Мухаммад з невеликою групою однодумців утік з Мекки до Ясріба. Ця подія отримала назву «хіджра» (переселення), а 622 р., коли вона відбулася, поклав початок мусульманського літочислення. Населення Ясріба поставилося до ісламу прихильно. Авторитет Мухаммада був тут такий високий, що місту навіть дали нове ім'я – Медина (місто Пророка). У Медині Мухаммад відкрив перший мусульманський храм – мечеть (від араб. «масджид» – місце поклоніння), визначив порядок богослужіння.

Мінарет

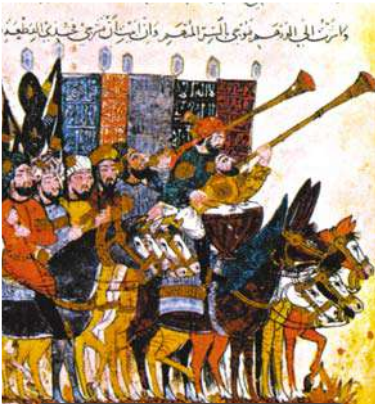

Сторінка з Корану. XIV ст.

Дізнайтесь! Який символ ісламу встановлювали над християнськими храмами Візантії замість хреста?

Тих, хто прийняв іслам, стали називати мусульманами – відданими Богові. Звід істин, які отримав від Аллаха і проповідував Мухаммад, було пізніше записано в **Корані** (від араб. «ал-кураан» – читання голосно напам'ять). Ця священна книга мусульман поділяється на окремі глави – сури.

Святкова процесія на честь Рамазану. Мініатюра. XIII ст.

Крім Корану, чимало мусульман вшановують Сунну – збірку висловів Мухаммада та розповідей про його життя. На основі Корану й Сунни юристи розробили правила мусульманської поведінки – шариат (з араб. – правильний шлях).

Іслам установив для вірян п'ять основних правил. По-перше, потрібно вірити в єдиного та всемогутнього Аллаха та в пророчу місію Мухаммада. По-друге, щодня мусульманин повинен п'ять разів молитися. Молитися дозволяється де завгодно, треба лише дотримуватися певного ритуалу, але на п'ятничну молитву всі мусульмани зобов'язані збиратися в головних мечетях свого міста чи села. По-третє, обов'язком

мусульманина є піст з утриманням від їжі, пиття та розваг. Головний піст – Рамазан – триває місяць. У цей час усім, крім хворих і дітей, забороняється їсти й пити від сходу до заходу сонця. По-четверте, кожен мусульманин мусить віддавати п'яту частину своїх прибутків на потреби громади та на милостиню. І, нарешті, кожний, хто має можливість, повинен хоча б раз за життя здійснити хадж – паломництво до Мекки.

Мухаммад став правителем Медини. Він почав війну з Меккою і згодом захопив її. Мусульмани знищили зображення старих богів і перетворили Каабу на свою головну святиню. Поступово навколо Мухаммада об'єдналася вся Аравія.

Кааба – будівля із сірого каменю у формі куба. Ззовні вона покрита чорною парчею, на якій вишито рядки з Корану. Має скромне внутрішнє оздоблення: заощену мармуровими плитами підлогу і – ніяких меблів. У східному куті стоїть священний чорний камінь у срібній оправі. Вважається, що через цей камінь можна побачити рай. І кожний, кому вдасться це зробити, має потрапити туди після смерті.

Коли вирішили очистити Каабу, це робили всі мекканці. Але, коли знадобилося повернути до її стін священний чорний камінь, виникло непорозуміння. Кожен старійшина прагнув бути удостоєним честі покласти його на старе місце. Зрештою вирішили обрати суддю і підкоритися його волі. Цим суддею став Мухаммад, якого за чесність і мудрість співвітчизники називали людиною, «гідною повної довіри». Пророк розстелив на землі білу тканину, а в її центр поклав чорний камінь. Він наказав старійшинам взятися за кінці тканини та віднести камінь до стіни Кааби. Потім Мухаммад установив камінь на старе місце. Так мудро й мирно він усе владнав.

ПОПРИБИЦІ

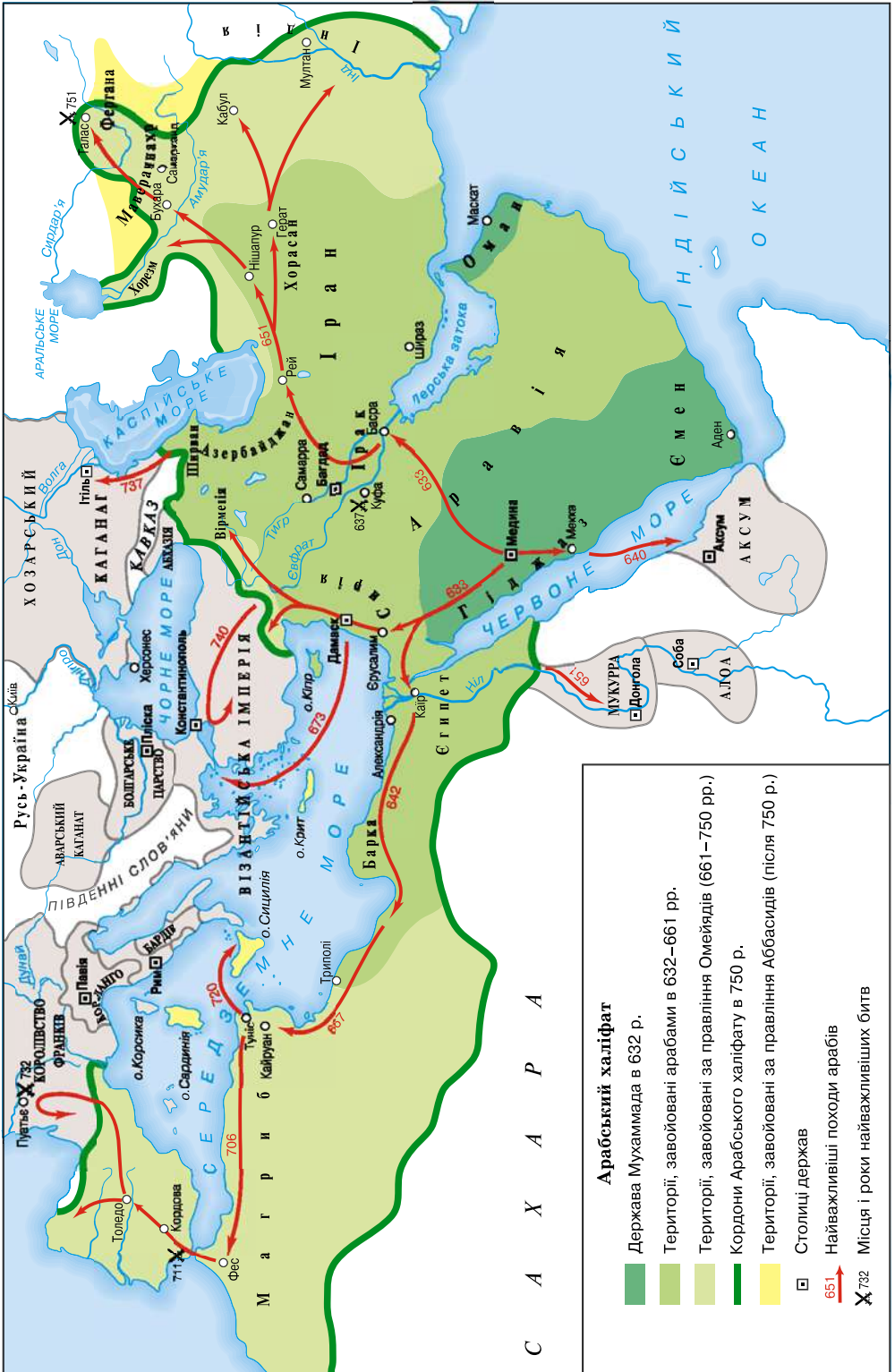
*Мухаммад і чорний камінь.
Мініатюра з рукопису. XIV ст.*

Розгляньте малюнок. Які почуття відображено на обличчях Мухаммада та старійшин? Чому художник саме так зобразив цих людей?

- **3. Арабські завоювання та халіфати.** Після смерті Мухаммада знать обрала з його найближчих сподвижників нового правителя – **халіфа** (заступника пророка), який зосередив у своїх руках усю духовну, світську

та військову владу. Мусульманська держава стала називатися **халіфатом**. Халіфи вели постійну боротьбу за владу. Тривалий час – з **661** по **750 р.** – владу утримувала династія **Омейядів**, зробивши своєю столицею місто Дамаск. Іслам не лише об'єднав арабів, а й поставив перед ними мету: поширити нову релігію серед «невірних» і тим підтвердити її правоту. Найшвидше це можна було зробити за допомогою зброї, тому перше століття існування халіфату стало добою майже суцільних завоювницьких воєн.

Арабські халіфи вміло скористалися з того, що дві великі сусідні країни – Візантія та Іран – повсякчас виснажували одна одну нескінченними війнами. На їхні території обрушилася на своїх швидконогих скакунах легка кіннота халіфа Омара.

Невдовзі араби завоювали Сирію, Месопотамію, Палестину, Єгипет, Північну Африку й відчували себе там справжніми господарями. За легендою, Омар знищив залишки рукописів зі знаменитої Александрійської бібліотеки. Він сказав: «Усе, що у древніх книгах відповідає Корану, є в Корані, а те, що не відповідає, – не придатне для мусульман».

Подумайте!

Як ви оцінюєте висловлювання Омара щодо Александрійської бібліотеки?

Халіфат постійно розширювався за рахунок нових завоювань. Згодом під владою арабів опинилися частини Вірменії, Азербайджану та Грузії, а також Середня Азія і долина Інду. У 711 р. арабський полководець Тарік Ібн Зіяд подолав протоку, яку за його іменем назвали Гібралтар (від араб. «Гібр Аль-Тарік» – скеля Таріка), і підкорив більшу частину вестготських володінь в Іспанії. Окрилені успіхом араби перейшли Піреней та просувалися землями Франкської держави, аж поки їх не зупинив Карл Мартелл.

У середині VIII ст. халіфат володів землями в Азії, Африці та Європі. Поступово завоювники-араби перейняли розвиненішу культуру підкорених народів. У халіфаті розквітла торгівля, зросли міста, а вулиці прикрасили чудові палаци й мечеті. Саме тоді почалося будівництво головної мусульманської святині Єрусалима – мечеті Аль-Акса (Далекої). У завойованих країнах мусульмани боролися з язичниками. До релігій, які визнавали єдиного Бога, – християнства та іудаїзму, вони ставилися терпимо. Християни та іудеї обов'язково платили податки, але їх не змушували приймати іслам.

Розгляньте малюнок. Де розташовано військо Мухаммада – ліворуч чи праворуч? За якими ознаками ви це визначили?

Військо Мухаммада протистоїть візантійському. Мініатюра. XIII ст.

VIII ст. Арабський автор Абу-Юсуф про мудрість халіфа Омара

Омару відчинили ворота міста, і він увійшов і сів у дворі церкви Воскресіння. Коли настав час молитися, він сказав патріарху Софронію: «Я хоч помолитися». Той відповів: «Повелителю вірян, помолися на тому місці, де перебуваєш». Омар відповів: «Тут я не молитимуся». Тоді патріарх привів його до церкви Константина і поклав йому циновку всередині церкви. Омар сказав: «Ні, й тут я не молитимуся». І вийшов Омар на сходи, і помолився один на сходах. І потім сказав Софронію: «О патріарх, ти знаєш, чому я не помолився всередині цієї церкви?». Той відповів: «Не знаю, о повелителю вірян!». Тоді Омар сказав: «Якщо б я помолився всередині цієї церкви, то ця церква пропала б для тебе, пішла б із твоїх рук, і мусульмани після мене відібрали б її в тебе, кажучи при цьому: “Тут помолився Омар”».

1. Як Абу-Юсуф пояснює, чому халіф Омар відмовився молитися у християнському храмі?
2. Яке враження мав справити вчинок халіфа на християн?

Печатка Омара

Монети перших халіфів

750 р. владу в халіфаті захопила династія **Аббасидів** (нащадки Аббаса з Дамаска, дядька Мухаммада). Вони перенесли столицю до іракського міста Багдад.

У цей час країна досягла вершини економічного розквіту. Застосування іригаційних систем забезпечувало успіхи землеробства, високі врожаї рису та бавовни. Араби розводили цінні породи коней і овець. Здобули велику популярність вироби ремісників – тканини, славнозвісна дамаська сталь, зброя, скляні та ювелірні вироби, парфуми. Купецтво вело широку й жваву торгівлю. Двір халіфа потопав у розкоші.

Проте Аббасиди вже не могли тримати під контролем усе, що відбувалося у велетенській державі. Намісники окремих областей – **еміри** – поводитися як повноправні господарі підпорядкованих їм земель. Від халіфату одна за одною почали відокремлюватися великі території – Іспанія, Марокко, Закавказзя, Середня Азія, Вірменія, Єгипет. Невдовзі халіфи втратили реальну владу, а в XIII ст. під час монгольського нашествия їх навіть вигнали з Багдада. Арабська держава припинила існування, але на величезному просторі, яким колись управляли халіфи, поширився іслам. Виникло поняття «арабський світ».

■ ■ 4. **Розвиток арабо-мусульманської культури.** Коли завойовники-араби прийшли в Передню Азію, там існували давні культурні традиції.

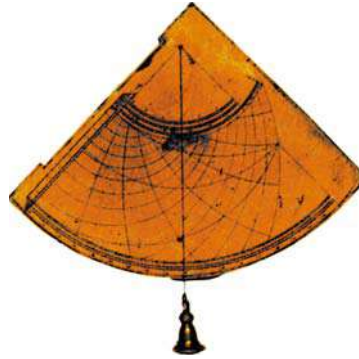
Місцеве населення (греки, перси, сирійці, євреї) дивилося на мусульман як на варварів. Проте араби дуже швидко сприйняли мудрість підкорених народів і на її основі створили власну високу культуру.

Іслам ставився до знань як до одного з проявів всемогутності Аллаха й вважав їх необхідною умовою справжньої віри. Цим заохочувався розвиток науки, а разом з нею і мистецтва, яке теж розглядалося як вид знань. Арабською мовою було перекладено чимало творів античних мислителів. На початку IX ст. при дворі халіфів навіть діяла перекладацька школа – Дім мудрості.

Астролябія. IX ст.

Арабський квадрант. IX ст.

Араби не тільки засвоїли античну спадщину, а й творчо її розвинули. Вони зробили вагомий внесок у різні науки. Математики створили алгебру, а винайдені в Індії цифри, унаслідок широкого вжитку їх саме арабами, і сьогодні називають арабськими. Астрономи вміли обчислювати окружність Землі, визначати розташування зірок на небі. Упродовж тривалого часу на Сході та в Європі мали величезну популярність медичні твори Ібн Сіні (Авіценни). Араби користувалися дуже точними картами та морськими приладами. Вони були невтомними мандрівниками, світ, про який вони знали, простягався від Тихого океану до Атлантичного.

Дізнайтесь! Дізнайтеся з додаткових джерел про призначення астролябії та квадранта.

Арабська наука, на відміну від європейської, розвивалася при дворах халіфів або багатих вельмож. Там іноді навіть виникали своєрідні «академії наук». Це надавало арабській науці світського характеру та створювало простір для вільних досліджень. Саме цим пояснюється вищий рівень арабської науки порівняно з європейською.

Справжніми осередками освіти й наукової думки були арабські бібліотеки. Там працювали переписувачі, до того ж особливо цінувалися каліграфи – ті, хто вмів красиво писати. Матеріалом для письма слугували папірус, пергамент і папір, який почали виробляти з VIII ст. Аркуші паперу покривали крохмальним клейстером і полірували кришталевим яйцем. Від цього папір ставав міцним, а нанесені кольоровим чорнилом літери й візерунки – чіткими, яскравими та блискучими.

Урок в медресе – мусульманській школі. Мініатюра. XIII ст.

«В ім'я Бога Милостивого і Милосердного»

Зразок традиційних написів арабською в'яззю

Мусульмани винайшли безліч почерків і користувалися ними залежно від змісту тексту. Різними написами покривали стіни храмів, посуд, дорогі тканини, зброю. За наявності численних бібліотек і відносно дешевих книжок у арабських країнах діяло багато шкіл та університетів.

Мусульманська література створювалася спочатку арабською мовою, а з X ст. – і перською. Особливо цінувалася поезія, але популярними були також короткі повчальні оповідання та збірки казок. Назавжди увійшли до скарбниці світової культури всесвітньо відомі казки «Тисяча й одна ніч» і перський епос «Шахнаме» («Книга царів»).

Пригадайте! Які казки зі збірки «Тисяча й одна ніч» ви читали або які фільми за цими казками дивилися?

Великих успіхів досягла архітектура. Головним будинком міста була мечеть – квадратна площа, оточена галереями на стовпах. З боку, зверненого до Кааби, ставили декілька рядів колон. Вони створювали відкриту у двір молитовну залу. Іслам забороняє вклонятися зображенням, тому в мечетях відсутні фрески та ікони. Проте їх пишно оздоблено мозаїкою та різьбленням, а каліграфічні написи з Корану створюють вишуканий орнамент. Шедевром архітектурного мистецтва такого типу є мечеть у Кордові, а справжньою перлиною мусульманської архітектури – палац правителів-емірів Альгамбра в місті Гранада в Іспанії.

Альгамбра. Сучасний вигляд

Альгамбра (від араб. «аль-хамра» – червона) утілила в собі уявлення мусульман про рай на землі. Палац височіє в оточенні розкішних садів з безліччю фонтанів і басейнів. У глибині його розташовано численні внутрішні дворики, де правителі приймали послів, обговорювали різні справи і відпочивали. За легендою, залишаючи християнам Гранаді, її 16-річний халіф гірко заплакав, коли востаннє поглянув на втрачений рай з висоти гірського перевалу. Відтоді цей перевал називають Стогін Мавра.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як вплинули природа й географічне положення Аравії на заняття її населення?
2. Яку роль в об'єднанні арабів відіграло прийняття ісламу?
3. Що в перекладі з арабської означають терміни «Коран», «мечеть», «шаріат»?
4. Чим можна пояснити перемоги арабів у завойовницьких війнах?
5. Як іслам ставився до іновірців?
6. Чому арабська культура доби халіфату досягла такого високого для свого часу рівня?
7. Який висновок можна зробити на підставі арабського прислів'я: «Той не вмирає, хто віддає життя науці»?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Покажіть на карті «Арабський халіфат» (с. 36) кордони Арабського халіфату в різні часи. Які території було завойовано за правління Аббасидів?
2. Порівняйте правила, які встановив Мухаммад для мусульман, з правилами, яких мають дотримуватися християни. Чи є в них щось спільне?

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Підготуйте презентації про найвідоміші архітектурні пам'ятки: Візантії (1 група); Арабського халіфату (2 група); Русі-України (3 група). Презентуйте проекти на загальній нараді. Що спільного є в архітектурних шедеврах того часу в різних народів?

Запам'ятовуємо дати

622 р. – вихід Мухаммада з Мекки до Медини (хіджра); початок мусульманського літочислення

661–750 рр. – халіфат Омейядів

750–1258 рр. – халіфат Аббасидів

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Франки: Темна сторона Хлодвіга. Dream School – Школа Альтернативної Освіти» відеоматеріал та перегляньте його. Що нового ви дізналися? Складіть історичний портрет Хлодвіга – представника династії Меровінгів. Окресліть його позитивні та негативні риси як правителя, політика, воєначальника.

Середньовічний світ Західної Європи

§ 5 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 5 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 6 ОРГАНІЗАЦІЯ ХРИСТІАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

§ 7 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАМКИ ТА СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДИ

§ 8 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Утворіть з означених власних імен і термінів логічні пари: *Хлодвіг, Теодоріх, Карл Мартелл, Остготське королівство, Молот, «Салічна правда».*

■ 1. **Спілкування людини з природою.** Що віддаленіша від нас епоха, то міцніша залежність людини від природного середовища. У середні віки саме воно визначало, де розселялися люди і чим займалися, які вони мали суспільні інтереси, житло, транспорт, одяг, їжу тощо.

На світанку середньовіччя в Європі зберігався сухий і прохолодний клімат. У VIII–XIII ст. потеплішало, причому так, що, наприклад, в Англії стали закладати виноградники. Потім різко похолодало, і зниження температури тривало до XVIII ст., поки не встановився клімат, який здебільшого зберігається й сьогодні.

Подумайте! Як зміни клімату могли впливати на життя середньовічної людини?

Надзвичайно важливу роль у житті середньовічної людини відігравав ландшафт. Існування величезних лісів давало можливість спалювати їх і використовувати попіл для удобрення ґрунту, отримувати деревину для будівництва, обігрівати житла та виготовляти знаряддя праці. У лісах збирали гриби, ягоди, мед диких бджіл, полювали, ховалися від ворогів. У річках і морях ловили рибу, водні шляхи використовували для пересування та ведення торгівлі. Гори були природними кордонами й фортецями. Недарма вважалося, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують.

Розгляньте малюнок. Визначте, які засоби використовували в сільськогосподарській праці.

Селянська родина за роботою. Мініатюра. XIV ст.

Середньовічні люди не лише брали те, що давала їм природа. Намагаючись полегшити своє життя, вони освоювали природне середовище: будували канали й мости, осушували болота, перетворювали на ниви ліси. Подекуди це мало вкрай руйнівні наслідки для природи. Так, було винищено ліси в Англії, Франції, Іспанії, а в Голландії про колишнє лісове багатство країни нагадує тільки її назва – «Лісова країна».

- **2. Рух населення.** Середньовіччя знало чимало міграцій – масових переселень народів. Найбільшим серед них було вже згадуване Велике переселення IV–VII ст. Зростання населення, роки лихоліть змушували людей з процвітаючих куточків однієї країни переселятися та освоювати її віддалені райони. Це явище – **внутрішня колонізація** – стало масовим у середньовіччі Західної Європи.

На відміну від цього мирного процесу відбувалися **воєнні колонізації** – загарбання чужих земель силою зброї. Прикладом воєнної колонізації є переселення німців і голландців у Польщу, Чехію, Угорщину. У такий спосіб відбувалися освоєння околиць, обмін досвідом, розбудова міст і розвиток сільського господарства.

- **3. Три стани середньовічного суспільства.** Уже на світанку середньовіччя в германських народів виокремилася знать, до складу якої увійшли військові вожді, їхні найближчі дружинники й вірні слуги. Згодом усе інше населення також розпалося на окремі групи. Прийняття християнства привело до утворення численного духовенства. Нескінченні війни сприяли появі професійних воїнів. Праця на землі випала на долю селян. Так на початку XI ст. виникла нова структура населення, що відрізнялася від структури як римського, так і германського суспільства.

Тогочасні освічені люди, окреслюючи ці зміни, створили теорію про три стани: «**ті, що моляться**» – духовенство, «**ті, що воюють**» – світські сеньйори, або лицарство, «**ті, що працюють**» – селянство. Кожній людині Бог визначив місце в певній групі. Усі стани потрібні один одному: духовенство турбується про душі вірян, сеньйори захищають їх, а селяни

Розгляньте малюнок. Якими засобами художник показав належність зображених осіб до певного стану?

всіх годують. Щоб добре виконувати свої обов'язки, усі повинні жити в мирі та злагоді. У XII ст., з появою та зростанням середньовічних міст, до третього стану зарахували ще й містян. Один з тогочасних мудреців порівнював суспільство з людським тілом: містяни й селяни – це ноги, але хоча вони є опорою тіла, однак складають нижчий стан.

*Знаць, духовенство,
селяни. Франція.
XIV ст.*

XI ст. Єпископ Адальберон Ланський про три стани

Один стан – воїни, покровителі церкви й захисники народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких. Другий стан – селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім – грошима, одягом, харчами – забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян. Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина. Так дім Божий [суспільство] поділяється на три частини: перші моляться, другі воюють, треті працюють. Три частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються однією з них, створюють умови для праці двох інших; своєю чергою, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

XII ст. Притча єпископа Еадмера Кентерберійського про три стани

Приклад про овець, волів і собак. Призначення овець – давати молоко й вовну, волів – орати землю, собак – захищати овець і волів від вовків. Бог береже їх, якщо кожна із цих тварин виконує свій обов'язок. Так само й стани створив Він, аби виконували різну службу в цьому світі. Він установив одним – клірикам і монахам – молитися за інших, щоб вони, сповнені добротою, наче вівці, наставляли людей молоком проповіді й вселяли в них гарячу любов до Бога добрим прикладом. Він установив селянам, щоб вони, подібно до волів, забезпечували життя собі та іншим. Насамкінець воїнам установив Він виявляти силу в необхідних межах; як від вовків, захищати від ворогів тих, хто молиться й оре землю.

1. Як єпископи Ланський і Кентерберійський описують роль селян, лицарів та духовенства в житті суспільства?

2. Які аргументи наводять єпископи на користь того, що чинний державний устрій задовольняє всіх членів суспільства?

4. Феодалізм. Духовенство вважалося першим станом середньовічного суспільства. Але насправді провідну роль у ньому відігравали воїни,

бо саме вони захищали від ворогів короля, країну й народ. Тому головна тогочасна цінність – земля – перебувала здебільшого в руках «тих, що воюють». Вони отримували її за службу у вигляді **феоду** – земельного володіння з прикріпленими до нього залежними селянами. Він переходив від батька до сина разом з обов'язком нести військову чи іншу службу. Панівне становище в середньовічному суспільстві посідали великі землевласники – **феодалі**. Відповідно тогочасний суспільний устрій називають **феодалізмом**.

Подумайте!

Чому земля була найвищою цінністю для людей за середньовіччя?

*Французький феодал дає розпорядження управителю.
Мініатюра. XIV ст.*

В умовах постійних війн кожний великий феодал прагнув мати надійний загін важкоозброєних вершників. У нагороду за службу він роздавав їм більшу частину свого феодалу. Того, хто наділяв феодалом, називали **сеньйором**, або **сюзереном**, а того, хто його отримував, – **васалом**. Якщо останній дробив отриманий феодал між своїми людьми, то вже ставав сеньйором для них. Його васали, своєю чергою, могли продовжити роздачі й теж перетворитися на сеньйорів. Отже, виникала своєрідна драбина, де кожний посідав певну сходинку й міг бути водночас васалом і сеньйором.

Такий порядок називають **феодалною драбиною**. Найбільшим землевласником був король. На нижчому щаблі драбини стояли звичайні лицарі. Вони вже не дробили феодал, оскільки прибутків з отриманої землі лицарю ледве вистачало на військові обладунки та утримання бойового коня. Таке підпорядкування має назву **васалітет**. В одних країнах, насамперед у Франції, діяло правило «васал мого васала – не мій васал». В інших, зокрема в Англії, усі феодалі мусили коритися королю і вважалися його васалами.

Установлення васального зв'язку накладало як на сеньйора, так і на васала певні обов'язки. Сюзерен мав брати васала під своє заступництво й захищати його від ворогів. Натомість васал забезпечував сеньйору «допомогу й пораду»: ніс військову службу і брав участь у судових засіданнях та обговоренні важливих справ при дворі сюзерена, у певних випадках надавав йому грошову допомогу.

У похід лицар вирушав у супроводі слуг і зброєносців. Обладунки (шолом, панцир, щит, спис і меч) були дуже важкими, тому їх везли на возі. Тільки перед самою битвою лицар озброювався і пересідав зі звичайного коня на бойового, здатного витримати такий тягар. Своїм виглядом вершник нагадував рухому фортецю.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Який вплив мали природно-географічні чинники, зокрема ландшафт, на життя середньовічної людини?
2. Поясніть на прикладах терміни «міграція», «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація». Які були їхні причини й наслідки?
3. Як склалася теорія про три стани суспільства?
4. Чому сеньйору доводилося передавати значну частину своєї землі васалам?
5. Які обов'язки мали сюзерен і васал стосовно один одного?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

У зошитах схематично намалюйте середньовічну «феодальну драбину».

ДІЄМО ТВОРЧО

Попрацюйте з додатковими джерелами та поясніть на прикладах правило, яке діяло у Франції: «Васал мого васала – не мій васал».

§ 6 ОРГАНІЗАЦІЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте з курсу історії 6 класу обставини виникнення та поширення християнства.

Упродовж майже двох останніх століть існування Римської імперії християнство було її державною релігією. Проте як світова релігія воно поширилося тільки в середні віки, і наслідком цього стало посилення церкви як форми організації вірян. Під час безперервних варварських нашеств'я лише церква, одна з усієї античної спадщини, не тільки зберегла, а й укріпила своє становище. Підтримка з боку держави сприяла її економічному зміцненню. Церква перетворилася на великого землевласника, а духовенство отримало звільнення від військової служби, податків і мита.

Території кількох провінцій об'єднувалися в **епархію** – церковний округ, на чолі якого стояв єпископ. На початку середньовіччя Західна Європа не знала міцної центральної влади, тому дуже зріс вплив римських єпископів. Їх називали папами. Оскільки першим єпископом Рима став один з найближчих учнів Ісуса Христа апостол Петро, папи вважають себе його спадкоємцями. Це дало папам підстави наполягати на своєму верховенстві над світською владою – королями та імператорами. Велику роль у зміцненні такої думки відіграло вчення видатного християнського богослова, єпископа Аврелія Августина. Йому належать слова: «Поза церквою – немає спасіння». Саме Аврелій проголосив церкву єдиним посередником між Богом і людьми.

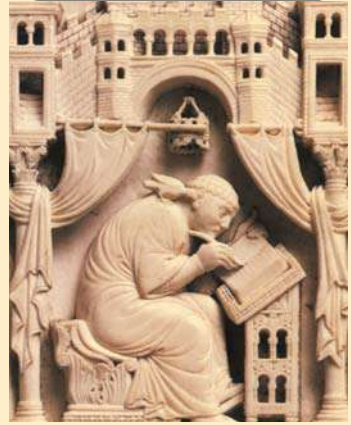
На Заході християнську церкву очолив Папа Римський. На Сході головна роль належала Патріарху Константинопольському, або, як його називали, Вселенському патріарху. Вони постійно суперничали між собою за вплив на християн, однак діяти їм доводилося в різних умовах. Східна церква була частиною міцної держави, спиралася на неї і підкорялася владі імператора. Західна – прагнула піднятися над світською владою і підпорядкувати її собі.

Наприкінці IV ст. християни становили більшість населення Римської держави. Тоді ж почалося і тривало впродовж усього середньовіччя навернення в нову віру інших племен і народів Європи.

Місіонерством активно займалася і римська церква, особливо за Папи Григорія I Великого. Енергійний організатор і видатний політик, він дуже багато зробив для посилення та збагачення церкви. Григорій I вважав папство головною силою, яка покликана об'єднати християнський світ.

Григорій I Великий (540–604) походив зі знатної сім'ї. Він обіймав вищу в Римі адміністративну посаду префекта, але в 34-річному віці залишив її і став монахом. Продавши все своє майно, заснував сім монастирів й оселився в одному з них. Був представником Папи Римського при дворі візантійського імператора, а після повернення до Рима став абатом у монастирі. У 590 р. його першим з монахів обрали Папою, до того ж у вкрай важкий для Рима час, коли посилювався тиск лангобардів. Григорій I особисто вів з ними переговори, піклувався про біженців, забезпечував містян продовольством, створив ополчення та очолив захист Рима. Папа багато зробив для поширення християнства серед язичників.

Папа Григорій I Великий.
Різьблення по кістці. X ст.

Священник в одязі
для меси

За Каролінгів значно зросли земельні багатства церкви. Карл Великий узаконив церковну **десятину** – податок на утримання церкви. Її сплачували всі парафіяни у вигляді десятої частки врожаю. Церква заволоділа величезними коштами, але потрапила в залежність від світської влади. Франкські, а згодом і германські імператори на власний розсуд призначали пап. Феодальні сеньйори призначали єпископів, абатів, священників. Ці посади приносили чималі прибутки й тому опинилися в руках найближчих родичів світської феодальної верхівки.

Християнське духовенство поділялося на біле й чорне. Біле духовенство, або клір, несло службу серед людей – у миру. Кожен священник мав свою парафію, до якої належали жителі декількох сіл або міських кварталів. Він правив службу, здійснював церковні таїнства (хрещення, причастя, вінчання,

сповідь тощо) і від імені церкви допомагав бідним. Чорне духовенство – це ченці, або монахи (з грец. – одинаки).

Дізнайтесь! Кого з перших православних монахів ви знаєте? У яких монастирях вони жили?

Монахи жили не лише усамітнено, а й общинами – монастирями, до яких вступали, щоб служити Богові. У вільний від божественних служб час вони працювали – орали, сіяли, доглядали худобу. Чернецтво відіграло важливу роль у господарському житті середньовіччя. Нові типи упряжі, удосконалені млини та плуги – усе це спочатку з'явилося в монастирях, а вже потім у господарствах світських сеньйорів і селян. Чимало великих монастирів – абатств – на чолі з настоятелями-абатами перетворилися на великі феодальні сеньйорії.

За винятком коротких хвилин відпочинку, монахи мусили зберігати мовчання. Коли ж виникала потреба, вони спілкувалися за допомогою спеціальних знаків – своєрідною «німою мовою». Один з тогочасних свідків повідомляв: «Вона [мова] досягла такого рівня, що здавалось, нібито монахи втратили здібність до звичайної мови. Їм вистачало знаків для висловлювання всього, що потрібно». Наприклад, щоб попросити хліба, «робили коло із вказівного та великого пальців обох рук, тому що хліб має круглу форму». Для зображення поняття «поганий» підносили «розсунуті пальці до обличчя так, щоб нігті нагадували кігті хижої птиці».

ПОДРОБИЦІ

Виготовлення рукопису. Мініатюра. XIII ст.

Подумайте!

Чому монахи мали майже весь час проводити в мовчанні?

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чи впливало збагачення церкви на її авторитет і відносини зі світською владою?
2. Чому папи наполягали на верховенстві своєї влади над світською?
3. Що таке «ієрархія»? Як виглядала церковна ієрархія середньовіччя?
4. Чим біле духовенство відрізнялося від чорного?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Запишіть у зошит відомі вам назви монастирів на території сучасної України.

ДІЄМО ТВОРЧО

У загальному колі обговоріть питання: чому в епоху середньовіччя людина не уявляла свого життя поза церквою?

§ 7 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАМКИ ТА СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДИ

Пригадайте, який термін об'єднує такі поняття, як *король, граф, лицар, сюзерен, васал*.

- **1. Як жили лицарі.** З XI ст. усіх світських феодалів стали називати лицарями. Слово «лицар» (з нім. – вершник) стало синонімом знатності й благородства. Лицарями не народжувалися, а ставали. Це нелегке заняття вимагало не лише фізичної сили та особистої хоробрості, а й тривалої військової підготовки. У віці шести-семи років хлопчиків зі знатних сімей віддавали служити пажами при дворах великих феодалів, де їх навчали володіти зброєю та їздити верхи. Вони засвоювали також правила вишуканої придворної поведінки, училися танцювати та співати. Значно менше уваги приділялося вмінню читати та писати. Панувала думка, що лицарю це не потрібно. Усі добре знали старе франкське прислів'я: «Хто, жодного разу не скочивши на коня, до 12 років залишається у школі, той не здатен ні до чого більш путнього, ніж стати священником». Лише наприкінці середньовіччя частина лицарів стала усвідомлювати важливу роль освіти.

Посвячення в лицарі.
Мініатюра. XIV ст.

Сцени з лицарського життя.
Мініатюра. XIV ст.

Закінчивши навчання, юнак ще декілька років служив зброєносцем у лицаря: усюди супроводжував його і допомагав у битвах. Тільки після цього, у 18–20 років, відбувалося урочисте посвячення в лицарі. До пояса майбутнього лицаря прив'язували меч, надягали йому шпори й ударяли кулаком по потилиці. Щоб продемонструвати свою спритність, він стрибав на коня і вражав списом опудало. Іноді посвячення проходило на полі бою. Юнака вдаряли плазом меча і казали: «Будь лицарем!». Навіть король мусив пройти обряд посвячення в лицарі.

Порушення васалом своїх обов'язків, заплутаність відносин між сеньйорами та їхніми численними васалами, прагнення феодалів пограбувати слабшого сусіда – усе це призводило до безперервних війн. Церква намагалася обмежити їхній розмах. З кінця X ст. вона постійно закликала до «Божого миру». Упродовж нього, тобто з вечора середі до ранку понеділка, а також у великі свята воювати заборонялося. Пізніше накази про обмеження воєнних дій почали видавати королі. Згодом і феодала зрозуміли, що за будь-якої суперечки краще не знищувати церкви, млини і селянські посіви у володіннях один одного. Поступово склалися «правила війни», які стали частиною своєрідного «кодексу лицарської честі». Він передбачав хоробрість у битві, вірність сеньйору, захист християнської віри, надання заступництва знедоленим і немічним. Найганебнішим вважалося боягузтво, а честь цінувалася вище за життя.

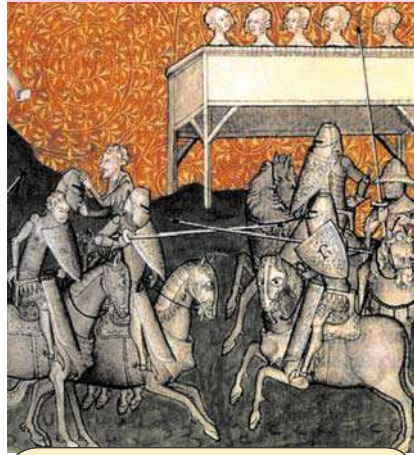
У вільний від війни час улюбленою розвагою лицарів було полювання із соколом і лицарські поєдинки – турніри. На турніри, які перетворювалися на яскраві видовища, збирався натовп. Переможцем ставав той, хто за допомогою затупленого списа вибивав свого противника із сідла. Відбувалося це зазвичай без будь-яких тілесних ушкоджень. Турніри давали успішним лицарям чималий матеріальний зиск. Вони отримували за переможеного викуп, а також його коня, зброю і обладунки.

Справжній лицар мав бути також куртуазним, тобто вміти поводитися при дворі й віддано служити прекрасній дамі. Куртуазність (з франц. – ввічливість, чемність) означала чемність, галантність, щедрість, уміння складати вірші. Насправді не завжди і не всі лицарі дотримувалися цих правил. Будучи воїнами, вони звикали до крові й насильства, безжально грабували мирне населення, але зовні намагалися відповідати лицарському ідеалу, особливо при королівському дворі.

Подумайте!

Який зміст сьогодні вкладають у вислів «лицар на білому коні»?

Розгляньте малюнок.
У яких обладунках лицарі брали участь у турнірах?

Лицарський турнір.
Мініатюра. XIV ст.

ПОДРОБИЦІ

У XIV–XV ст. зароджується дворянство, до складу якого увійшли лицарство й наближені до короля посадові особи. Дворяни вважали, що головна їхня відмінність від звичайних людей – особливі, притаманні лише їм якості: відданість королю, великодушність, відвага, вірність слову, вишуканість мови та вчинків. В Англії вони так і називали себе – джентльмени, що означало «приємні, культурні люди».

Дворяни жили за рахунок ренти – плати, яку вони отримували від селян за надану в їхнє користування землю. До фізичної праці й торгівлі дворяни ставилися як до занять ганебних. Справою, гідною їхнього звання, вони вважали лише службу у війську або при дворі короля.

2. У феодальному замку. Починаючи з X ст. складовою частиною середньовічного ландшафту стають замки. Головною причиною зведення цих фортець була постійна загроза мирному існуванню, прагнення захиститися від ворогів. Зазвичай замки будували на пагорбі або на високому березі річки – звідки можна було здалеку побачити ворога і легше оборонятися. До кінця X ст. замок – це двоповерхова дерев'яна вежа, донжон. Нагорі жив феодал, а внизу – воїни та слуги. На першому поверсі розташовувалися також господарські приміщення, кухня, зброярні та продуктові склади.

Замок оточував вал із частоколом і глибокий рів з водою, через який на ланцюгах перекидали міст. Коли його піднімали, доступ до замку ставав неможливим. В одну з веж вели важкі в'їзні ворота з міцного дуба, окуті зверху залізом. Позаду воріт, на певній відстані від них, розміщувалися підйомні ґрати. Тільки-но їх опускали, той, хто встигав прорватися за ворота, потрапляв у пастку.

З XI ст. феодали стали будувати кам'яні замки. Їх обносили двома, а іноді навіть трьома високими (до 15 м) і товстими (до 5 м) мурами. У мурах робили бійниці – вузькі отвори, через які ворога засипали стрілами, а по кутах ставили вартові вежі. У центрі, як і раніше, височів

*Замок Ельц у Німеччині.
XII–XVI ст. Сучасний вигляд*

донжон – тепер уже кам'яний. У його підземелля, у темряву і вологість, кидали ув'язнених – непокірних васалів і селян. Донжон не тільки був житлом феодала, а й останньою схованкою в разі падіння зовнішніх укріплень. Ворог міг узяти такий замок лише після облоги. Її тривалість залежала від кількості запасів харчів і води, тому кожний замок обов'язково мав свій колодязь. Під час будівництва донжона головною умовою були не розкішні покої, а надійні стіни. Згодом поряд з донжоном виник досить зручний будинок для проживання в мирні часи.

Життя за міцними стінами минало усамітнено й розмірено. Якщо не було війни, сеньйор полював, виконував вій-

*Облога замку.
Мініатюра. XIII ст.*

*Знатне подружжя.
Мініатюра. XIV ст.*

ськові вправи або розважався грою в м'яч, кості та шахи. Пані проводила час за рукоділлям. Тільки на початку літа замок оживав: справляли весілля, влаштовували змагання і бенкети.

Уся округа перебувала немов у затінку такого замку. У ньому феодал зосереджував свою владу й військову могутність. Тут стояли його воїни та збиралися васали, щоб виступити на захист володінь свого сеньйора. У середині замкових мурів переховувалися під час ворожих нападів навколишні жителі. За право вважати господаря замку своїм захисником вони сплачували податки й виконували деякі роботи, наприклад ремонтували укріплення. У своєму замку сеньйор судив васалів і селян. Крім нього, не було для них іншого правителя.

- **3. Трудівники-селяни.** У середньовічній Європі землю переважно обробляли залежні селяни. Зрозуміло, що частину з них становили колишні римські раби. Але як перетворилися на залежних вільні германці? Відбувалося це по-різному. У той неспокійний час люди шукали захисту в могутнього сусіда. В обмін на заступництво вони віддавали феодалу свою землю і так потрапляли в залежність від нього. Залежними ставали також за борги, провину, після одруження із залежною людиною.

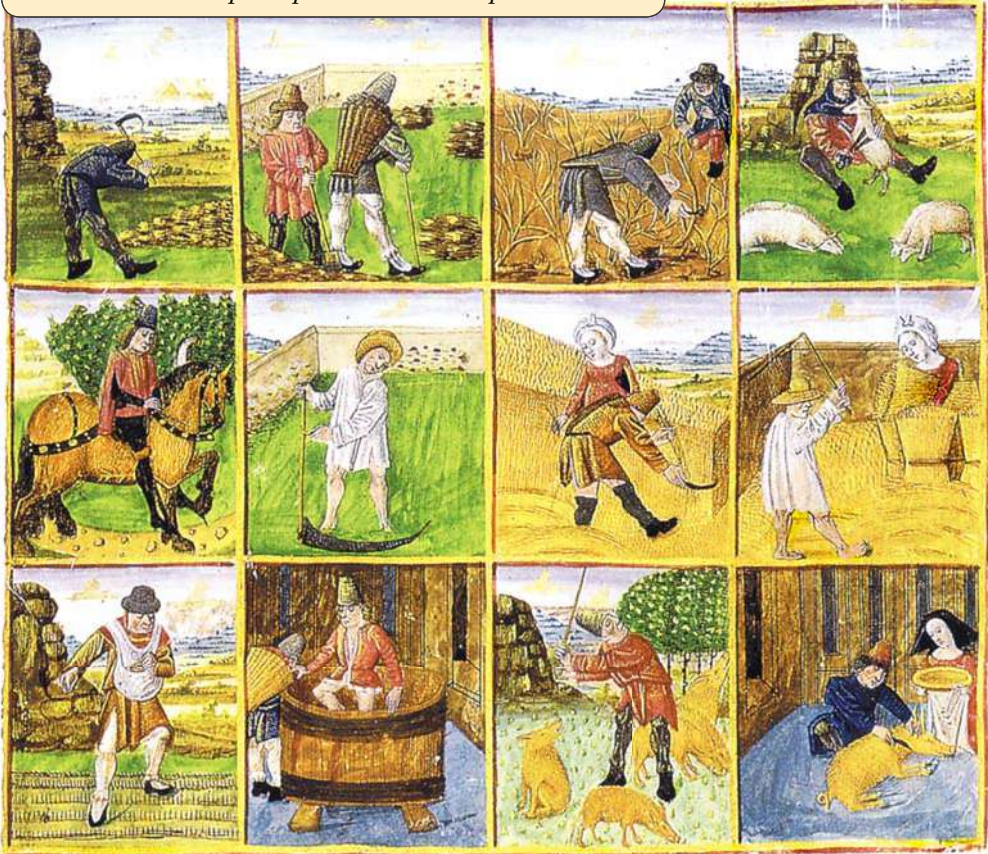
Свою землю феодал ділив на дві частини. Одну залишав собі – ліси, луки й панське поле, яке обробляли залежні селяни, а весь урожай з нього належав сеньйору. Другу частину землі феодал розбивав на ділянки та роздавав у користування селянам. За це вони мусили виконувати повинності на його користь. Насамперед селяни відбували панщину – працювали в панському господарстві два-три дні на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт і ще декілька днів упродовж року. Також вони сплачували феодалу продуктивний або грошовий податок. Крім того, їм дозволялося молоти зерно лише на млині сеньйора, тільки його пресом давити вино, у його печі випікати свій хліб. За все це доводилося додатково платити.

На селян покладался тягар «громадських робіт»: ремонт мостів і захисних споруд, забезпечення сеньйора підводами для перевезення вантажів. Феодал був для залежних селян також і єдиним суддею.

Проте таких селян не можна назвати кріпаками. Адже сеньйор не мав права їх убити, продати без землі або розлучити із сім'єю. Якщо селянин виконував усі повинності, заборонялося зганяти його із землі. Ба більше, сеньйор був зобов'язаний захищати селян. І кожен феодал робив це, бо, зрештою, саме від результатів селянської праці залежав його добробут. Вільних селян у середні віки залишилося мало. Значну групу населення вони склали лише у Скандинавських країнах, де суворий клімат і брак родючих земель ускладнювали розвиток землеробства. Однак і вільні селяни перебували під судовою владою сеньйора.

Селяни та селянки не тільки працювали на землі. У кожному селі були свої майстри – ковалі, ткачі, гончарі. Вони виробляли все – від знарядь праці до одягу й посуду. Такий стан економіки, за якого майже все необхідне не купується, а виготовляється на місці, називається **натуральним господарством**.

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра. XV ст.

Мешканці одного чи декількох сусідніх сіл об'єднувалися у громаду й усі важливі питання сільського життя вирішували на загальних зборах. Сільський схід установлював порядок користування угіддями – лісом,

Жнива і стрижка овець. XIV ст.

пасовиськом, сінокосом, які перебували у спільному розпорядженні всієї общини. Зазвичай громада обирала старосту, будувала власну церкву й утримувала священника. Вона дбала про порядок на своїх землях, допомагала бідним і сиротам, влаштовувала власним коштом сільські свята. Не дивно, що вигнання з громади за якусь провину було дуже суворим покаранням. Така людина ставала безправною та беззахисною.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як здобували титул лицаря?
2. Які вміння та навички середньовічного лицаря найбільше цінувалися?
3. Як ззовні виглядав середньовічний замок?
4. Чому замки стали центрами влади феодалів і чому феодал був єдиним суддею для залежних селян?
5. Які повинності мав виконувати селянин щодо землевласника?
6. Як сільська громада вирішувала важливі питання повсякденного життя?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Розгляньте малюнки (с. 54, 55). У зошитах напишіть розповідь про збирання врожаю на полі та на пасовищі. Постарайтеся пояснити суть терміна «натуральне господарство», схарактеризуйте знаряддя праці, роль жінок у сільськогосподарському виробництві.

ДІЄМО ТВОРЧО

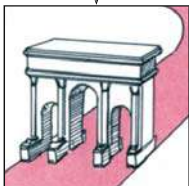
У загальному колі проведіть інтелектуальний «лицарський турнір». Заздалегідь домовтеся, хто буде складати питання для «лицарів», хто – судити турнір, хто буде «прекрасними дамами», які вболівають за своїх «лицарів», і розподіліть інші ролі. Переможцям можна підготувати символічні подарунки.

§ 8 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Складіть логічні пари зі слів і термінів: *лицар, панщина, мур, дворянство, донжон, турнір, рента, селянин.*

- **1. Виникнення нових міст.** На світанку середньовіччя більшість античних міст лежала в руїнах. У X–XI ст. відбулися важливі зміни. Сільські умільці, які у вільний час майстрували все необхідне – від плугів до одягу та посуду, поступово залишили селянську працю і зробили ремесло своїм головним заняттям. Невдоволені високим податком, вони втікали від своїх феодалів і засновували поселення на перехрестях доріг, на руїнах старих римських фортець, біля замків і монастирів, поблизу річкових переправ і зручних морських гаваней. Тут охоче селилися також купці, а з посиленням селянської залежності – селяни-утікачі.

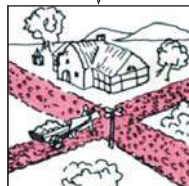
Виникнення
середньовічних міст

на місці
римських
поселень

біля бродів
і мостів

на перехрестях
доріг

біля замків
і монастирів

біля
перевалів

Так, у X–XIII ст. дуже швидко стали відроджуватися старі міста та зростати нові. Спочатку вони виникли в Італії і Франції, потім – в Англії, Нідерландах і Німеччині, згодом – у Скандинавських країнах, Угорщині, Ірландії тощо. Особливо багато міст було в Італії, Фландрії і на берегах великих судноплавних річок – Рейну та Дунаю. Проте і в інших країнах їх було так багато, що зазвичай селянин міг дістатися найближчого міста впродовж дня.

Подумайте! Чому ремісники й купці будували міста саме в названих місцях?

2. За міськими мурами. Основну масу населення середньовічного міста складали ремісники та купці. Досить багато людей було зайнято у сфері послуг – перукарі (цирульники), банщики, корчмарі, слуги, вантажники, візники тощо. Неодмінною рисою міського життя стали корчми, шинки, готелі, громадські лазні та перукарні.

У великих містах жили феодалі зі своїми воїнами та слугами, королівські чиновники, юристи, викладачі шкіл та університетів.

У кожному середньовічному місті існували свої жебраки – ті, кому міська влада давала спеціальний дозвіл на збирання милостині. Хоча вони перебували на узбіччі міського життя, до них ставилися прихильно: роздавали гроші біля церков, влаштували притулки для старих і сиріт.

*Міські жебраки.
Вітварна картина. XV ст.*

Подумайте! Чому жебраки в часи середньовіччя збиралися саме біля церков?

Зазвичай середньовічні міста мали невеликі розміри й вміщували від кількох сотень до кількох тисяч мешканців. Місто з населенням 10–30 тисяч вважалося великим. Лише в деяких (Венеція, Флоренція, Кельн, Лондон, Прага, Генуя) проживало від 40 до 100 тисяч, і такі міста здавалися сучасникам велетенськими. Найбільшим був Париж: у XV ст. його населення сягало понад 200 тисяч.

Пригадайте! Які міста були найбільшими у стародавньому світі?

Міста своїм зовнішнім виглядом значною мірою відрізнялися від наволинних сільських поселень. Їх захищали зубчасті кам'яні мури з вартовими вежами: вони символізували могутність і свободу міста. Суворе покарання очікувало на тих, хто намагався зруйнувати міські мури.

Головним осередком міського життя була простора ринкова площа. З ранку до вечора на ній ішла жвава торгівля, юрбився народ, не відчував людський гомін. Тут містяни збиралися, щоб вислухати розпорядження або обрати органи влади, обмінятися новинами, відзначити свято.

Будівництво кам'яного мосту та дерев'яних укріплень під час облоги міста. Мініатюра. XIV ст.

Прибиральник. Мініатюра. XV ст.

На площі чи поруч із нею височів собор або головна церква міста. Сюди ж виходила й ратуша – будинок, де засідала та вирішувала важливі справи міська рада – магістрат. Собор і ратуша становили особливу гордість містян, мали величний вигляд і багате оздоблення. Неповдалік височіла вежа – символ міської свободи. Її дзвін скликав містян на площу в разі небезпеки.

Дізнайтесь! У яких містах України збереглися будинки міських ратуш?

Середньовічне місто. XV ст.

На площу дивилися вікна будинків найбагатших і найшанованіших містян. У більшості міст дозволялося, щоб будинок мав лише три вікна, які виходили б на площу.

Від ринкової площі врізнобіч розбігалися вузькі криві вулиці. Землі в місті не вистачало, тому вулиці прокладали, керуючись правилом «не ширше довжини списа». Не завжди на міській вулиці могли розминутися два візки. Одна з вулиць старовинного Брюсселя мала назву «Вулиця однієї людини». Це свідчило про те, що дві людини не могли там розминутися. Будинки також ставили впритул один до одного. Вулиці були вузькі, темні й брудні. Каналізації не існувало, сміття викидали просто на вулицю. Систематично брукувати вулиці почали лише із середини XIII ст., однак аж до кінця середньовіччя таких вулиць було мало.

Коли люди зрозуміли, що бруд сприяє поширенню епідемій, стали вживати заходів для благоустрою міст. Уже з кінця XIII ст. магістрати стали постійно видавати відповідні накази. Згодом дотримання в містах чистоти й порядку стає в Західній Європі повсюдним. Завдяки численним зображенням і документам ми можемо яскраво уявити повсякдення середньовічного містянина.

Розгляньте малюнок. Які методи використовували для лікування хворих у середньовіччі?

Лікарня. Мініатюра. XV ст.

В усі часи і в усіх народів одяг залежав від клімату, добробуту людини та виду її занять. На розвиток середньовічної моди великий вплив справило християнство. Християнська церква суворо засуджувала все «тілесне» й вимагала, щоб тіло й голова були закритими.

З XIV ст. для виготовлення вбрання стали використовувати нові тканини – бавовняні, шовкові та оксамитові, а також коштовне каміння, вишивку, мереживо. Улюбленими прикрасами були браслети, ланцюжки, пояси, каблучки, вишиті й шкіряні гаманці, ґудзики тощо. Косметику, пахощі та парфуми за неймовірні гроші купували у східних купців.

Їжа лишалася простою: хліб, каша, боби, капуста, ріпа. Розкішшю були цукор і прянощі.

Важливу роль відігравала сім'я, до того ж законним вважався лише церковний шлюб. Хлопчики в містах зазвичай вчилися вдома до семи років. Далі вони отримували спеціальну освіту: опановували ремесло чи торговельну справу. У стосунках між людьми велику увагу приділяли чітко встановленим правилам поведінки, панували звичай і традиція.

■ **3. Міські комуни.** Міста виникали на землі сеньйора і тому залежали від нього. Кожний феодал заохочував виникнення міст у своїх володіннях, тому що за дозвіл займатися ремеслом і торгівлею містяни сплачували йому чималі кошти. Згодом прагнення сеньйорів витягти з міст якомога більше прибутків наразилося на опір. Спочатку містяни виступали лише за скасування найважчих податків і надання торговельних привілеїв. Потім перейшли до боротьби за самостійність міст.

Забудова міст.
Мініатюра. XIV ст.

Іноді містянам вдавалося мирно домовитися із сеньйором і викупити в нього окремі свободи. Але не всі сеньйори погоджувалися добровільно відмовитися від своїх прав. Тоді починалася запекла боротьба, яка нерідко супроводжувалася застосуванням зброї та інколи тривала століттями.

Сильні міста перемагали й ставали незалежними від сеньйорів. У Північній Італії та Франції такі вільні міста називали **комунами** (від лат. «комуніс» – спільний). Вони обирали зі свого середовища міську раду, мали власний суд, ополчення і фінанси, самі встановлювали податки.

*XI ст. З «Розповіді про власне життя» монаха
Гвіберта Ножанського*

Духовенство і сеньйори, щоб витягти з простолюду гроші, вступили з ним у переговори та запропонували за сплату достатньої суми надати право утворити комуно. Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолюд дав багато грошей цим сріблелюбам. Після цього від англійців повернувся єпископ (сеньйор міста Лана). Коли він з обуренням говорив проти тих, хто укладав угоду, йому запропонували велику суму золота й срібла, і цього вистачило, щоб він пішов на поступки. Він склав присягу, що дотримуватиметься прав комуни...

Нездоланна заздрість до містян гризла єпископа та сеньйорів. Усі клятви вони порушили. Лють дикого звіра охопила людей нижчого стану; вони вчинили заколот і скріпили його клятвою вбити єпископа та його однодумців. Наступного дня безліч озброєних людей кинулися до палацу єпископа. Він вбрався в одяг одного зі своїх слуг, побіг у підвал під церквою і там сховався у винній бочці. Але єпископа витягли, і один з повстанців убив його.

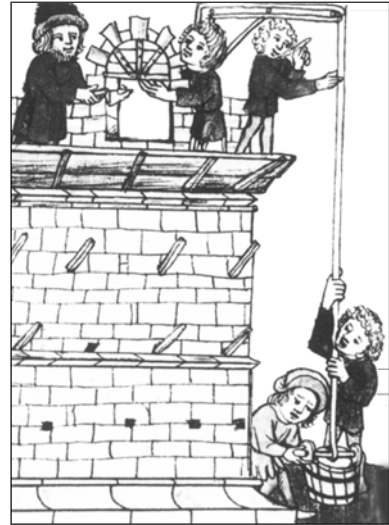

1. У який спосіб містяни домовилися із сеньйором про утворення комуни?
2. Як містяни відповіли на порушення домовленостей з боку єпископа?

■ ■ **4. Ремесло та цехи.** Реміснича праця становила одну з основ господарського життя середньовічного міста. Ремісники однієї спеціальності селилися на одній вулиці й об'єднувалися в союзи – **цехи**. Головна мета створення їх – захист від конкуренції ремісників, які не входили до складу цехів. Важливою зброєю в боротьбі із суперниками була також висока якість продукції.

Поступово складні ремесла дробилися, і тоді виникали нові цехи. У XIII ст. в Парижі їх існувало понад 100. У невеликих містах зазвичай діяло півтора-два десятки цехів.

Дізнайтесь! Назвіть старовинні вулиці та райони українських міст, у назвах яких відбилися ремісничі професії.

Будівельники. Мініатюра. XV ст.

Повноправним членом цеху був лише **майстер**. Він працював у власній майстерні з власними сировиною та інструментами, а свій виріб повністю – від початку до кінця – виготовляв сам. Ремісники ревно приховували секрети професії і передавали їх лише своїм **учням**. Зазвичай майстер мав одного чи кількох учнів, які жили в нього вдома (там їх безжально використовували в хатній роботі). Навчання було платним, залежно від складності ремесла, і тривало від двох до восьми років. Після закінчення встановленого терміну учень ставав **підмайстром** – найближчим помічником майстра. Він уже вмів виконувати найскладніші завдання й отримував за це заробітну плату.

Бондарі. XV ст.

Підмайстер мусив сплатити вступний внесок за «членство» в цеху, засвідчити свою майстерність виготовленням зразкового виробу – шедедру, організувати вечірку для численних членів цеху. Не всі мали на це гроші, і тому повноправними членами цеху ставали переважно сини та зяті майстрів. Усі інші втрачали таку можливість і перетворювалися на «вічних підмайстрів».

Подумайте! Чому не всі підмайстри ставали майстрами?

Усі рішення цеху ухвалювали на загальних зборах майстрів. Під час таких зборів затверджували також статут – обов'язкові для всіх членів цеху правила. Статут повністю регулював працю ремісника, підпорядковуючи її суворим обмеженням: коли потрібно починати й закінчувати роботу в майстерні, які дні вважати вихідними, яку продукцію випускати. За дотриманням статуту наглядали обрані старшини. Вони очолювали цех та особисто забезпечували високу якість виробів.

До того ж цех дбав про збереження рівності між його членами. Статуту чітко визначали розміри майстерні, кількість у ній інструментів і верстатів, підмайстрів та учнів.

Подумайте! Чи справедливими були вимоги статуту, які забороняли конкуренцію серед майстрів? У чиїх інтересах їх було створено?

Цех об'єднував ремісників не тільки у праці. Він виставляв воїнів для ополчення та несення вартової служби на мурах і вежах міста. Члени цеху обов'язково допомагали родинам хворих або померлих колег. Кожен цех купував будинок, де засідали старшини й відбувалися бенкети, а також будував церкву чи каплицю на честь святого – покровителя свого ремесла. Усі міські цехи мали свої прапори та герби.

У XIV–XV ст. цехи досягли найвищого розквіту. Їм належала важлива роль у вдосконаленні середньовічного виробництва. Проте, остерігаючись його розширення, цехи почали гальмувати розвиток ремесла. Нерідко старшини знищували нові винаходи та переслідували винахідників.

Розгляньте малюнки. На їх основі опишіть, як відбувався процес виготовлення шовкових тканин.

Фарбувальники. Мініатюра. XV ст.

Виготовлення шовку. Мініатюра. XV ст.

■ **5. Торгівля та гільдії.** Поряд з ремісниками процвітанню міст сприяли купці. Більшу частину свого життя середньовічний купець проводив у ділових поїздках, пов'язаних з постійним ризиком. Суходільні шляхи перебували в жалюгідному стані й аж кишили розбійниками. На морі завжди існувала загроза потрапити не лише в бурю, а й у полон до піратів. До того ж купецький гаманець суттєво спустошували незліченні мита.

Подумайте!

Якими якостями мав володіти середньовічний купець, зважаючи на ризики та складнощі його роботи?

Усе це змушувало купців об'єднуватися в **гільдії** – союзи, які, на кшталт цехів, мали статут і старшин. Члени гільдії разом протистояли розбійникам і здобували торговельні привілеї в інших країнах, у скрутних обставинах допомагали один одному. Утім, попри всі негаразди, кількість купців постійно зростала. Молодих людей приваблювала можливість швидко розбагатіти й побачити інші країни.

Головні торговельні шляхи перетиналися на двох «перехрестях». Одне було в Середземномор'ї, де зосередилася майже вся торгівля Західної Європи з країнами Сходу. Першість тут належала італійським містам-суперникам Генуї та Венеції. Про їхніх мешканців говорили: «Увесь народ – купці!». Захід постачав сукно, зброю, золото й срібло. Зі Сходу надходили предмети розкоші: тонкі тканини, китайська порцеляна, прянощі, пахощі, коштовне каміння.

Другий центр торгівлі охоплював Балтійське й Північне моря. Там торгували товарами широкого вжитку – рибою, сіллю, хутрами, вовною, льоном, воском, деревиною та зерном. В обміні на Балтиці провідну роль відігравали купці з німецьких міст. Вони створили торгово-політичний союз на чолі з містом Любеком – **Ганзу**. Вона вела переважно посередницьку торгівлю, тобто займалася перевезенням і продажем товарів іноземного походження. Майже до кінця середньовіччя Ганза неподільно панувала на Балтиці й була такою могутньою, що навіть воювала з великими державами.

Сцена з життя ганзейського порту Гамбург. Мініатюра. XV ст.

Подумайте!

Чому, займаючись торгівлею, можна швидко розбагатіти або стати банкрутом?

Зазвичай торгівля відбувалася на щотижневих ринках. Але з XII ст. у життя Європи увійшли ярмарки – щорічні торги, куди з'їжджалися купці з найвіддаленіших куточків.

Щодня купці укладали угоди на величезні суми, а закінчивши справи, могли відпочити: на ярмарках народ розважали мандрівні актори й музиканти.

Марко Поло.
Мініатюра. XV ст.

Найвпливовіші купці з багатим досвідом залучалися до великої політики й допомагали розв'язувати складні міжнародні проблеми. Купці, які торгували з далекими країнами, сприяли розвитку географії. У XIII ст. спостережливий венеціанець Марко Поло склав розповідь про свою подорож Китаєм і Центральною Азією, яка довго залишалася улюбленою книжкою європейців.

Подумайте! Як купці сприяли розвитку географічних наук?

Купцям було складно орієнтуватися в безлічі монет з різних країн і місцевостей, тому виникла потреба у професійних знавцях грошей. Саме до них ішли купці, щоб за помірну плату поміняти свої повноцінні гроші на потрібну їм іноземну монету. Ці люди – **лихварі** – також брали гроші на зберігання і давали потрібні суми в борг під відсотки, переказували кошти з одного місця до іншого. **Лихварство** – надання грошей у борг з виплатою відсотків – існуватиме протягом багатьох віків. Купець віддавав свої гроші лихвареві та отримував натомість особливий документ – вексель. Показавши його в іншому місті, купець одержував свої гроші. Така послуга значно полегшувала купецьке життя: адже без готівки ризикована поїздка перетворювалася на зручну та безпечну подорож.

Лихварі працювали, сидячи на лаві перед столом, який мав безліч шухляд з розсортованими по них монетами. Згодом на зміну столику лихваря прийшов банк (з італ. – лава, прилавок). Перші банки виникли в Північній Італії – Ломбардії, на згадку про це нам залишилося слово «ломбард». Поступово стало звичним ретельно оформлювати всі ділові угоди. Купцю вже не потрібно було долати з товаром далекий шлях. Він залишався вдома, у своїй конторі, і звідси керував діями своїх торгових агентів в інших містах і країнах.

Позичання грошей у лихваря.
Мініатюра. XV ст.

Дізнайтесь! Як відбувається обмін грошей у наш час?

Розвиток торгівлі й банківської справи руйнував натуральне господарство. На зміну йому приходило нове грошове господарство, за якого значна частина як сільської, так і міської продукції виготовлялася для продажу на ринку.

Купець на своєму складі. Гравюра. Початок XVI ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. Що сприяло виникненню міст?
2. Яким був зовнішній вигляд середньовічного міста?
3. Поясніть термін «міська комуна».
4. Як розгорталася боротьба між містами та сеньйорами і які були її наслідки?
5. Для чого майстри об'єднувалися в цехи?
6. Хто такі «вічні підмайстри»?
7. Що спонукало купців створювати гільдії?
8. Назвіть основні торговельні «перехрестя» середньовіччя. Яким товаром там торгували?
9. Як і чому виникли перші банки?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте найбільші економічні центри Європи, міжнародні торговельні «перехрестя», найпопулярніші торговельні шляхи.
2. Складіть таблицю за двома рубриками: 1) переваги цехової організації; 2) недоліки цехової організації.

ДІЄМО ТВОРЧО

У зошитах напишіть розповідь про ділову подорож купця в період, коли ще не було гільдій, і ділову подорож його онука, коли вже існували банки.

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Середньовічний замок. Дарина Шама» відеоскрайбінг та перегляньте його. Чи сподобалося вам відео? У групах підготуйте невеликі п'єски на тему «У феодальному замку» та розіграйте їх у загальному колі.

Європейське суспільство і держави в X–XV ст.

§9 СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§10 ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ

ДЕРЖАВИ: ВІД

РОЗДРОБЛЕНОСТІ

ДО СТАНОВО-

ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ

МОНАРХІЙ

§12 ІСПАНІЯ ПІД ВЛАДОЮ
АРАБІВ І КАТОЛИЦЬКИХ
КОРОЛІВ

§13 ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ.

АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАК-

СОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ

ДО СХОДЖЕННЯ

ТЮДОРІВ

§15 СВЯЩЕННА РИМСЬКА
ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ
ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ

§16 ІТАЛІЯ В СЕРЕДНЬО-
ВІЧЧІ

§9 СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте, кого слов'яни називали варягами.

- 1. «Людина Півночі». До сьогодні нас приваблюють яскраві образи середньовічних мешканців півночі Європи – Скандинавського півострова. Піднявши вітрила своїх кораблів, ці сильні похмурі люди долали моря, відкриваючи нові країни й континенти. Своєю хоробрістю та безжальністю в бою вони наводили на сучасників такий жах, що ті вірили, буцімто цих воїнів наділено чаклунською силою і зброя проти них безсила.

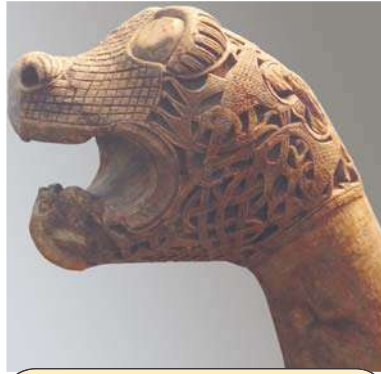

На півночі Європи умови життя були дуже важкими. Скандинавія вирізняється суворим кліматом, у її ландшафті переважають скелясті гори й ліси. Землі, придатної для обробітку, мало, навіть в урожайні роки припасів на довгу зиму не вистачало. Скандинави використовували щедрий дар природи – море, яке й годувало, і відкривало швидкий шлях до інших країн. Предки нинішніх датчан, шведів і норвежців успішно плавали як у відкритому морі, так і вздовж своїх берегів зі звивистими затоками – фіордами.

Корабель вікінгів. Мініатюра.
Початок XII ст.

Голова дракона, вирізьблена
на носі корабля. IX ст.

Скандинави були також вправними суднобудівниками. Вони створили найдосконаліший на той час корабель – довгий і вузький дракар, здатний уміщувати 50–60 осіб. Корму й ніс робили однаково загостреної форми. Це давало змогу не розвертати судно, а просто переставляти весла й пливти у зворотному напрямку.

За тиждень дракар міг перетнути Північне море, а за місяць – досягти берегів Італії. Кораблям давали імена («Довгий змія», «Пожирач вітру») і ставилися до них, як до свого житла. Скандинави не знали компаса, але вміли тримати правильний курс за сонцем, місяцем, зірками, польотом птахів, рухом косяків риби.

Кам'янисті землі Швеції та Норвегії не могли прогодувати населення, що зростало. Дедалі більше чоловіків поривали зі звичним способом життя й ставали **вікінгами** – сміливцями, які вирушали в морські походи на пошуки слави та здобичі.

Вікінги. Бляшки. VII ст.

У Західній Європі їх називали норманами – північними людьми, а на Русі – варягами. Повісивши щити вздовж корабельних бортів, вікінги сідали за весла, щоб невдовзі безжальними грабіжниками увірватися до чужих володінь. Період з кінця VIII до середини XI ст. у Північній Європі відомий під назвою «доба вікінгів». Пов'язані з ним події історики вважають відгомонам або останньою хвилею Великого переселення народів.

2. Походи вікінгів. У 793 р. вікінги напали на англійське узбережжя, де пограбували та спалили монастир. Так, Європа зазнала навали лютих скандинавських розбійників, які впродовж трьох століть несли із собою смерть, розруху та поневолення. Усією Європою лунала молитва: «Боже, врятуй нас від шаленства норманів!». Здебільшого набіги відбувалися влітку. Флотилії з десятків і сотень дракарів спустошували узбережжя, а потім під покровом ночі або туману входили в гирла річок і проникали в глиб країни. Висадившись на берег, вікінги грабу-

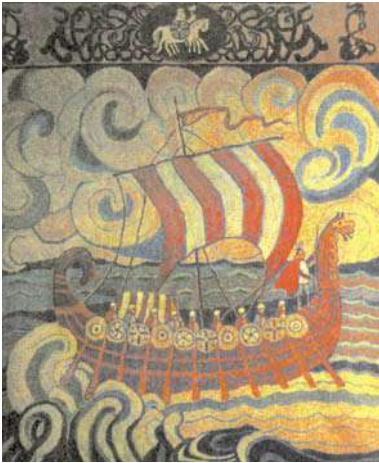
вали й знищували все на своєму шляху та швидко зникали зі своєю здобиччю в морі.

Спочатку з награбованим добром нормани поверталися зимувати додому. Згодом вікінги стали захоплювати чужі прибережні райони та будувати там свої укріплені поселення. Поступово вони прибрали до рук значну частину Ірландії та Англії і вже звідти здійснювали регулярні набіги на територію Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Щоб відкупитися від норманів, по всій Західній Європі збирали «датські гроші». Вікінги їх охоче приймали, але продовжували захоплювати нові території. На завойованих землях Північної Англії вони створили Денло – область датського права, де скандинавські переселенці жили за

своїми звичаями. На початку X ст. під тиском норманів французький король віддав їм значну частину своїх володінь на півночі країни. Там виникло герцогство Нормандія. Її скандинавське населення перейшло в християнство, перейняло місцеві звичаї та мову. Згодом нащадки цих вікінгів – нормандці – відібрали у візантійців Південну Італію, а в арабів – острів Сицилію і заснували Сицилійське королівство. Пізніше воно перетворилося на могутню державу – Королівство Обох Сицилій.

Відкриття скандинавами Америки. Мініатюра. XIII ст.

Вікінги не тільки грабували та завойовували. Вони також займалися торгівлею і здійснювали мирну колонізацію. Норвежці відкрили та заселили острів Ісландія, давши йому назву «Країна льоду». У X ст. ісландець Ейрік на прізвисько Рудий знайшов «Зелену землю» – Гренландію. Її син Лейв Щасливий близько 1000 р. досяг узбережжя Північної Америки і назвав її Вінланд – «Країна винограду». Він на 500 років випередив Колумба, але з невідомих причин поселення вікінгів в Америці проіснували недовго. У самій Скандинавії дбайливо зберігали розповіді про країну Вінланд, інші ж європейці про існування далекої землі так і не дізналися. Вікінги плавали не лише на Захід, а й на Схід. Річками Русі-України вони проторували знаменитий шлях «із варяг у греки».

З XI ст. нормани дедалі частіше наражаються на серйозну відсіч. Європейські правителі створюють добре озброєні армії, укріплюють міста, будують замки, що дає їм змогу охороняти свої землі. Набіги вікінгів поступово вщухають. У 1263 р. шотландці відбили останнє вторгнення норвежців.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про норвезьких вікінгів

Кнут Могутній зібрався в похід. Він мав численне військо й величезні кораблі. Його особистий бойовий корабель, із визолоченою головою дракона на носі, уміщав шістдесят лав для гребців. У Хокона був інший корабель із сорока лавами для гребців і також із визолоченою головою дракона. Обидва кораблі мали вітрила в червону, синю і зелену смужки...

Бій ішов на носах кораблів, і лише ті, хто стояв там, могли рубатися мечами. Ті, хто був за ними в середній частині корабля, билися списами. Ті, хто стояв ще далі, метали дротики або каміння. А ті, хто стояв за щоглою, стріляли з луків...

Наступної весни вони спорудили кораблі і влітку відпливли до Гардариків [Русі-України]. Конунг Яріцлейв [Ярослав] добре прийняв Харальда Суворого з його людьми. Харальд став ватажком людей конунга, які охороняли країну. Харальд залишався в Гардариках декілька зим і ходив у походи Східним шляхом. А потім з

великою дружиною він вирушив у похід до Країни греків [Візантії]. У той час Країною греків правила імператриця Зоя. І коли Харальд прибув до Міклагарда [Константинополя], він вступив до неї на службу.

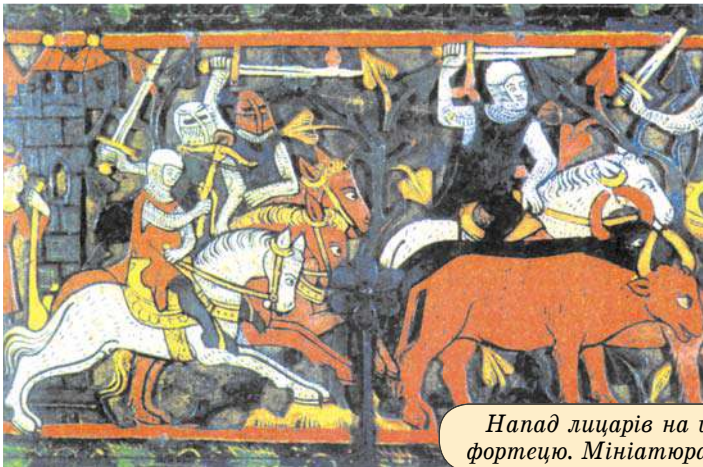
Як можна оцінити відносини між руськими князями, візантійськими імператорами та норманами?

У добу вікінгів у Данії, Норвегії та Швеції утворилися держави. Об'єднуючи Скандинавські країни, королі добре розуміли, якою важливою для зміцнення їхньої влади є підтримка церкви. Тому всі вони запроваджували християнство. Але християнізація наражалася на стійкий опір народу, який пов'язував захист своєї незалежності зі збереженням язичництва.

Після завершення доби вікінгів населення Північної Європи помітно зросло. Його основними заняттями були скотарство, землеробство, наземне й морське мисливство, рибальство, видобуток копалин – залізних руд і міді. Із припиненням загарбницьких набігів знать втратила головне джерело своїх прибутків і стала активно прибирати до рук землю. Частина вільних селян перетворилася на залежних і сплачувала за користування землею продуктивний оброк. Ті, кому вдалося зберегти власність на землю, вносили податки на користь держави.

Роль лідера серед Скандинавських країн належала Данії – країні, де населення було найчисленніше, земель, придатних для обробітки, – найбільше. Особливе значення мало те, що Данія володіла протоками, які з'єднували Атлантику, Північне та Балтійське моря. Це надавало їй важливих переваг у торгово-економічному й політичному житті Європи.

У XII ст. Данія вже мала лицарське військо й розпочала завоювання на Балтиці. Хрестові походи проти слов'ян Помор'я завершилися підкоренням і насильницькою християнізацією слов'ян. Швеція у той самий час приєднала частину фінських земель, а пізніше наразилася на агресію Новгороду. У XIV ст. Данія вела запеклі війни з Ганзою за панування на Балтиці, однак програла їх. Позиції німців у Данії надзвичайно посилилися.

Напад лицарів на шведську фортецю. Мініатюра. XIII ст.

Перед такою загрозою Данія, Швеція і Норвегія вирішили об'єднатися. У **1397 р.** у шведському місті Кальмар три держави уклали **Кальмарську унію** (з лат. – об'єднання). Відтепер на чолі їх стояв один король, але в кожній з країн продовжували діяти свої закони. Керівну роль в унії відігравала економічно найрозвиненіша Данія. Вона ж мала із цього об'єднання і найбільший зиск, оскільки управляла величезною державою датська королева **Маргрете**. Згодом Швеція і Норвегія відкрито стали на шлях здобуття самостійності та зрештою виборили свою незалежність.

Вікінги любили оповідати довгі захопливі історії про легендарні походи та битви. Героїчні пісні отримали назву «саги». Спершу саги передавали з покоління в покоління усно, потім їх стали записувати ісландські християнські ченці. Найвизначнішим твором, який у прозовій і віршованій формах містить безліч старовинних саг, є чудовий скандинавський епос «Едда».

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Що спонукало вікінгів до грабіжницьких набігів і на які країни вони нападали? Чим пояснювалися успіхи норманів?
2. Чи можна вважати норманів лише завойовниками?
3. Які держави нормани створили в Європі? Чому після переселення до Нормандії їхні нащадки перейняли місцеву мову та звичай?
4. Яке значення мала Кальмарська унія?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Розгляньте карту «Нашестя VIII–X ст.» (с. 69), простежте напрями походів вікінгів. Покажіть на карті території, які завоювали нормани.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Об'єднайтеся у групи по чотири-п'ять учнів і проведіть бліцтурнір з таких питань:

1. Що таке саги?
2. Де розташовувалася область Денло?
3. Який острів назвали «Країною льоду»?
4. Хто і коли відкрив «Країну винограду» – Вінланд?
5. Як нормани називали шлях до Русі-України?
6. На що збирали «датські гроші»?
7. Як називалися кораблі вікінгів?
8. Хто з київських князів приязно прийняв на службу Харальда Суворого?
9. Назвіть моря, якими плавали кораблі вікінгів.

Запам'ятовуємо дати

1397 р. – Кальмарська унія

§ 10 ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Пригадайте, яку мусульманську святиню побудував Халіф Омар в Єрусалимі.

- **1. Перший хрестовий похід.** Наприкінці XI ст. племена турків-сельджуків, які сповідували іслам, захопили майже всю Малу Азію. Це ускладнило відвідування прочанами Палестини – Святої землі, де пройшло земне життя Ісуса, і Єрусалима – міста, де перебувала головна християнська святиня – Гроб Господній. З проханням допомогти в боротьбі проти сельджуків до Заходу звернувся візантійський імператор Олексій I Комнін. Його звернення мало відгук у римській церкві. У 1095 р. у французькому місті Клермон Папа Урбан II закликав християн до війни з мусульманами. Учасникам походу він пообіцяв відпущення гріхів і запевнив їх: «Хто тут згорьований і бідний, там радітиме і багатітиме». У натовпі, що слухав Папу, були лицарі, селяни, містяни. Вони зустріли палку промову Урбана II вигуками: «Так хоче Бог!». Люди нашивали на одяг хрести (звідки пішла назва «хрестоносці») на знак того, що готові вирушити на відвоювання Святої землі. Почалася доба **хрестових походів**.

Імператор Олексій I Комнін просить допомоги в Папу Урбана II. Мініатюра. XI ст.

XI ст. З «Єрусалимської історії» монаха Роберта Рейнського. З промови Папи Урбана II на Клермонському соборі

Земля ця, яку ви населяєте, стиснута вашою численністю і ледве годує тих, хто її обробляє. Звідси виникає те, що ви один одного кусаєте і пожираєте, ведете війни і завдаєте один одному безліч смертельних ран. Нехай же припиниться між вами ненависть, нехай змовкне ворожнеча. Ставайте на стезю Святого Гроба, вихопіть землю цю в нечестивого народу, підкоріть її собі.

Єрусалим – це пуп землі, край, плодоносніший порівняно з іншими, земля ця наче другий рай. І цей царствений град перебуває нині в полоні у своїх ворогів і знищується народами, які не відають Господа. Він не припиняє молити, щоб ви приišли йому на допомогу.

Як Папа Урбан II переконував вірян іти у хрестовий похід?

Які ж причини спонукали до участі в хрестоносному русі? Звичайно, вагому роль відіграли релігійні почуття вірян. Однак поряд з ними існували й цілком земні мотиви. Селян вела надія отримати волю і землю. Купці розраховували на нові ринки й величезні прибутки. Лицарі

шукали слави й багатства. Правителі й знать прагнули розширити свої володіння. Найбільшу ж зацікавленість виявило папство. Воно мало на меті розширити вплив католицької церкви на Схід і зміцнити її позиції в суперництві з православ'ям, а також посилити свій авторитет у Західній Європі. Саме тому церква стала головним організатором хрестових походів.

Першими навесні 1096 р. виступили погано озброєні й невідготовлені юрби селян, до яких приєдналися групи лицарів і містян. Разом вони рухалися на Схід через Угорщину й Болгарію, грабуючи по дорозі місцеве населення і вчиняючи безлад. Уже в першій битві майже все це воїнство поклало голови під мечами сельджуків. Улітку й восени 1096 р. на Схід вирушило лицарство. Почався **Перший хрестовий похід**. Його учасники зазнавали великих втрат у битвах, страждали від незвичної спеки і хвороб. Лише в 1099 р. хрестоносці штурмом узяли Єрусалим і вчинили там страшенний розгром.

Дізнайтесь! Дослідіть, у яких літературних творах і кінофільмах ідеться про хрестові походи.

- **2. Держави хрестоносців.** На завойованих територіях виникли чотири держави хрестоносців, де панували перенесені із Західної Європи феодальні порядки. Завойовники перетворили місцевих жителів на своїх підданих і примусили сплачувати третину врожаю зерна, фруктів, маслин, винограду. Головну роль відігравало Єрусалимське королівство. Три інших – князівство Антіохія, графство Тріполі, графство Едесса – були меншими та слабшими. Вони склали васальну присягу Єрусалимському королівству, однак насправді лишалися незалежними. Усі ці невеликі держави були першими колоніями європейців на Близькому Сході.

Хрестоносці постійно воювали з мусульманами і зводили проти них могутні фортеці. Ці оборонні споруди, а також безперервний потік лицарів із Західної Європи дали змогу хрестоносцям упродовж 200 років утримувати свої володіння на Близькому Сході.

Для захисту держав хрестоносців і охорони паломницького шляху створили **духовно-лицарські ордени** – об'єднання лицарів, головною справою яких було боротися зі зброєю в руках проти «ворогів християнської віри». Їхні члени присягалися не одружуватися, жити в бідності та послуху.

*Зустріч хрестоносців з арабами.
Мініатюра. XIII ст.*

Печатка госпітальєрів

Печатка тамплієрів

Першим виник орден госпітальєрів. Ще до хрестових походів у Єрусалимі діяв притулок для прочан – госпіталь Св. Іоанна Милостивого. Пізніше там лікували поранених і хворих лицарів, а монахи, які доглядали за ними, створили орден. Зараз орден діє як звичайна благодійна організація.

Другим став лицарський орден тамплієрів, або храмовників (від франц. «тамплъ» – храм). Його перші лицарі розмістилися в Єрусалимі, там, де, за легендою, стояв колись храм царя Соломона. Тому орден і дістав таку назву. На печатці тамплієрів зображено двох лицарів, які скачуть на одному коні, що мало символізувати їхнє братерство й бідність.

Але всупереч цьому орден швидко став дуже багатим. Храмовники займалися лихварством, володіли землями, портами, верф'ями, могутнім флотом. Багатство давало їм змогу впливати на державні справи. Утім саме багатство стало головною причиною загибелі ордену на початку XIV ст.

3. Згасання хрестоносного руху. Духовно-лицарські ордени чимало зробили для захисту володінь хрестоносців, але вплинути на кінцевий результат боротьби були неспроможні. Об'єднавшись, мусульмани з XII ст. перейшли в наступ. Новий грізний ворог хрестоносців – єгипетський султан Салах ад Дін (європейці називали його Саладіном) у 1197 р. захопив Єрусалим. Звістка про це сколихнула християнський світ. Папа оголосив Третій хрестовий похід. У ньому взяли участь величезні сили на чолі з імператором Фрідріхом I Барбаросою, французьким королем Філіппом II Августом, англійським королем Річардом I Левове Серце.

Розгляньте малюнок.
Хто і з якими почуттями
зустрічає хрестоносців
удому?

Повернення хрестоносців додому.
Мініатюра. XIII ст.

Однак суперництво правителів між собою, несподівана смерть імператора і відсутність єдності в лавах хрестоносців не дозволили їм вивратити Палестину з рук султана.

Під час Четвертого хрестового походу (1202–1204) хрестоносцям вдалося захопити Константинополь. Місто було варварськи спустошено та пограбовано. Візантія ослабла та згодом перетворилася на здобич турків, відкривши їм шлях для вторгнення в Європу.

У 1212 р. відбувся навіть дитячий хрестовий похід, у який вирушили юні німці й французи. Їхня доля склалася трагічно: частина дітей загинула під час корабельної аварії, інші – дісталися Александрії, але там потрапили в полон і їх продали в рабство.

У 1291 р. впала остання твердиня лицарства – місто Акра. Доба хрестових походів закінчилася. Зазнавши поразки, хрестоносний рух на Схід вичерпав себе і згас.

XIII ст. Із хроніки Жоффрау де Віллардуєна «Завоювання Константинополя»

Вогонь почав поширюватися містом, яке невдовзі яскраво запалало і палало всю ніч і увесь наступний день до самого вечора. У Константинополі це була вже третя пожежа відтоді, як франки і венеціанці прийшли на цю землю, і в місті згоріло більше будинків, ніж можна нарахувати в будь-якому з трьох найбільших міст Французького королівства.

Решта війська, розсипавшись по місту, набрала безліч здобичі – так багато, що справді ніхто не зміг би встановити її кількість або цінність. Там були золото й срібло, столове начиння й коштовне каміння, атлас і шовк, одяг на білячому й горностаєвому хутрі й взагалі все найкраще, що тільки можна відшукати на землі. Такої великої здобичі не брали в жодному місті із часів створення світу.

Як можна оцінити дії хрестоносців у захопленому Константинополі?

4. Наслідки хрестових походів. У результаті хрестових походів християни не змогли втримати свої головні святині. Так само й мусульманському світові було завдано руйнувань і спустошень. Остаточо було підірвано сили Візантії, що поглибило конфлікт православ'я із Заходом. Політична й соціальна напруга в Європі послабилася на певний час, що сприяло укріпленню королівської влади в Англії та Франції. Натомість авторитет католицької церкви було підірвано через невдачу хрестових походів та її кричуще збагачення.

Завдяки хрестовим походам у Західній Європі закінчилася доба «темних віків». Адже, ознайомившись із високою культурою Сходу, європейці стали відроджувати та підносити власну культурну спадщину. З образу хрестоносця – сміливого воїна, ревного християнина, ладного вирушити на інший бік світу задля порятунку святинь, – виник класичний образ середньовічного лицаря. Під час хрестових походів Захід відкрив для себе новий світ, культурніший і освіченіший, ніж європейський. Отримав поштовх розвитку історії, географії, математики, медицини тощо. Небажачого розвитку досягло мореплавання. Зросла західноєвропейська торгівля, посилювалося венеціанське та генуезьке купецтво, яке надавало кораблі для перевезення хрестоносців. Змінився і побут

європейців: поширилася звичка до чистоти і відвідування лазень, виник інтерес до гри в шахи і потяг до розкоші. Так, наприклад, поширення отримали дорогі тканини – атлас та оксамит, килими, вишукані прикраси. Запозичення зі Сходу проникли в усі сфери європейського життя: на озброєння лучників прийшов арбалет, в архітектурі та мистецтві повсюдно знайшли своє відображення арабські візерунки. Навіть такі звичні нам сьогодні речі, як матраци, дзеркала та дивани, з'явилися в Європі завдяки хрестовим походам.

Захід запозичив у східних народів гречку, абрикоси, лимони й багато іншого. Уявлення християн і мусульман одне про одного і про навколишній світ помітно розширилися.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому організатором хрестових походів була католицька церква?
2. Які мотиви спонукали хрестоносців вирушити на війну з мусульманами?
3. Чим вирізнявся устрій держав хрестоносців на Сході?
4. З якою метою було створено духовно-лицарські ордени і яку роль вони відіграли?
5. Чому хрестоносний рух зазнав невдачі?
6. Чи стали хрестові походи ударом для християнського світу? Як вони вплинули на мусульманську культуру?
7. Як змінилися побут та харчування європейців після знайомства зі Сходом?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Розгляньте карту «Хрестові походи» (с. 75), простежте шляхи хрестових походів.
2. На контурну карту перенесіть кордони держав, утворених хрестоносцями на Сході. Зафарбуйте їх різними кольорами. Позначте місця битв.

ДІЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте над тим, як відбулася зустріч двох світів під час хрестових походів. Використайте малюнок на с. 74. У зошитах напишіть невеликий твір про свої враження щодо зустрічі двох цивілізацій.

Запам'ятовуємо дати

1096–1099 рр. – Перший хрестовий похід

1291 р. – падіння Акри, останнього оплоту хрестоносців

§ 11 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте причини та сутність політичної роздробленості Русі-України.

- **1. Середньовічне королівство.** За тисячоліття свого існування середньовічні держави подолали великий і складний шлях.

Конунги германських племен, які здійснювали напади на Західну Римську імперію, були звичайними військовими вождями. Вождь очолював дружину лише доти, доки вмів і вдало командував нею. Якщо ж йому не таланило, то його негайно усували і могли навіть убити.

На відміну від племінних вождів, королів не обирали. Їхня влада переходила у спадок усередині одного зі знатних родів.

Правителі варварських королівств не мали постійного місця проживання і весь час переїжджали з одного поселення до іншого. Вони жили за рахунок підлеглих, а також з прибутків, які давав власний домен – спадкове земельне володіння. Постійних податків тоді ще не існувало.

Усі свої скарби король возив у великих скринях за собою. Навіть у Карла Великого не було столиці, хоча найдовше він залишався у своєму палаці в Аахені.

Дуже довго середньовічні королівства не мали постійних і чітких кордонів. Король вважав свою державу військовою здобиччю. Він ділив її на частини між синами-спадкоємцями, а ті, своєю чергою, перекроювали володіння померлого батька.

*Коронування Карла Великого.
Мініатюра. XV ст.*

Подумайте!

До чого призводив поділ держави між синами – спадкоємцями короля?

Помітне розширення Франкської держави на початку IX ст. призвело до змін в її управлінні. На чолі великих племен стояли герцоги, чия влада передавалася спадково. Решту території склали близько 200 графств, де розпоряджалися графи, яких призначав король.

Крім того, широкі права в управлінні окремими територіями отримували й деякі феодалі. По суті, вони перетворилися на повноправних володарів, хоча й залишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн ця феодальна вольниця мала перевагу над королем. Уже за наступників Карла Великого запанувала феодальна роздробленість, де діяв принцип: «Кожен барон – король у своїх володіннях». До короля стали ставитися як до «першого серед рівних».

У XII ст. королівська влада помітно зміцніла. Вона почала перетворюватися на грізну силу, що легко ламала опір непокірних. Що ж спричинило такі важливі зміни? По-перше, стрімке зростання міст. Вони стали надійними й багатими союзниками королів у боротьбі з феодальними сеньйорами. Міські гроші, отримані від торгівлі та ремесел, відчутно поповнили королівську скарбницю. По-друге, було впорядковано податки і забезпечено їхнє регулярне надходження в розпорядження короля. Він отримав можливість оплачувати працю чиновників, які відстоювали інтереси корони. По-третє, короля підтримали дрібні феодалі. Вони розуміли, що тільки міцна центральна влада здатна захистити їх від сваволі можновладних сеньйорів. По-четверте, об'єднання навколо трону прискорилося через загрозу зовнішніх війн. Адже в неспокійному середньовічному світі така небезпека існувала постійно.

Отже, влада зосередилася в руках короля. При ньому існувала королівська рада. До неї входили: канцлер – перший міністр, скарбничий – відповідальний за фінанси, маршал – головнокомандувач війська тощо. Почали діяти судові палати, сформувалася мережа чиновницького управління на місцях.

- **2. Становлення станово-представницьких монархій.** На зламі XIII–XIV ст. систему управління доповнили органи, що склалися з представників трьох станів: духовенства, дворян і містян. У різних країнах вони мали різні назви: в Англії – парламент (від франц. «парле» – говорити), у Франції – Генеральні штати, у Німеччині – рейхстаг, в Іспанії – кортеси тощо. Право представництва надавалося лише окремим групам населення або окремим територіям. Кожна країна йшла до нової форми правління власним шляхом. Відповідно формувалися особливості парламентів окремих держав.

Так, у **1302 р.** у Франції виникли **Генеральні штати** – орган для обговорення державних справ і затвердження запропонованих королем податків. Поряд із церковною і світською знаттю до участі в них допустили багатих містян – від імені «тих, що працюють». Кожний стан засідав окремо і мав один голос. Разом збиралися лише для ухвалення спільного рішення. Оскільки інтереси двох перших станів зазвичай збігалися, під час голосування вони мали перевагу над містянами, хоча ті й становили більшість населення країни. Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою. Але те, що король скликав їх не регулярно, а лише в разі потреби і не звітував перед ними у своїх діях, робило Генеральні штати залежними від королівської влади.

Подумайте!

Чому Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою?

В Англії **парламент** було започатковано під час громадянської війни в 1265 р., він допомагав королю керувати державою. Парламент протистояв домаганням знаті, забезпечував вчасне збирання податків, повідомляв короля про потреби станів. Згодом у парламенті утворилися дві палати. Вище духовенство і знать входили до верхньої палати лордів, у нижній палаті громад засідали по два лицарі від кожного графства і по два містянина від великих міст. Англійський парламент не тільки встановлював податки, а й брав участь в ухваленні законів. Виникнення парламенту перетворило Англію на сильну державу зі становим представництвом.

Ще в XI ст. в іспанській Кастилії (тоді незалежній державі) склався звичай скликати вищу світську та церковну знать для обговорення нагальних державних проблем. Потім у таких зборах стали брати участь представники міст і вільного селянства. Так виникли органи станового представництва – **кортеси**. Згодом вони почали діяти й в інших іспанських державах.

На зразок інших західноєвропейських країн у Польщі також склалася станова монархія. Король правив, спираючись на орган станового представництва – **сейм**.

Так у Європі виникли **станово-представницькі монархії** – форма правління, де поряд з королем діяли органи станового представництва. Зазвичай їм дозволялося лише давати королю поради. Але навіть у тако-

му вигляді вони допомагали узгодити цілі короля з інтересами повноправних станів королівства. Станові органи були першими паростками європейської демократії.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. У чому відмінність між племенними вождями та королями?
2. Чому середньовічні королівства не мали чітких кордонів?
3. Хто входив до королівської ради?
4. Як відбувалася робота Генеральних штатів у Франції?
5. Як було започатковано парламент в Англії?
6. Визначте функції станово-представницьких органів влади у країнах Західної Європи.

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. У зошитах запишіть причини зміцнення королівської влади з XII ст.
2. У зошитах складіть порівняльну таблицю представницьких органів Англії та Франції – парламенту й Генеральних штатів – за рубриками: 1) дата створення; 2) структура; 3) повноваження; 4) значення для країни.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота в парах. Поясніть одне одному суть висловів: «Кожен барон – король у своїх володіннях» (1) і «Васал мого васала – не мій васал» (2).

Запам'ятовуємо дати

1302 р. – започаткування Генеральних штатів у Франції

§ 12 ІСПАНІЯ ПІД ВЛАДОЮ АРАБІВ І КАТОЛИЦЬКИХ КОРОЛІВ

- **1. Мусульманська Іспанія.** Після завоювання візантійських володінь у Північній Африці араби повернули зброю проти Вестготського королівства. У 711 р. разом з берберами (корінними жителями Північної Африки), які незадовго до того прийняли іслам, вони вторглися в Іспанію. Уже в першій великій битві численніше вестготське військо зазнало нищівної поразки. Одна за одною загарбникам здалися всі великі фортеці королівства. Окрилені перемогою, араби й бербери (християни називали їх маврами) спробували просунутися в глиб Франкської держави, але їх, як ми знаємо, зупинив Карл Мартелл.

Подумайте!

Чому численніше вестготське військо зазнало поразки?

Мусульманська Іспанія (або Ал-Андалус) залишалася складовою частиною Дамаського халіфату, але згодом оголосила себе незалежною державою. В XI ст. низка міжусобиць викликала розпад Ал-Андалусу на декілька десятків самостійних князівств. Певна частина місцевого населення прийняла іслам. Інші зберегли свою релігію, але засвоїли мову та звичаї загарбників.

Фрагмент килима
з мавританської Іспанії

Араби принесли на Піренейський півострів передові господарські досягнення і високі культурні здобутки. Буквально на очах Іспанія перетворилася на процвітаючий куточок Європи. Побудували досконалі зрошувальні системи, почали вирощувати нові сільськогосподарські культури (рис, цукрову тростину, бавовну) і розводити овець. У містах вирувало ділове життя, успішно розвивалися торгівля та ремесла. Виготовлені в Ал-Андалусі тканини, вироби з металу та шкіри славилися далеко за його межами. Міські школи мусуль-

манської Іспанії давали найкращу в тогочасній Європі освіту. Сюди їхали вчитися вихідці з багатьох християнських країн.

Араби навчили Європу виготовляти папір. За незапам'ятних часів папір винайшли в Китаї, але про нього ніхто нічого не знав, поки у VIII ст. декілька китайських ремісників не потрапили в полон до арабів: їм повернули волю в обмін на таємницю виготовлення паперу. Через Північну Африку секрет паперового виробництва дійшов до Іспанії і швидко поширився Європою. Спочатку папір використовували лише ченці, але із XIV ст. він увійшов у вжиток і серед пересічних містян.

2. Реконкіста. Єдиною територією, яку маври не змогли завоювати, були важкодоступні гірські райони на півночі Піренейського півострова. Саме звідти й почалося визволення зайнятих мусульманами земель. Їхнє повернення отримало назву **Реконкіста** (з ісп. – відвоювання) і тривало майже вісім століть.

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії» про взяття міста Толедо королем Альфонсо VI

Цього (1085) року зібрав король Альфонсо велике військо, і пішов, як це бувало й раніше, на Толедо, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо. Воно було обнесене мурами й надійно захищене річкою Тахо. Але скупчилось у Толедо безліч людей, і вичерпалися припаси. Маври мусили здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб не виганяв їх з міста і щоб зберегли вони свої будинки й майно, і все те, чим вони володіють. Король дон Альфонсо дозволив їм залишитись і наказав, щоб сплачували маври такі самі податки, які стягували з них мавританські королі. Крім того, оголосив він, що головна мечеть має довічно належати маврам.

Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

За яких умов король Альфонсо VI дозволив маврам залишитися в Толедо?

Одне за одним роздроблені мавританські володіння гинули під ударами християнських правителів. Кордони арабських володінь поступово

відсувалися на південь, а на звільнених землях виникали нові незалежні держави – Кастилія, Арагон, Португалія та інші.

Століття Реконкісти не були суцільною смугою безперервних війн. Битви перемежовувалися періодами мирного співіснування, інколи досить тривалого. З XI ст. Реконкіста вступила в добу вирішальних успіхів. У середині XIII ст. за арабами зберігався лише Гранадський емірат, їхній останній оплот на Піренейському півострові. Із цього моменту Реконкіста надовго призупинилася. Два наступних століття християнські держави суперничали й воювали між собою, а в середині них не вщухала боротьба між королівською владою і знаттю.

Пригадайте! Яку назву мав орган станового представництва в Іспанії?

- **3. Утворення королівства Іспанія.** Важливі зміни відбулися після одруження в 1469 р. кастильської принцеси Ізабелли (ісп. – Ізабель) й арагонського принца Фердинанда (ісп. – Фернандо). Згодом кожний з них успадкував трон свого королівства, і в **1479 р.** дві найбільші держави Піренейського півострова об'єдналися. Утворилася **династична унія** – злиття двох монархій під спільною владою правлячого подружжя. Унія Кастилії та Арагону заклала основи для появи єдиної Іспанії.

*Фердинанд та Ізабелла.
Мініатюра. XV ст.*

Фердинанд та Ізабелла здійснили важливі кроки на шляху об'єднання країни. Було створено новий апарат управління, внесено зміни в державні закони, набрано постійне наймане військо. Укріпивши свої позиції, правляче подружжя перейшло в наступ на останню арабську твердиню – Гранадський емірат. Війна з густонаселеною і розвиненою державою затягнулася надовго, але **1492 р.** Гранада склала зброю. Багатовікова Реконкіста завершилася. Арабської Іспанії більше не існувало. За винятком Португальського королівства, уся територія Піренейського півострова опинилася під владою Фердинанда та Ізабелли.

Реконкіста проходила під знаком боротьби християнства з ісламом і спиралася на широку підтримку католицької церкви. За виняткову відданість вірі Папа навіть дарував Фердинанду та Ізабеллі титул – Католицькі королі. Як фанатичні католики, вони прагнули, щоб в об'єднаній країні їхні піддані належали до однієї церкви. Над безліччю мусульман і євреїв, які ще із часів арабського вторгнення проживали в Іспанії, нависла загроза. Спочатку вийшов королівський наказ про вигнання з країни всіх євреїв, що відмовилися перейти в християнство.

Наступний удар спрямовувався проти мусульман. Хоча Гранада капітулювала з правом зберегти свою віру, звичаї і майно, переможці швидко забули всі обіцянки. Підступно порушивши договір, вони силоміць змушували мусульман охрещуватися. Тих, хто відмовлявся зректися віри батьків, кидали до в'язниць, де на них чекали жорстокі тортури.

У ті часи іспанську землю залишили сотні тисяч маврів та євреїв. Країна втратила чи не найактивнішу і найпрацелюбнішу частину свого населення – фінансистів, учених, лікарів, купців, безліч ремісників і селян. Із собою вони вивозили гроші, ділові зв'язки, наукові знання і професійні навички, що завдало непоправної шкоди господарству та культурі Іспанії. У країні запанувала атмосфера релігійної нетерпимості.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як арабське завоювання вплинуло на економіку та культуру Іспанії?
2. Як були пов'язані Реконкіста й об'єднання Іспанії?
3. Як утворилося об'єднане королівство Іспанія?
4. Які наслідки мало для Іспанії вигнання євреїв та арабів?
5. Які позитивні та негативні наслідки мало правління Католицьких королів в Іспанії?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

У зошитах складіть таблицю «Внесок арабів в економіку та культуру Іспанії» за рубриками: 1) сільське господарство; 2) ремесло та торгівля; 3) освіта й культура.

ДІЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте, чому Папа Римський дарував Фердинанду та Ізабеллі титул Католицьких королів. Використайте малюнок на с. 83. У зошитах складіть історичний портрет одного із членів подружжя чи обох.

§ 13 ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ.

Пригадайте, як імперію Карла Великого поділили між його синами.

- **1. На шляху до єдності.** В XI ст. власне Францією називали невелику територію навколо Парижа – королівський домен Іль-де-Франс. Інші землі були фактично незалежними територіями. Монархи вміло використовували суперництво й ворожнечу між впливовими феодалами. Запорука їхнього успіху полягала в існуванні сильного союзника – середніх і дрібних феодалів, населення міст і церкви. Потерпаючи від зловживань сеньйорів, вони шукали захисту в королівській владі, виступали за її зміцнення та об'єднання країни.

Влада королів з династії Капетингів не виходила за межі власного домену, тому король Людовік VI (1108–1137) саме з нього почав наводити порядок. Справжньою удачею стало одруження його сина Людовіка VII з Альєнорою – спадкоємницею величезного герцогства Аквітанія. Але невдовзі пара розлучилася. Новим чоловіком Альєнори і господарем Аквітанії став Генріх I Плантагенет. Коли через кілька років Генріх став англійським королем і об'єднав усі свої володіння, у його руках, завдяки шлюбу та батьківській спадщині, опинилася значна територія Франції.

Перший король Франції (а не франків) **Філіпп Август II (1180–1223)** захопив більшу частину англійських володінь у Франції і повернув собі узбережжя. Цей фантастичний успіх – час справжнього торжества французької корони. Тепер вона могла перейти до завоювання багатих і незалежних південних областей. Король Людовік VIII приєднав до своїх володінь графство Тулузьке та частину Середземноморського узбережжя.

Віднині землі корони простягалися від Ла-Маншу до Середземного моря, а її першочергове завдання полягало в зміцненні королівської влади на приєднаних землях.

- **2. Під твердою рукою Філіппа IV Красивого.** Помітне посилення королівської влади відбулося за правління Філіппа IV Красивого (1285–1314). Попри напрочуд гарну зовнішність, він вирізнявся холодним і жорстоким характером.

Завдяки одруженню Філіпп IV включив до своїх володінь багате графство Шампань. Однак спроба підкорити Фландрію, що процвітала із сукнарства й торгівлі, закінчилася невдало: у 1302 р. у битві біля Куртре королівське військо зазнало поразки. Це був рідкісний на той час випадок, коли піше міське ополчення, до складу якого входили переважно ткачі, уцент розбило лицарську кінноту. Зібрані на полі битви позолочені шпори (відмітний знак лицарського звання) на честь перемоги було розвішено на воротах міста, через що подія отримала назву «битва шпор».

ПОДРОБИЦІ

Війна з Фландрією вимагала чималих коштів. Філіпп змушував міста регулярно давати йому гроші в борг, але зазвичай їх не повертав. Тоді під приводом налагодження заплутаних грошових справ король позбавляв міста самостійності. Так він поклав початок підпорядкуванню міст королівській владі та знищенню славетних міських свобод. Філіпп IV відчував постійну потребу в грошах і не соромився у виборі засобів для наповнення державної скарбниці. Він неодноразово виганяв з міст євреїв-лихварів і привласнював їхнє майно, а за право повернутися знову стягував великі суми. Не гребував король і випуском неповноцінної монети, за що здобув у сучасників славу фальшивомонетника. Спроба оподаткувати духовенство призвела до конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII.

*Філіпп IV Красивий.
Гравюра. XIV ст.*

Подумайте!

Навіщо Філіппу IV Красивому постійно потрібні були гроші і звідки він їх отримував?

Важливим напрямом діяльності Філіппа IV стала перебудова армії. Замість феодального ополчення він створив наймане військо, засноване на жорсткій дисципліні та відданості королю.

Саме в розпал конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII Філіпп IV і скликав збори представників трьох станів – Генеральні штати, щоб заручитися підтримкою своїх підданих.

Філіпп IV продовжив справу своїх попередників із збирання французьких земель. Стали складати єдиний для всієї країни порядок управління і збору податків. Поступово Франція ставала наймогутнішою державою Європи. Її остаточному об'єднанню заважали володіння англійської королівської династії Плантагенетів – багата провінція Гієнь (Аквітанія).

Широкого розголосу набув організований Філіппом IV судовий процес над орденом тамплієрів. Могутній орден мав численні землі у Франції, але підпорядковувався тільки Папі. Це дуже дратувало короля, адже орденські володіння він вважав перешкодою на шляху до об'єднання країни. До того ж Філіпп IV заборгував тамплієрам великі гроші і, за своєю звичкою, не бажав їх повертати. Тамплієрів звинуватили в ересі й чаклунстві. Орден розпустили, а його голову, Великого магістра, спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв короля і Папу, напрозоривши їм близьку смерть. Невдовзі обидва і справді померли, найімовірніше, від отрути тамплієрів. Значна частина багатств ордену перейшла до королівської скарбниці.

*Страта тамплієрів.
Мініатюра. XIV ст.*

■ **3. Столітня війна.** Невдовзі після смерті Філіппа IV Красивого один за одним померли три його сини. Пряма лінія династії Капетингів припинилася. Претензії на французький трон висунув син доньки Філіппа IV – англійський король Едуард III. Франція рішуче виступила проти цього. Корону отримав небіж Філіппа IV – Філіпп VI Валуа. Відносини між Англією і Францією різко погіршилися.

У 1337 р. Філіпп VI заявив, що Франція повертає собі Гієнь. У відповідь Едуард III звинуватив його в нападі на англійські володіння й оголосив Франції війну. На її початковому етапі англійцям щастило. Біля берегів Фландрії вони розгромили ворожий флот і рушили в глиб Франції. Основу англійського війська складала дисциплінована наймана піхота, а її ядро – стрільці з важкого лука. Їхні стріли летіли на відстань до 350 м, легко пробивали лицарські обладунки. Важливою перевагою англійців було вдале сполучення дій піхоти та кінноти. Французи, навпаки, не звикли битися єдиним військом і підкорятися дисципліні.

Недоліки французького війська прирекли його на поразку у великій битві біля **Кресі в 1346 р.** Загинуло близько 1,5 тисячі лицарів і 10 тисяч піхотинців. Перемога дозволила Едуарду III взяти в облогу «морські ворота Франції» – порт-фортецю Кале. Не дочекавшись допомоги, після року героїчного опору захисники Кале капітулювали. Тимчасово воєнні дії перервала епідемія «чорної смерті» – чуми.

У 1356 р. у битві біля Пуатьє очолювана королем французька армія зазнала повної поразки, у полон потрапив навіть король Іоанн II.

Розгляньте малюнок.
Де, на вашу думку,
розташовано англійські
війська, а де – французькі?
Відповідь обґрунтуйте.

Битва біля Кресі.
Мініатюра. XV ст.

Країна опинилася в дуже важкому становищі: вона втратила і військо, і короля. Англійці, окупувавши значну частину французької території, безперервно вивозили на батьківщину воєнну здобич і величезні суми викупів за знатних бранців. Державна казна Франції спорожніла, країна дедалі більше потерпала від знегод війни.

Документ

XIV ст. Із «Хроніки» ченця Жана де Венетта

У цьому, 1358-му, році багато неукріплених сіл перетворили свої церкви на справжні замки. Їх обкопали ровами, установили на баштах і дзвіницях воєнні машини, аби захищатися в разі нападу, а це, здається, траплялося дуже часто.

У цьому році виноградники не обробляли, поля не засівали і не орали, бики та вівці не ходили пасовиськами. Церкви й будинки всюди постраждали від пожеж або перетворилися на руїни. Найвідчайдушніша убогість панувала всюди, і особливо серед селян, бо сеньйори посилювали їхні страждання, відбираючи в них і майно, і їхнє бідне життя.

У цей час ті, хто повинен був би захищати народ, гнобили його не менше ворога.

Як ви розумієте останнє речення?

Попри всі випробування, **дофін Карл** (так у Франції називали старшого сина короля, спадкоємця престолу) мужньо продовжив боротьбу проти англійців. Він змусив їх піти на переговори і в 1360 р. підписати мирний договір у Бретінї. Франції довелося віддати королю Едуарду III значні території, але натомість вона отримала перепочинок.

Ставши королем, **Карл V** (1364–1380) виявив здібності неабиякого правителя і провів важливі перетворення у війську: налагодив дисципліну, збільшив кількість здібних командирів і вправних лучників. Король правильно оцінив причини попередніх поразок і відмовився від старої тактики воєнних дій. Відтепер французи уникали великих битв і

виснажували ворога в частих дрібних сутичках. Створені простим народом партизанські загони стали надійним помічником війська. Усе це дало змогу Франції перейти в наступ і поступово витіснити англійців з більшої частини загарбаних територій.

Подумайте! Чому французи за короля Карла V уникали великих битв з англійцями?

Утім закріпити успіх країна не змогла. Королівський трон успадкував нездатний до управління Карл VI, почалася боротьба за владу між його найближчими родичами – герцогами Бургундським та Орлеанським. Англійський король **Генріх V Ланкастер**, скориставшись цим розбратом, висадився в Нормандії і продовжив війну. У **1415 р.** біля **Азенкура** зішлись армії двох держав. Битва закінчилася нищівною поразкою французів. Герцог Бургундський перейшов на бік англійців і допоміг Генріху V заволодіти Парижем. Проте невдовзі королі обох держав померли. Дофін оголосив себе королем Карлом VII. Частина Франції визнала його владу, однак англійці заперечували її законність. Становище Карла ускладнювалося тим, що він не мав можливості, як усі французькі королі, коронуватися в Реймсі, оскільки місто перебувало в руках противника.

Облога замку. Епізод Столітньої війни. Мініатюра. XV ст.

Розгляньте малюнок. Опишіть, як відбувалася облога середньовічного замку

Франція постала перед загрозою втрати незалежності. Наприкінці 1428 р. потужне англійське військо оточило Орлеан – важливу фортецю на Луарі. Оволодіння ним відкривало шлях до завоювання всієї країни.

■ **4. Жанна д'Арк.** У цей вирішальний момент до короля з'явилася сімнадцятирічна дівчина **Жанна д'Арк**.

Столітня війна завдала Франції чимало страждань, і серед народу постійно поширювалися різні пророцтва про вигнання ворогів. За одним з них, спасителькою Франції мала стати Діва, що прийде з дубового лісу – якраз із тієї місцевості, де жила Жанна. Побожна дівчина була впевнена, що чула голоси святих, які закликали її до подвигу. Вона вірила, що має зняти облогу Орлеана, коронувати в Реймсі Карла VII і врятувати Батьківщину.

Жанна д'Арк.
Малюнок пером. XV ст.

Жанна переконала дофіна дати їй озброєний загін, приєдналася з ним до війська й вирушила на допомогу Орлеану. Облога міста тривала вже 200 днів, коли сміливиця повела воїнів у бій. Натхнені її відвагою і вірою в перемогу, вони через дев'ять днів вигнали англійців. Це був перший великий успіх французів. Жанна стала народною героїнею – Орлеанською Дівою. Під її визвольні прапори з усієї країни сходилися люди.

Жанна вмовила короля вирушити в глибокий тил ворога – до Реймса. Там у соборі відбулася урочиста коронація дофіна. Коли Карл VII спитав Жанну, яку нагороду вона бажає отримати, дівчина попросила єдине: звільнити від податків жителів її рідного села. Жоден з наступних правителів Франції не наважився позбавити їх цього привілею.

Під впливом подвигів Жанни французи почали активно наступати. Одне її ім'я наводило жах на англійців. У ході війни на-

став перелом, однак популярність Жанни лякала Карла VII і викликала в нього острах опинитися в затінку її слави.

В одній із сутичок Жанна потрапила в полон до бургундців. Король і пальцем не поворухнув, щоб визволити дівчину, яка так багато для нього зробила. За велику суму бургундці передали Жанну англійцям. Орлеанську Діву звинуватили в чаклунстві та ересі. Під час слідства і на суді юна дівчина поводитися відважно, розсудливо відповідала на підступні запитання вчених богословів. Так і не довівши її вини, 30 травня 1431 р. Жанну спалили на міській площі в Руані. Згодом церква оголосила її святою.

Ім'я Жанни д'Арк стало символом хоробрості, патріотизму та відданості власному народу. Її образ було увіковічено в численних книжках, картинах і фільмах.

5. Влада в руках королів. Загибель Жанни д'Арк не зупинила наступу французів, і невдовзі Карл VII увійшов у Париж. Король продовжив реформи свого діда Карла V: запровадив постійний податок, заборонив васалам тримати збройні загопи, створив регулярне військо. У 1453 р. воно повністю витіснило англійців з володінь на материку. Лише порт Кале ще ціле століття залишався в їхніх руках. Головним підсумком найдовшої в історії Європи війни стало збереження і зміцнення французами своєї держави.

Карл VII

Перемога сприяла об'єднанню Франції, яке завершив Людовік (франц. – Луї) XI. Він знищив свого найзапеклішого ворога герцога Бургундського і об'єднав Францію, Пікардію та герцогство Бургундське. Пізніше до складу королівства уві-

йшли також Прованс і Бретань. Об'єднання Франції здебільшого завершилося.

Починався новий етап – **централізація** держави, тобто підпорядкування всієї території владі короля. У результаті вища знать зберегла свої володіння, але втратила колишню незалежність. Скоротилися привілеї міст та окремих територій. Стрімко зросли податки в державну казну, які були потрібні для утримання найманого війська й численних королівських чиновників. На всій території країни стало діяти єдине королівське законодавство.

Людовік XI

У XVI ст. Франція вступала сильною централізованою державою.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Коли і як виникли англійські володіння у Франції?
2. Який внесок у розвиток французької держави зробив Філіпп IV?
3. З якою метою король скликав Генеральні штати?
4. Що спричинило Столітню війну?
5. Чому Жанну д'Арк назвали Орлеанською Дівою?
6. Як завершення Столітньої війни сприяло об'єднанню Франції?
7. Чим централізація країни відрізняється від об'єднання?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. У зошитах складіть таблицю: «Дії королів, спрямовані на об'єднання Франції»: 1) Філіппа II Авегуста; 2) Філіппа IV Красивого; 3) Людовіка XI.
2. Розгляньте карту «Столітня війна» (с. 87). На контурній карті позначте основні події Столітньої війни: місця найбільших битв, пересування військ, території, захоплені в різний час.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Використовуючи матеріал підручника й додаткові джерела, обговоріть постать Жанни д'Арк за планом:

1. Як розгорталися події Столітньої війни до появи на історичній арені Жанни д'Арк?
  2. Що спонукало Жанну очолити військо – потойбічні сили (голоси), власне переконання та ентузіазм, підтримка народу чи щось інше?
  3. Які чинники сприяли перемозі французького війська під Орлеаном?
  4. Чому Жанну д'Арк спалили як чаклунку, а згодом оголосили святою?
  5. Які асоціації сьогодні викликає постать Жанни д'Арк? Чи можна вважати її подвиг переламним моментом в історії Франції?
- Свої висновки презентуйте на загал.

Запам'ятовуємо дати

1337–1453 рр. – Столітня війна

§ 14 АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАКСОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ ДО СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ

Пригадайте, чи були в період середньовіччя на теренах України органи станового представництва.

- **1. Нормандське завоювання Англії.** Британські острови часто називають Альбіоном (від лат. «альбус» – білий): чи то через часті тумани, чи то через білосніжні крейдові урвища вздовж їхнього південного узбережжя. Із середини V ст. сюди, на колишню римську провінцію Британію, обрушилися германці – юти, англи й сакси. Тимчасово їхній натиск вдалося призупинити. Спогади про цю героїчну добу збереглися в легендах про хороброго короля Артура і лицарів Круглого столу. Але поступово завойовники захопили майже всю Британію і утворили на її землях кілька королівств. У IX ст. королівства об'єдналися і країну стали називати Англією, оскільки найуживанішою в ній була мова англів. Загарбники і підкорені злилися в єдиний народ – англосаксів.

Об'єднання не врятувало Англію від вторгнень норманів, серед яких переважали датчани. Король Альфред Великий (871–900) організував опір завойовникам: створив міцне професійне військо, побудував великий флот, звів прикордонні укріплення. Він здобув над датчанами низку перемог і змусив їх укласти договір про поділ Англії на дві частини. В одній повновладним правителем став він сам, решта відійшла скандинавам і отримала назву «Денло».

У 1042 р. було остаточно покінчено з датським пануванням на теренах Англії. На престол зійшов представник англосаксонської династії Едуард Сповідник. Після його смерті на трон претендували двоє його родичів – знатний англосакс Гарольд та нормандський герцог **Вільгельм**. Важкоозброєна армія нормандців, ядро якої складала кіннота, перетнула Ла-Манш і висадилася на півдні Англії. Англосакси билися з винятковою мужністю, але в жовтні **1066 р.** у битві біля Гастінгса зазнали поразки. Найкращі англійські воїни разом з королем Гарольдом загинули, захищати країну було нікому. Тож Лондон відкрив ворота переможцю. Нормандський герцог став королем Англії **Вільгельмом Завойовником**.

*Печатки Вільгельма
Завойовника*

*Розгляньте малюнки.
Що король тримає в руках,
сидячи на троні
та на коні?*

*XIII ст. З «Великої історії Англії, або Хроніки від 1066 до 1259»
Матвія Паризького*

Англи піші, озброєні двосічними сокирами, з'єднавши щити, утворили непроникну стіну. Гарольд – також піший – стояв разом з братами біля свого прапо-

ра, щоб нікому не спало на думку втікати. Билися несамовито, обидві сторони не хотіли поступатися. Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англійці розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами. Однак нормандці, повернувши проти ворогів, напали на них і, своєю чергою, змусили бігти англійців. Перемога дісталася нормандцям. Гарольда було поранено стрілою в голову, він загинув на полі битви.

До якої хитрості вдався Вільгельм, щоб досягти перемоги в битві біля Гастінгса?

Англосакси неодноразово підіймали повстання. Вільгельм жорстоко їх придушував, а землі непокірної знаті роздавав лицарям-завойовникам. Король наділяв землею поступово, у міру того, як забирав її в місцевого населення. Тому володіння баронів (великих землевласників) було розкидано в різних районах, що заважало виникненню незалежних князівств. У результаті влада короля в Англії виявилася міцнішою, ніж в інших країнах Західної Європи. На відміну від них, тут діяло правило «Васал мого васала є моїм васалом», і всі лицарі служили в королівському війську.

*Замок в Англії.
Кінець XIII ст.*

Зміцненню королівської влади сприяв також перший у середньовічній Європі загальний поземельний перепис, який провів Вільгельм. Король отримав інформацію про розміри володінь і прибутки своїх васалів, а також точні дані для грошового оподаткування всього населення. Під час перепису від жителів під страхом покарання вимагали, як на Страшному суді, казати тільки правду. Тому всі зроблені записи назвали «Книгою Страшного суду».

Подумайте!

Чому поземельний перепис сприяв зміцненню королівської влади?

Для утримування в покорі переможеного народу Вільгельм поділив країну на графства і в кожному з них побудував замок-фортецю. Найвідомішим з них є лондонський Тауер – одна з королівських резиденцій, де була також в'язниця, а у дворі відбувалися страти.

Тепер тут розташовано сховище королівських коштовностей і музей старовинної зброї. За легендою, Лондон процвітатиме, поки в Тауері житимуть 12 чорних воронів. Цієї традиції англійці дотримуються до сьогодні. Ще маленьким пташеняткам підрізають крильця, аби вони не могли вилетіти із замку.

ПОДРОБІШІ

Ставши королем Англії, Вільгельм залишився водночас герцогом Нормандії, тобто васалом французького короля. Із цього моменту і на декілька наступних століть історичні долі двох держав тісно переплелися.

Лондонський Тауер. Сучасний вигляд

- **2. Генріх II Плантагенет.** Вільгельм Завойовник та його наступники перетворили Англію на могутню державу. Її подальше посилення пов'язане з іменем правнука Вільгельма – **Генріха** (англ. – Генрі) **II Плантагенета** (1154–1189).

Крім Англії, до складу його величезної Анжуйської держави входила також майже половина Франції, зокрема багаті Нормандія та Аквітанія. Генріх II був невтомним правителем. Здавалося, він ніколи не відпочиває, постійно роз'їжджає по своїх володіннях і всюди наводить лад. Щоб мати надійну опору, король призначив шерифами (управителями англійських графств) відданих собі людей незнатного походження. Генріх II здійснив низку реформ, які було спрямовано на зміцнення держави.

Важливі зміни викликала судова реформа, яку провів Генріх II. Раніше справи розглядали місцеві сеньйоріальні суди, які оголошували вирок за результатами поединку або після застосування ордалій – важких випробувань водою, розпеченим залізом чи вогнем. Невинним вважався лише той, хто витримував ці випробування.

Генріх II установив нові правила. Кожна вільна людина могла за певну плату перенести розгляд своєї справи із сеньйоріального до королівського суду. Там судді діяли зовсім інакше. Вони опитували 12 «гідних, чесних і таких, що заслуговують на довіру» місцевих жителів, які свідчили під присягою (тому їх називали присяжними). Поступово суди присяжних витіснили феодальні, усією країною поширилося єдине королівське право.

Подумайте! Порівняйте сеньйоріальний суд і суд присяжних. Чому люди обирали останній?

Важливе значення мала військова реформа. Генріх II обмежив військову службу феодалів терміном до 40 днів. За решту служби (а іноді й за всю) вони мусили сплачувати своєрідний податок – «щитові гроші». На ці кошти король набирив наймане лицарське військо. Крім того, Генріх II зобов'язав усіх вільних чоловіків мати озброєння, щоб за потреби з них можна було створити ополчення. Залежність короля від військових сил феодалів різко зменшилася.

3. Велика хартія вольностей. Син і спадкоємець Генріха II, **Річард I Левове Серце**, був героєм хрестових походів, поетом, чудово освіченою людиною, але поганим політиком. Він провів життя майже в постійних мандрах, за десять років свого правління лише десять місяців прожив в Англії і навіть не знав англійської мови. Після загибелі Річарда корону успадкував його молодший брат **Іоанн Безземельний**. Своєю підступністю, переслідуванням неугодних баронів і нескінченними податками він викликав ненависть підданих.

Спроби Іоанна втрутитися у справи церкви спровокували конфлікт з Папою Інокентієм III. Папи римські вимагали від королів скласти васальну присягу і через конфлікт з монархом могли відлучити від церкви цілі країни. Так, Папа Інокентій III відлучив короля Іоанна Безземельного від церкви і погрожував позбавити трону. Переляканий Іоанн відступив, визнав себе васалом Папи і дав обіцянку щороку сплачувати йому велику грошову суму. Принизлива угода спричинила обурення в Англії. Становище загострилося після поразок англійців у Нормандії, куди, скориставшись ситуацією, вдерся французький король Філіпп II Август. За короткий час Іоанн втратив понад половину своїх французьких володінь. Коли ця звістка досягла Англії, барони вчинили заколот. Їх підтримало духовенство, лицарство й міста. Лондон відчинив перед повстанцями ворота.

Іоанну Безземельному не залишалось іншого, як визнати вимоги баронів, які отримали назву «баронські статті». Компромісом між баронами та короною стала підписана 15 червня **1215 р. Велика хартія вольностей**. Одним з її головних принципів є верховенство закону над монархією. Цікаво те, що фактично дія Великої хартії вольностей триває у Великій Британії до сьогодні. Копії документа зберігаються в британських музеях і національних архівах та охороняються як важлива пам'ятка в історії держави. Велика хартія вольностей складалася зі вступу та 63 статей. У ній король обіцяв не обмежувати права англійської церкви, не обтяжувати баронів податками, не розорювати народ штрафами, не допускати сваволі королівської влади, опікуватися торгівлею і не порушувати міських привілеїв. По суті, прийняття Хартії означало капітуляцію короля перед повстанцями. Їхні вимоги було задоволено.

Основне значення документа полягало в обмеженні королівської влади на користь великих феодалів. За виконанням його положень стежила виборна Рада баронів, яка в разі порушення Хартії могла оголосити королю

*Річард I Левове Серце.
Мініатюра. XII ст.*

*Іоанн Безземельний.
Мініатюра. XIII ст.*

війну. Певні гарантії від сваволі влади отримали вільні люди. Утім король Іоанн не мав наміру дотримуватися Хартії. Між ним і баронами почалася війна, але в розпал воєнних дій король помер. За його наступника, короля Генріха III, Хартія зазнала кількох редакцій. До неї вносили зміни, що стосувалися здебільшого норм приватного права, а не основ управління державою чи повноважень монарха. Остання версія Великої хартії вольностей з'явилася 1225 р. і саме в такому вигляді була визнана англійськими монархами та поступово перетворилася на основний закон держави, ставши підвалиною англійської демократії.

Документ

1215 р. 3 Великої хартії вольностей

1. Щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями в недоторканності. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи всі нижчеписані вольності.

12. Ні щитові гроші, ні інші побори не повинні стягуватись у королівстві нашому інакше, як за загальною згодою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону, і не для посвячення в лицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж первородної доньки нашої.

20. Вільну людину можна штрафувати тільки відповідно до роду провини, причому має залишатися недоторканим її знаряддя.

32. Ми не станемо утримувати в себе землі тих, хто звинувачений у важких злочинах, довше року і дня, а потім землі ці мусимо повернути їхнім сеньйорам.

39. Жодну вільну людину не буде заарештовано чи ув'язнено, чи позбавлено майна, чи оголошено поза законом, чи вигнано, чи в якийсь інший спосіб знедолено. Ми не вчинимо проти неї жодних дій і не дозволимо зробити це комусь іншому, інакше ніж за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії та в'їжджати до Англії, перебувати у країні та пересуватися як суходолом, так і водою для того, щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит.

61. Ми даємо гарантію, що барони оберуть двадцять п'ять баронів з королівства, кого забажають, а ті повинні всіма силами охороняти та змушувати охороняти мир і вольності, які їм надали. Якщо ми або хтось із слуг наших якусь із статей миру або гарантії порушимо, двадцять п'ять баронів тиснутимуть на нас усіма засобами, тобто шляхом захвату замків, земель, володінь та всіма іншими доступними їм способами, поки не буде виправлено порушення відповідно до їхнього рішення...

Доведіть, що Велика хартія вольностей захищала права людини.

■ 4. Виникнення парламенту і нові випробування. Син Іоанна Безземельного Генріх III (1216–1272) не вирізнявся твердим характером і легко потрапив під чужий вплив. За наполяганням дружини-француженки він щедро роздавав землі та посади її численним родичам, нехтуючи інтересами англійських феодалів. Обурена знать підняла повстання, і владу захопила Рада баронів, без узгодження з якою король не мав права ухвалювати рішення.

Свавілля баронів не влаштувало лицарів, міста і частину знаті. Вони продовжили боротьбу й на чолі з графом **Симоном де Монфором** вступили у відкриту війну з королем. Монфор розбив королівське вій-

сько і увійшов у Лондон. Генріх III разом зі старшим сином потрапили в полон, а Монфор став правителем Англії. Щоб заручитися широкою підтримкою, він у 1265 р. скликав збори, на які запросив не лише верхівку духовенства та знаті, а й представників лицарства і міст. Так було започатковано англійський парламент. Невдовзі граф Монфор загинув у бою. Новий король Едуард I, утім, зберіг традиції парламентаризму.

У середині XIV ст. внаслідок «чорної смерті» Англія втратила третину населення. Робочих рук не вистачало, заробітна плата різко підвищилася.

Перед феодалами й міськими багатіями постало питання: звідки взяти робітників і як змусити їх працювати за низьку плату? На допомогу їм прийшла королівська влада, видавши низку законів – так зване «робітниче законодавство». Усі люди віком від 12 до 60 років мусили найматися на роботу за ту плату, яка існувала до чуми. Ті, хто залишав наймача без його дозволу, потрапляли до в'язниці. Найменша провина каралася штрафом. У відповідь країною прокотилася хвиля селянських заворушень.

Водночас із критикою церкви виступив професор Джон Вікліф. Він закликав духовенство відмовитися від багатств і передати їх світським правителям. Щоб зробити Святе Письмо доступним народу, Вікліф сприяв його перекладу з латини англійською мовою.

Учення Вікліфа було засуджене як еретичне, але знайшло широкий відгук у народі. Його підхопили й надали йому нового звучання лоларди – бідні священники. Вони запитували: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?». У цих словах відбивалися інтереси простого народу.

Печатка Симона де Монфора

Кентерберійський собор. XI–XIV ст. Сучасний вигляд

■ 5. **Війна троянд.** Наприкінці XIV ст. група баронів скинула з престолу останнього Плантагенета. До влади в Англії прийшла династія Ланкастерів. Проте свої права на трон заявила ще одна могутня родина – герцоги Йорки. Герб Ланкастерів прикрашала червона троянда, а герб Йорків – біла. Тому кровопролитна 30-річна бійня між ними отримала назву **війна Червоної і Білої троянд (1455–1486)**. Попри свою романтичну назву, вона була надзвичайно жорстокою і супроводжувалася палацовими інтригами, підступними зрадами й жорстокими розправами.

У результаті цієї війни в Англії зійшла на трон нова династія Тюдорів, представники якої поєднали у своєму гербі червону та білу троянди. Король Генріх VII спирався на нових дворян, зацікавлених у посиленні королівської влади. Він продовжував скликати парламент, але повністю підпорядкував його собі. Як і в інших країнах, влада короля дедалі посилювалася.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як Альфреду Великому вдалося зупинити норманів?
2. Чому в XI–XII ст. влада короля в Англії була міцнішою, ніж у Франції?
3. Що таке «щитові гроші»?
4. Як реформи Генріха II сприяли посиленню Англії?
5. Які події спричинили появу Великої хартії вольностей? У чому історичне значення цього документа?
6. Чим можна пояснити, що англійський парламент не припинив своєї діяльності після закінчення громадянської війни?
7. Які наслідки для Англії мала війна Червоної і Білої троянд?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

У зошитах складіть схему державного управління станової монархії на прикладі Англії.

ДІЄМО ТВОРЧО

Використовуючи матеріал параграфа, доведіть, що Велика хартія вольностей є важливим і цінним документом для сучасних європейців. Спробуйте окреслити її значення для становлення європейської правової культури.

Запам'ятовуємо дати

- 1066 р. – завоювання Англії нормандцями
 1215 р. – Велика хартія вольностей
 1265 р. – виникнення англійського парламенту
 1455–1486 рр. – війна Червоної і Білої троянд

§ 15 СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Пригадайте, як відбувся розпад імперії Карла Великого.

- **1. Відроджена імперія: правителі та князі.** Після розпаду єдиної Франкської держави в її східній частині виникло нове королівство, яке складалося з декількох фактично самостійних герцогств. У 919 р. їхні правителі обрали королем герцога Саксонії **Генріха**. Із цієї дати починається історія Німецького королівства.

Генріх I очолив країну в часи, коли її знекровлювали постійні вторгнення грізних ворогів – норманів з півночі і мадярів (угорців) з півдня. Об'єднавши німецькі племена, король успішно стримував натиск скандинавів. Складніше було зупинити набіги рухливої мадярської кінноти, яка спустошувала все на своєму шляху. Для протистояння угорцям Генріх I створив міцне кінне військо та побудував численні фортеці.

Справу батька продовжив **Оттон I**. У 955 р. на річці Лех поблизу міста Аугсбург він розбив мадярів. Удар мав таку силу, що угорці назавжди дали спокій німецьким землям. Після перемоги Оттон I став наймогутнішим королем Європи і прагнув відродити державу Карла Великого.

Монета Оттона III

Корона Священної Римської імперії.
X–XI ст.

На чолі сильного війська він вирушив до Італії і в 962 р. отримав імператорську корону з рук Папи. Народилася **Німецька імперія**. Її правителі вважали свою державу наступницею Римської імперії і згодом назвали її **Священною Римською імперією**.

Щоб зміцнити свої позиції, імператори прагнули заручитися підтримкою церкви. Оттон I та його наступники щедро дарували їй численні землі та привілеї, а натомість призначали єпископами та абатами вірних людей. У Німеччині їм вдалося зробити церкву головною опорою імператорської влади. Наприкінці X ст. імператори вдало скористалися ослабленням папства та навіть стали на власний розсуд призначати пап. Обурене духовенство розпочало боротьбу за звільнення церкви від світської влади.

Імперія включала в себе Німеччину та північ Італії, де влада імператора не була міцною.

Для здійснення італійських походів імператори постійно зверталися по допомогу до німецьких князів. В обмін князі вимагали нових привілеїв і фактично ставали незалежними правителями. Вони вміло користувалися тим, що в Німеччині не склався звичай успадковувати престол. Королів обирали князі. Кожний король, щоб передати

корону синові, мусив ще за життя отримати їхню згоду. Дедалі частіше імператори просто купували підтримку князів ціною різних поступок.

Посилення імператорської влади відбулося за правління династії Штауфенів (або Гогенштауфенів), головна мета яких полягала в підко-

Розгляньте малюнки. Чим схожі і чим різняться зображення імператорів?

Імператор Оттон III.
Мініатюра. X ст.Імператор Фрідріх I Барбаросса.
Мініатюра. XII ст.

ренні Італії. Здібний полководець і досвідчений політик **Фрідріх I** (1152–1190) навіть отримав італійське прізвище **Барбаросса** (Рудобородий). Він шість разів вторгався в країну, але несподівано наразився на протистояння нової могутньої сили – багатих і незалежних міст.

Спочатку Фрідріх I уміло скористався розбратом і суперництвом між містами. Два роки німецьке військо тримало в облозі Мілан – найбільший центр процвітаючої Ломбардії.

Після капітуляції імператор ущент зруйнував місто. Розправа над мешканцями обурила всю Італію і показала, що досягти перемоги можна лише спільними зусиллями. Північноіталійські міста об'єдналися в Ломбардську лігу і в 1176 р. біля міста Леньяно завдали війську Фрідріха I нищівної поразки. Сам імператор ледве встиг урятуватися, покинувши на полі битви свій меч і прапор.

Подумайте!

Які риси характеру виявив Фрідріх I Барбаросса під час походів проти італійських міст?

Італійську політику Фрідріха I продовжив його син Генріх VI (1190–1197). Він одружився із сицилійською принцесою, однак право на корону Південної Італії був змушений підтверджувати силою зброї. Вдалих військовий похід закінчився пишною коронацією Генріха VI. Інша хвиля німецької колонізації котилася на схід до нижньої течії річки Ельба, Балтійського узбережжя, Східної Балтики. Підкорені народи – слов'яни, ліві і прусси – прийняли християнство. Завоювання нових земель дало поштовх торгівлі, виникненню міст та посиленню князів на противагу імператору.

Після раптової смерті Генріха VI імператором став його 3-річний син Фрідріх. Для **Фрідріха II** (1220–1250) Німеччина завжди залишалася чужою країною. За 30 років свого правління він відвідав її лише двічі. Імператор виріс і жив на Сицилії – мальовничому та зручно розташованому острові, яким колись почергово володіли візантійці, араби й нормани. Тісне переплетіння різних культур надавало неповторного колориту сицилійському життю та суспільству. Королівська влада була тут найсильнішою в Західній Європі: феодалі повністю залежали від Фрідріха II.

Двір імператора в Палермо вражав витонченою розкішшю, а пишний церемоніал підносив велич правителя на неперевершену висоту. Фрідріх II був найосвіченішим з тогочасних монархів: знав багато мов, складав вірші, написав цікавий трактат про соколине полювання. На відміну від інших європейських країн, державні посади в Сицилійському королівстві обіймали не васали імператора, а чиновники, яких навчили і яким призначили плату. Прагнучи поставити собі на службу якомога більше освічених людей, Фрідріх II заснував університет у Неаполі – перший зі створених не папою чи містами, а імператором.

Фрідріх II побудував потужний флот і перший у Західній Європі набрав постійне військо, сформоване переважно із сицилійців-мусульман. Він ніколи не виявляв зневаги до інших релігій або народів, мав дружні сто-

Печатка Фрідріха II

Фрідріх II. Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте малюнок. Які деталі засвідчують, що Фрідріх II був миролюбною та освіченою людиною?

сунки з мусульманськими правителями. Під час Шостого хрестового походу імператор без усякого застосування зброї домовився з єгипетським султаном про мирне повернення християнам Єрусалима. Натомість Фрідріх II не закрив жодної мечеті й запевнив султана, що надаватиме йому підтримку проти ворогів. Така поведінка дратувала пап і неодноразово закінчувалася відлученням імператора від церкви (заборону здійснювати церковні таїнства – причастя, покаяння та інші).

Фрідріх II продовжив боротьбу з папством за панування в Центральній та Північній Італії. Ці області приваблювали його не лише своїм винятковим багатством. Вони утворювали своєрідний міст між Німеччиною та Південною Італією і давали змогу імператору з'єднати свої володіння. Усі військові витрати лягли на Сицилійське королівство. Від німецьких князів Фрідріх II вимагав лише одного –

не заважати і задля цього постійно йшов їм на поступки. Князі отримали майже необмежену владу у своїх землях.

Відлучення від церкви Фрідріха II. XIII ст.

XIII ст. З грамоти Фрідріха II у відповідь на його відлучення від церкви

Якщо Римській імперії, яка покликана захищати християн, загрожуватимуть вороги та невірні, імператор візьме меча і захищатиме честь та звання. Але якщо отець усіх християн, наступник апостола Петра, намісник Христа підбурюватиме проти нас ворогів повсюди: на що ми мусимо тоді сподіватись? Що почати? Хіба в наш час люди знедолені та неблагородні не простягають своїх брудних рук до коро-

лівських та імператорських титулів? Папи хочуть перевернути весь світ, аби побачити біля своїх ніг імператорів, королів і князів. А тому весь світ повинен об'єднатися для повалення цієї нечуваної тиранії та для знищення загальної небезпеки.

Як Фрідріх II ставився до Папи Римського?

Фрідріх II справляв на сучасників незвичне враження, через що його називали «Диво світу». Після смерті імператора поширилася легенда, начебто він не помер, а лише тимчасово зник. Люди вірили, що колись правитель повернеться і встановить царство загального миру. Насправді ж після смерті останнього з могутніх Штауфенів загинула і його держава. У Німеччині та Італії посилилася роздробленість. Сицилія вступила у смугу занепаду. Усі нащадки Фрідріха II загинули, намагаючись утримати чи повернути його володіння. До кінця середньовіччя жоден з німецьких імператорів не мав такої сили, впливу й авторитету, як видатні правителі династії Штауфенів.

2. «Золота булла» Карла IV і закріплення роздробленості. Вигідне розташування Німеччини на шляхах міжнародної торгівлі створювало сприятливі умови для розвитку її ремесел і торгівлі, розквіту міст. Важливу роль у господарстві відігравала гірнична справа: німці були неперевершеними в усій Європі майстрами-гірниками. Подальшим економічним успіхам заважала політична роздробленість країни. У Німеччині не існувало єдиної грошової системи, кожне князівство стягувало свої мита, мало власні одиниці міри та ваги. У збереженні роздробленості були зацікавлені тільки князі.

На початку XIV ст. князі звели на трон представника малозначного роду графів Люксембургів. Несподівано Люксембурги не лише приєднали до своїх володінь Чеське королівство, а й надовго закріпили за собою імператорську корону. У 1356 р. найвизначніший з правителів цієї династії – імператор Карл IV – видав законодавчий акт – «Золоту буллу», яка остаточно закріпила роздробленість Німеччини.

«Золота булла» затвердила усталений порядок передачі німецького трону. Більшістю голосів короля обирали сім авторитетних князів – курфюрстів: три архієпископи й чотири світські правителі. Але стати імператором король міг тільки в Римі після вручення імператорської корони самим Папою. «Золота булла» узаконила право князів карбувати монету, стягувати мита, вершити суд і навіть вести міжусобні війни. Ба більше, містам було суворо заборонено створювати союзи для опору феодалам.

У середині XV ст. імператорська корона перейшла до династії Габсбургів. У країні діяв орган станового представництва – рейхстаг. Головна роль у ньому належала

Титульний аркуш «Золотої булли». XIV ст.

курфюрстам, князям і багатій верхівці великих міст. Вплив лицарства, духовенства й більшості міст був незначний. Рейхстаг мав обмежені права, його рішення не завжди виконувалися.

Роздробленість країни викликала занепокоєння в частини німецького суспільства. Бюргерство виступало за проведення реформ: заборону феодальних війн, установлення контролю міст над свавіллям князів, уведення єдиного судочинства та єдиних грошової і митної систем. Виконання цих вимог могло б вивести Священну Римську імперію на шлях централізації. Проте в реальному житті в Німеччині на схилку середньовіччя зберігалася роздробленість.

Розгляньте малюнок. Укажіть постаті архієпископів і світських князів. Які атрибути засвідчують поважний статус курфюрста?

Імператор Карл IV і курфюрсти. Мініатюра. XIV ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Які чинники спричинили роздробленість Священної Римської імперії?
2. Що в устрої Сицилійського королівства відрізняло його від інших країн?
3. Чому сучасники називали імператора Фрідріха II «Дивом світу»? Чим він відрізнявся від інших тогочасних монархів?
4. Чиї інтереси захищала «Золота булла» Карла IV?
5. Чому в Німеччині не склалася спадкова монархія?
6. Хто обирав короля і коли він ставав імператором?
7. Здійснення яких перетворень могло вивести Німеччину на шлях централізації? Чому цього не відбулося?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Розгляньте карту «Священна Римська імперія» (с. 99). Позначте на контурній карті кордони Священної Римської імперії в XI ст., зміни кордонів до XV ст., найбільші курфюрства. Зафарбуйте володіння імператорів і римських пап.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть у групах питання: чому на відміну від інших європейських держав Німеччина за середньовіччя лишилася роздробленою? Результати обговорення презентуйте на загал.

Запам'ятовуємо дати

1356 р. – видання «Золотої булли»

§ 16 ІТАЛІЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Утворіть з означених назв і термінів логічні пари: Венеція, Ломбардія, Іспанія, араби, скляні вироби, банківська справа.

- **1. Італійські торговельні республіки.** Середньовічна Італія неодноразово зазнавала чужоземних вторгнень. Але хоч би скільки змінювалися загарбники, постійним залишалося одне – політична роздробленість країни. Це призводило до нескінченних чвар усередині Італії та водночас послаблювало її перед зовнішнім ворогом.

В Італії найкраще зберігся античний спадок, тому тут значно раніше, ніж в інших країнах Європи, пошвидко міське життя. Уже з VIII ст. активно відроджувалися старі й з'являлися численні нові міста. Вдале розташування в центрі Середземномор'я, на перетині морських шляхів, сприяло перетворенню великих портів Італії на центри посередницької торгівлі між Заходом і Сходом. У житті італійського міста значну роль відігравали ділові люди – купці, банкіри, підприємці.

Сцена з життя італійського банку. Мініатюра. XV ст.

Розгляньте малюнок. На його основі опишіть буденне життя італійського міста

Набережна Венеції. Мініатюра. XV ст.

Італія швидко ставала країною міст, більшість з яких ворогували між собою. Три з них – Генуя, Венеція і Флоренція – стали середньовічними державами європейського значення. Генуя і Флоренція були комунами на чолі з консулами, Венецією правив довічно обраний дож, влада якого обмежувалася Великою радою, що складалася з представників знатних сімейств. Завдяки небувалому розквіту міст Італія увійшла до числа передових країн середньовічної Європи.

У XV ст. італійські республіки були настільки могутніми, що почали битву за переділ Італії, насамперед – за оволодіння торговими шляхами. Вони не шкодували грошей для оплати найманих військових загонів, які склалися переважно з іноземців. Великі міста підпорядковували собі слабші. Зокрема, Венеція привласнила величезну територію на півночі Італії.

Подумайте!

Чим середньовічні італійські міста відрізнялися від французьких та англійських?

Відбувалися зміни й в політичному устрої міст. Замість республіки виникла нова форма правління – **сеньйорія** на чолі з правителем (сеньйором), який зосередив у своїх руках усю повноту міської влади. Термін правління сеньйора був необмежений, поступово його посада перетворилася на спадкову.

У середині XV ст. у Флоренції фактично правив багатий банкір **Козімо Медічі**, хоча він і не мав звання сеньйора. Найблискучішим правителем Флоренції став онук Козімо – **Лоренцо Медічі** на прізвисько **Чудовий**. Людина видатних здібностей, талановитий політик і дипломат, знавець і покровитель мистецтв, Лоренцо повністю керував життям міста. За нього Флоренція перетворилася на могутню державу.

Як дід і батько, Лоренцо не обіймав офіційних посад. «Лоренцо, громадянин Флоренції» – такий чемний підпис ставив він під документами. Ця могутня людина мала не найбільший і не найбагатший у Флоренції будинок. Члени сім'ї Медічі носили простий одяг і були блискуче виховані. Усі флорентійці знали, що на вулиці Лоренцо завжди поступався дорогою старшим.

Здавалося, Лоренцо робив усе, щоб приховати свою владу. Проте про його значимість знали всі. Коли Лоренцо подорожував, його зустрічали як монарха. Правителі й папи поводитися з ним як з рівним.

Козімо Медічі

Лоренцо Медічі

Суперництво між містами-державами заважало об'єднанню Італії та прирікало її на роздробленість. У Північній та Середній Італії існувало до півсотні дрібних незалежних держав. Південь країни й острів Сицилія, як ми знаємо, входили до складу створеного нормандцями Сицилійського королівства. Значну частину Середньої Італії займала Папська держава.

- **2. У володіннях пап.** Папська держава, або **Папська область**, невпинно розширювала свої володіння і вже у XII ст. охоплювала значні території в Середній Італії. В економічній сфері Папська область помітно поступалася Північній Італії з її квітучими міськими республіками. У Папській державі переважала сільська місцевість, зберігалися важкі форми селянської залежності. Великих розвинених міст тут не було, а ті, що існували, не мали права на самоврядування. Навіть у столиці Папської області – Римі – височило понад 200 феодальних замків, а населення здебільшого заробляло на життя обслуговуванням папського двору та численних прочан.

Подумайте!

Якими особливостями вирізнялася Папська держава порівняно з Північною Італією?

У 1143 р. римські ремісники й торговці за підтримки лицарства спробували створити в Римі республіку. Вони руйнували феодальні замки й палаци кардиналів, вигнали з Рима Папу. Придушити повстання допоміг імператор Фрідріх I Барбаросса. Римську республіку було ліквідовано, а владу Папи – відновлено.

З початку XIV ст. владу в Римі та деяких інших містах Папської області захопили впливові аристократичні родини. Вони вводили правління на кшталт сеньйорій. Обурені римляни в 1347 р. підняли повстання під проводом **Кола ді Рієнцо**. Повстанці оголосили Рим республікою, а свого вождя – «трибуном свободи, миру й справедливості». Кола ді Рієнцо закликав італійські міста об'єднатися навколо стародавньої столиці – Рима, однак незалежні міста не захотіли втрачати свободу. Римляни теж відмовилися підтримувати «трибуна». Коли Кола ді Рієнцо спробував підняти податки, щоб отримати кошти для наймання війська, римляни повстали й вбили його.

У наступні століття папи часто були вигнанцями. На початку XV ст. вони остаточно повернулися до бунтівного Рима. Проте це були вже зовсім інші папи. Вони легко йшли на поступки світським правителям і навіть не думали про верховенство над ними. Папська область втратила колишній авторитет і перетворилася на звичайну італійську державу.

о. Сицилія. Замок Урсіно. XIII ст. Сучасний вигляд

- **3. Південна Італія та Сицилія.** У XI ст. Південну Італію та Сицилію завоювали нормандці. У 1130 р. вони заснували Сицилійське королівство та невдовзі перетворили його на досить міцну державу. Нормандські правителі породичалися зі Штауфенами, сицилійський трон посів

Карл Анжуйський.
Скульптура. XIII ст.

Фрідріх II, майбутній імператор Священної Римської імперії. Він рішуче виступив проти феодалної вольниці, заборонив приватні війни, зруйнував усі замки і навіть не дозволяв знаті носити зброю. За його правління Сицилійське королівство перетворилося на найбільш об'єднану й велику державу Італії. Однак численні війни короля розорювали країну.

Поряд із Сицилійським королівством потужним містом-державою на півдні Італії стала Генуя. Хоча генуезці визнавали владу імператора, ця республіка була схожа на торговельну компанію, якою керували представники найбільших купецьких родин. Генуезцям вдалося створити численні колонії за межами Італії, зокрема на території півдня України (нині – Судак, Феодосія, Білгород-Дністровський та ін.).

У середині XIII ст. правителем Сицилії проголосив себе брат французького короля Карл Анжуйський. Посилення податкового тиску та свавілля французів спричинили широке народне повстання. За одну ніч у Палермо вирізали майже всіх французьких солдатів. Ненадовго Сицилія стала незалежною. Однак уже невдовзі острів та вся Південна Італія потрапили під іспанське володарювання у складі Арагонського королівства.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому, на відміну від інших країн, в Італії утворилися окремі міста-республіки?
2. Чим політичний устрій міських республік відрізнявся від сеньйорії?
3. Що дало змогу родині Медічі стати справжньою правительською Флоренції?
4. Що мали на меті римські повстання?
5. Завдяки чому Фрідріху II вдалося перетворити Сицилійське королівство на найміцнішу державу Італії?
6. У чийх руках перебувала влада в Генуї?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

На контурній карті позначте найбільші міські республіки Італії, Папську область.

ДІЄМО ТВОРЧО

1. Використовуючи текст підручника й додаткові джерела, складіть історичний портрет Лоренцо Медічі.

2. Робота у групах. Створіть відеопрезентації про італійські міста: Геную (1 група); Венецію (2 група); Рим (3 група); Флоренцію (4 група). Від імені мешканців/мешканок чи туристів/туристок презентуйте роботи на загал.

Площа Св. Петра. Рим

Флоренція

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Одна історія. Що змусило учасників хрестових походів наважитися на масове вбивство» відеоматеріал та перегляньте його. Чи допомогло вам це відео краще зрозуміти суть хрестових походів? У зошитах напишіть повідомлення про витоки, початок, здобутки та поразки хрестових походів. Не забудьте вказати, яку користь вони принесли Венеції та іншим італійським містам.

Матеріальний і духовний світ європейського середньовіччя

§17 ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В XI–XV СТ.

§18 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

§19 НАУКОВІ ТА ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§20 АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§21 РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

§ 17 ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В XI–XV СТ.

Пригадайте, що таке чорне духовенство та біле духовенство.

■ **1. Церковний розкол.** XI ст. стало переламним в історії християнської церкви. Дедалі більше загострювалися відносини між західною та східною церквами. Виникли розбіжності у тлумаченні християнського вчення, обрядів, церковного устрою. У **1054 р.** відбувся остаточний розкол християнської церкви – **схизма**. Західна церква стала називатися римо-католицькою, а східна – православною.

Католицизм поширився в Західній і Центральній Європі. Його серцем став і дотепер залишається Ватикан. Православ'я натомість не мало єдиного територіального центру, до якого тяжіли б усі віряни. Східна церква посіла важливе місце у Візантії та Східній Європі, зокрема в українських землях.

Для католиків одним із принципів віри та культу є непогрішність Папи Римського. Також католики дуже вшановують Богородицю і численних святих. Католицькі обряди суттєво відрізняються від православних. Богослужіння ведеться переважно латиною під супровід органної музики. Храми оздоблено численними живописними та скульптурними зображеннями.

■ **2. Піднесення папства.** XI ст. – час народження схоластики. Ця назва походить від латинського слова «школа» і в прямому розумінні означає «шкільна філософія». Сьогодні під цим розуміють знання, які відірвані від життя і тому не мають практичного застосування.

Найвищого розвитку схоластика набула у творчості **Томи Аквінського**. Він вважав, що необхідно дотримуватися двох правил: по-перше, у своїх доказах не відступати від Святого Письма, по-друге – діяти з винятковою точністю. На думку схоластів, віра в Бога не суперечить намаганням зрозуміти його і те, як він облаштував світ. Учення Томи Аквінського – томізм – стало головним для католицької церкви.

Монастир Клюні. XI–XIII ст. Сучасний вигляд

Відбулися і зміни у відносинах духовенства зі світською владою, яка відтепер зухвало призначала вищих духовних осіб, зазвичай власних родичів. Підпорядкування церкви світській владі супроводжувалося фактичним перетворенням вищих духовних осіб на феодалних сеньйорів. Багатства церкви підривали її авторитет і розхищували її владу.

За зміни в церковному устрої виступили монахи абатства Клюні на сході Франції. Вони хотіли звільнити церкву від світської влади й запровадити в ній жорстку дисципліну, щоб потім за допомогою оновленої церкви змінити світ. Вплив клюнійців швидко зростає, а клюнійська реформа набирає сили. Великий внесок у її здійснення зробив монах Гільдебранд. Він доклав чимало зусиль, щоб право обирати Папу повністю перейшло до колегиї кардиналів (від лат. «кардіналіс» – головний, основний) – головних осіб в оточенні Папи, разом з якими він керував би всіма справами церкви. Імператор не мав жодного впливу на кардиналів. Позиції церкви помітно посилилися, коли в 1073 р. Гільдебранд став Папою **Григорієм VII**.

Ходіння в Каноссу.
Мініатюра. XII ст.

Григорій VII стверджував, що всі світські правителі мусять підкорятися папам і складати їм васальну присягу. Коли Григорій VII скасував право світської влади призначати єпископів, імператор Генріх IV оголосив у відповідь, що позбавляє Папу сану. Тоді Папа відлучив Генріха IV від церкви, а всіх його підданих звільнив від присяги на вірність правителю.

Негаймо проти імператора піднялося повстання, виникла реальна загроза втратити трон. І відбулося неймовірне: Генріх IV вирушив на поклін до Папи та ціною нечуваних принижень вимолвив прощення.

XI ст. Хроніст Ламберт Герсфельдський про зустріч Генріха IV з Григорієм VII у замку Каносса в 1077 р.

І ось король прибув, як було наказано, і оскільки замок було обнесено потрійним муром, то його прийняли всередині другого кільця стін, тоді як увесь його почет залишився зовні. Там він скинув королівський одяг, без знаків королівської гідності стояв, не сходячи з місця, босий і не їв з ранку до вечора, очікуючи на вирок Папи Римського. Так було і на другий, і на третій день. Зрештою, на четвертий Генріха допустили до Папи і після тривалих переговорів з нього зняли церковне відлучення на таких умовах.

У призначений Папою день він мав прибути в певне місце на загальні збори німецьких князів і дати відповідь на звинувачення, які вони йому висунуть. А Папа, якщо вважатиме за потрібне, як суддя ухвалить рішення. Генріх мусить за його вирок або втримати владу, якщо звільниться від звинувачень, або покірливо зречтись її, якщо звинувачення будуть доведені, а його за церковним статутом оголосять негідним королівської шани...

Якщо в разі спростування звинувачень він збереже могутність і знову укріпиться на троні, то повинен підкоритися римському єпископу, завжди його слухатися і допомагати в міру своїх сил.

Чому Папа Григорій VII змусив Генріха IV так довго й принизливо чекати на прощення? На яких умовах він погодився зняти церковне відлучення і про що це свідчило?

Протистояння між імперією і папством зі змінним успіхом тривало до середини XIII ст. Урешті-решт у питанні про призначення єпископів було досягнуто компромісу, щоправда, вигіднішого для Папи. У перебігу цих подій могутність римської церкви надзвичайно зросла.

3. Церква в боротьбі з єретиками. На зламі XII–XIII ст. папство досягло вершини своєї могутності. Особливо сприяв цьому Папа **Інокентій III** (1198–1216). Йому вдалося змусити західноєвропейських монархів визнати, що Папа Римський є главою християнського світу. Він наказав називати себе не наступником апостола Петра, а намісником Христа. Головною загрозою для церкви Інокентій III вважав **єретиків** і докладав великих зусиль у боротьбі з ними.

Основною причиною виникнення **єресей** – релігійних поглядів, які відрізнялися від церковного вчення, – було невдоволення наявним у світі порядком. Прихильників цих поглядів називали єретиками. Поширення єресей пов'язане з розвитком міст, де мешкала переважна кількість освічених людей. Вони самостійно вивчали Біблію і доходили висновків, істотно відмінних від тих, що висловлювали священники. Єретики прагнули відродити євангельську бідність і простоту, вимагали, щоб духовенство відмовилося від земельних володінь і багатств. Найвідомішими серед єресей X–XIII ст. стали вчення **катарів** і **вальденсів**, які виникли в містах Південної Франції і звідти поширилися по всій Європі.

Катари (від грец. «катарос» – чистий) створили власну «чисту» церкву і протиставили її католицькій. Вони дотримувалися суворого способу життя і були дуже віддані своїй вірі. Одним із центрів катарів стало місто Альбі, тому їх ще називають **альбігойцями**.

Альбігойці не визнавали влади Папи, виступали проти церковного землеволодіння і десятини, заперечували вшанування ікон і хреста. Папство організувало проти них хрестові походи, відомі під назвою «Альбігойські війни» (1209–1229). Хрестоносці, здебільшого лицарі з Північної Франції, обрушилися на квітучий Південь. Їхній релігійний запал підігрівався сподіваннями на багату здобич, тому вони нещадно грабували й безжально знищували мирне населення.

Останнім оплотом альбігойців стала фортеця Монсежюр. Тут у велетенському вогнищі, спорудженому на крутому схилі, загинуло понад двісті еретиків.

Засновник ересі вальденсів, багатий ліонський купець П'єр Вальдо, роздав своє майно бідним і з групою однодумців вирушив проповідувати Євангеліє. Вальденси вороже ставилися до священників і монахів, вважали, що через свої багатства римська церква втратила святість. Вони відмовилися від католицьких богослужінь і створили власну церкву з виборними єпископами.

Папство докладало чимало зусиль, щоб протистояти поширенню «хибних учень». Усім мирянам було заборонено мати й читати Біблію, право її тлумачити зберігалося лише за служителами церкви. У результаті головна книга християн стала для більшості недоступною. Папа також видав наказ доручити розслідування пов'язаних з ересю справ спеціальним постійно діючим комісіям.

Так виникла **інквізиція** (з лат. – розслідування) – спеціальна карна церковна установа для боротьби з еретиками. Слідство було таємним і проводилося із застосуванням жаклих тортур, під час яких нещасні жертви обмовляли й себе, й інших. Вирватися з катівень інквізиції вдавалося дуже рідко, зазвичай осуджені закінчували життя на вогнищі.

До кінця XV ст. кількість жертв інквізиції залишалася порівняно невеликою. Справжній терор почався на схилку середньовіччя, переважно у володіннях іспанського короля, де розправи очолив великий інквізитор Томас Торквемада. Упродовж 15 років за його наказом на вогнищах загинуло близько двох тисяч осіб.

Спалення еретика. Мініатюра. XIV ст.

Подумайте!

Чому католицька церква вважала еретиків небезпечними й спалювала їх?

■ ■ 4. Занепад папства. На зламі XIII–XIV ст. претензії папства на головування в християнському світі наразилися на відсіч нової сили – країн, де розгорталася централізація.

Конфлікт спалахнув після того, як французький король Філіпп IV Красивий без дозволу Папи Боніфація VIII оподаткував французьке духовенство і цим дав зрозуміти, що вважає церкву невід'ємною частиною своєї держави. Папа мав відлучити Філіппа IV від церкви, але король завдав удару перший. Його посланці вступили в місто Ананьї (під Римом), заарештували там приголомшеного Папу і заявили, що він повинен постати перед французьким судом. Такої образи немолодий уже Папа витримати не зміг і несподівано помер.

Папську резиденцію перенесли до Авіньйона. Почався тривалий **авіньйонський полон пап (1309–1377)**. Власне, він мало нагадував справжній полон, проте всі тогочасні папи були французами й виконували волю короля. Але саме відтоді почалося ослаблення папства.

Папи повернулися до Рима, де панував занепад та точилися битви між прибічниками різних партій. Усередині колегії кардиналів, що складалася з французів та італійців, відбувся розкол. Обрання Папою італійця викликало різкий протест з боку французьких кардиналів, і вони проголосили ще одного Папу – француза. До всіх країн від кожного Папи надсилали листи з вимогою підтримки. Невдовзі Європа розділилася на ворожі табори: почалася Велика схизма західної церкви (1378–1417). Тільки в 1417 р. кардинали обрали нового Папу, якого всі визнали законним.

Боніфацій VIII.
Скульптура. XIII ст.

Папський палац в м. Авіньйон. XIV ст. Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. Коли відбувся остаточний розкол християнської церкви на західну та східну і як вони називалися?
2. Як впливало збагачення церкви на її авторитет і взаємовідносини зі світською владою?
3. Що змусило клінійців виступити за зміни в церковному устрої?
4. Що вплинуло на виникнення середньовічних єресей? Які погляди висловлювали єретики?
5. Поясніть термін «інквізиція». Якими методами діяла інквізиція?
6. У чому проявився занепад папства?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

З опорою на вивчений матеріал у зошитах складіть таблицю «Вплив християнської церкви на середньовічне суспільство» за двома рубриками: 1) позитивний вплив; 2) негативний вплив. Яких позицій буде більше?

ДІЄМО ТВОРЧО

Напишіть розповідь на тему «Конфлікти монархів з папами римськими в середні віки». У творі вкажіть, що призводило до конфліктів, якими були їхній перебіг і наслідки.

§ 18 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Пригадайте, яку освіту отримували в Київській державі (Русі-Україні).

1. Благодать освіти. Культурні цінності старовини гинули не лише від варварських вторгнень. Не менш руйнівним виявилось і вороже ставлення до античного спадку з боку церкви. Через те що антична культура була язичницькою, церква вела проти неї відкриту війну. Особливо скрутні

Монастирська школа.
Мініатюра. XIII ст.

часи на світанку середньовіччя переживала освіта. Навіть серед знаті важко було розшукати освічених людей. Більшість лицарів замість підпису ставили звичайний хрест. До кінця життя так і не навчився вільно й добре писати Карл Великий.

Поступово церква пристосувала до нових умов і давньоримську систему освіти – «Сім вільних мистецтв». Згідно з нею, освіта поділялася на два рівні – тривіум і квадривіум – і становила основу знань упродовж усього середньовіччя. Першими відчинили свої двері монастирські та церковні школи.

Навчання починали з тривіума, або предметів про слово, – граматики, ритори-

ки і діалектики. Граматика давала знання латини. Діти вчили алфавіт, ознайомлювалися з творами латинських авторів. Граматику вважали найважчою частиною навчання. Її навіть зображували у вигляді царичі з ножом для підчищення помилок у правій руці і з батоном для биття – в лівій. Адже навчати за допомогою різок було звичайною справою. Діалектикою тоді називали вміння розмірковувати, будувати докази й вести науковий спір – диспут. Риторика навчала правильно й красномовно говорити, прищеплювала вміння писати твори, листи, ділові папери.

Документ

Х ст. Із «Життєпису абата Гільйома»

Він заснував школи, де кожний міг безкоштовно отримати благодать освіти, якщо звертався до підпорядкованих йому монастирів. Нікому із цих людей ніколи не відмовляли. Навпаки, залежні чи вільні, багаті чи бідні – усі відчували це виявлення братерської любові. Чимало нужденних отримували харчування в монастирі.

Яку роль у розвитку середньовічної освіти відігравали монастирські школи?

Подолавши тривіум, учень починав вивчати квадривіум, або предмети про числа, – арифметику, геометрію, астрономію та музику. Уроки арифметики ознайомлювали з діями додавання та віднімання. Множення та ділення вивчали менше: їх ускладнювало римське написання цифр. Геометрія давала загальні визначення (прямокутник, трикутник), а також включала знання з географії. На уроках астрономії спостерігали за рухом небесних тіл й отримували відомості з астрології, яка вивчала вплив планет і зірок на долі людей. На заняттях з музики не приділяли багато уваги навчанню гри на музичних інструментах, проте робили математичні розрахунки з визначення тривалості нот і музичних інтервалів.

Подумайте!

Які предмети, що вивчали в середньовічній школі, важливі й сьогодні?

2. У стінах університету. Університет

(з лат. – об'єднання) став дітищем середньовічного міста, свідченням успіхів тогочасної культури. Право засновувати університети мали представники вищої влади – папи, імператори та королі. Перші університети виникли у XII ст. в італійському місті Болонья і в Парижі. Згодом широкої слави набули Кембриджський та Оксфордський університети в Англії, Тулузький у Франції, Саламанський в Іспанії, а також Празький і Краківський у Центральній Європі. Наприкінці XV ст. вже існувало близько 80 університетів, чимало з них діють і сьогодні, дбайливо зберігаючи свої традиції.

Розгляньте малюнок.

Опишіть, як відбувалося заняття в університеті.

*Лекція в університеті.
Мініатюра. XIV ст.*

Університет поділявся на **факультети**. «Нижчим», обов'язковим для всіх, був артистичний (від лат. «арс» – мистецтво) факультет. На ньому студенти вивчали «сім вільних мистецтв». Потім, за бажання, вони могли продовжити навчання на одному з «вищих» факультетів – правничому, медичному чи богословському – теологічному (останній існував не скрізь). Підготовка майбутнього юриста або лікаря тривала 6 років, а філософа-богослова – 15 років.

Подумайте! Які відомі університети ви знаєте?

Учені-перекладачі з університету м. Саламанка. Мініатюра. XIII ст.

На заняттях студенти слухали й записували лекції (з лат. – читання) професорів. На лекції відомих професорів збиралися студенти з різних куточків Європи. Викладали латиною, тому мовних бар'єрів не існувало. Вихідці з однієї країни об'єднувалися в університеті в земляцтва. Існували студентські гуртожитки – колегії, на основі яких пізніше постали навчальні заклади – коледжі.

Університетська освіта була доступною для кожної вільної людини. І хоча серед студентів переважали вихідці із забезпечених сімей, були також справжні бідняки. Зазвичай студентам доводилося багато працювати: зранку вони слухали лекції, потім до вечора в бібліотеці чи вдома повторювали вивчений матеріал. Однак вони вміли радіти життю і своїй молодості. Без студентів не минали ні уроки свята, ні веселі гуляння.

Студенти любили свій університет і на знак вдячності за отримані знання називали його матір'ю-годувальницею (лат. – альма-матер). Середньовічні університети були справжнім джерелом знань і відіграли вирішальну роль у культурному розвитку європейського суспільства.

Подумайте! Чому студенти з такою шаную ставилися до університетів?

У добу пізнього середньовіччя в одному з європейських університетів склали гімн студентів, який яскраво передавав турботи та радощі їхнього життя. До сьогодні він залишається своєрідним символом студентства усього світу. Оригінальний гімн написано латинською мовою, він має назву «Гаудеамус» («Веселімося»).

Ранні статuti Сорбонни (до 1274 р.)

Бажаю, щоб неухильно дотримувався звичай, що був затверджений у момент заснування цього будинку за порадою добрих людей. І якщо хто-небудь порушив його, щоб надалі він у жодному разі не наслідкував його повторити.

Тому ніхто, проживаючи в цьому будинку, не повинен їсти м'яса як напередодні Різдва, так і по понеділках та четвергах, у дні Великого посту, а також від свята Вознесіння до П'ятидесятниці...

Але ніхто не може споживати їжу у своїй кімнаті без особливої причини. Якщо хтось має гостя, він повинен їсти в загальній залі...

Так само всі мають носити закритий верхній одяг. І ніхто не повинен прикрашати верхній одяг або капюшон багатобарвним – сірим, червоним або зеленим – шовковим оздобленням.

Нехай ніхто не носить одягу й черевиків, які впадають в око, через що можуть виникнути різні непорозуміння...

Також ніхто не приймається в будинок без клятви: якщо йому доведеться отримати книжки загального користування, він буде берегти їх як свої власні, і за жодних обставин не стане їх виносити з дому, і поверне їх у гарному стані, тільки-но вони будуть потрібними або в разі від'їзду з міста.

Також існує наказ: якщо хто живе тут на кошти цього будинку... він повинен у короткий термін підготуватися до публічних проповідей у парафіях, а також до диспутів і до лекцій у школах. Інакше таких осіб буде позбавлено права послуговуватися благодіяннями цього будинку.

Які вимоги до поведінки та зовнішнього вигляду студентів існували?

Сорбонна. Сучасний вигляд

Печатки Сорбонни

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому початок середньовіччя став скрутним часом для освіти?
2. Які предмети входили до кваліфікації і чому їх вивчали після тривіума?
3. Із чим пов'язане виникнення університетів?
4. Скільки університетів існувало в Європі наприкінці XV ст.? Назвіть деякі з них.
5. Які факультети існували в університеті?
6. Яке було життя середньовічного студента?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте міста, де виникли перші університети.
2. Складіть схему системи освіти «Сім вільних мистецтв». Чому, на вашу думку, вона отримала таку назву?

ДІЄМО ТВОРЧО

Використовуючи текст підручника, ілюстрації та додаткові джерела, складіть розповідь про навчання в університеті від імені середньовічного студента.

§ 19 НАУКОВІ ТА ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте основні наукові досягнення античної доби.

- **1. Початок наукових досліджень.** Протягом століть середньовічна наука закликала до сліпого поклоніння авторитетам, пізнання Бога й світу, відмовляючись від дослідження природи. Деяких учених такий підхід не влаштував.

Одним з перших інтерес до природничих наук виявив у XIII ст. професор Оксфордського університету **Роджер Бекон**. Він стверджував, що справжнє знання можна отримати, лише досліджуючи природу, і тільки так перевірити правильність знань. Вивчаючи різні науки, Р. Бекон намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Розповідали, начебто він зробив мідну голову, яка вміла розмовляти. Учений запевняв, що можна побудувати саморухомі судна й візки, зібрати апарати, які літали б у повітрі й рухалися морським дном. Сучасникам він здавався магом і чарівником. Будучи нездатними зрозуміти Р. Бекона, заздрісники звинуватили його у зв'язках з дияволом. Дослідника кинули до в'язниці, де він провів довгих 14 років і лише перед смертю вийшов на волю.

Документ

XII ст. З творів Роджера Бекона

Усі науки пов'язані між собою і взаємно одна одну підтримують: успіх однієї допомагає всім іншим, як око, наприклад, керує рухом усього тіла.

Математику помилково вважають наукою складною, а іноді навіть підозрілою, тільки тому, що вона мала нещастя бути невідомою отцям церкви. Проте якою вона є важливою, якою корисною!

Можна побудувати пристрої для плавання без гребців так, щоб найбільші кораблі, морські та річкові, приводилися в рух силою однієї людини, до того ж рухаючися зі значно більшою швидкістю, ніж якби на них було повно гребців. Саме так можна зробити вози без запряжки, які котитимуться з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких людина приводитиме в рух крила, що вдарятимуть по повітрю, подібно до пташиних.

Немає нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, від цього залежить добробут усього світу. Немає загрози більшої, ніж неуцтво.

1. Як Роджер Бекон уявляв розвиток техніки?

2. Чи поділяєте ви думку автора, що «немає загрози більшої, ніж неуцтво»? Відповідь обґрунтуйте.

Дух пізнання охоплював дедалі ширші кола суспільства. Важливі відкриття зробили **алхіміки**, які займалися пошуками «філософського каменя», щоб за його допомогою перетворювати звичайні метали на золото.

Ці зусилля виявилися марними, проте алхіміки вивчили властивості різних речовин, освоїли виробництво пороху, створили чимало дослідних приладів.

Збагатилися і географічні знання європейців. Враження Марко Поло поклали початок написанню творів про подорожі та мальовничих описів

*Розгляньте малюнок.
Що трапилося під час роботи
алхіміка?*

Алхіміки. Гравюра. XV ст.

далеких земель. Поряд з достовірними повідомленнями вони містили безліч фантастичних історій, наприклад про напівлюдей-напівчудовиськ. Не менш неймовірними «свідченнями» рясніли також книжки про тварин і рослини. Проте ці оповіді розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Так закладався ґрунт для майбутніх Великих географічних відкриттів.

Одним з визначних філософів і просвітителів середньовіччя був **П'єр Абеляр**, син дрібного французького лицаря. Маючи неабиякі здібності, Абеляр здобув чудову освіту й відкрив школу в Парижі. Послухати його блискучі лекції збиралися учні з усієї Європи.

Французький король заборонив Абеляру викладати на своїй землі. Наступного дня монарху доповіли: філософ читає лекцію з корабля, що плаває Сеною, а учні слухають його, сидячи на березі. Тоді розгніваний король заборонив Абеляру викладати і на суходолі, і на воді. І знову королю повідомили: Абеляр продовжує навчати, уможливившись на дереві. Розлючений монарх притягнув свавільного вчителя до відповідальності, але Абеляр зауважив, що ніхто не забороняв йому викладати, перебуваючи в повітрі. Королю довелося відступити перед мудрістю та винахідливістю філософа й скасувати свій наказ.

Абеляр поділяв думку тогочасних викладачів, що основою мудрості є Святе Письмо. Але, на відміну від них, мислитель вважав за необхідне збільшувати знання за допомогою власного розуму. Абеляр був переконаний: щоб вірити, треба розуміти, а це вже означало виступити проти авторитету церкви. Проти Абеляра почалися гоніння, які він описав у книжці з красномовною назвою «Історія моїх поневірянь».

Абеляр – один із засновників раціоналізму (від лат. «раціо» – розум) – учення про те, що розум є головним джерелом знань. Упродовж декількох століть раціоналізм відіграв визначальну роль у розвитку європейської думки.

■ **2. Технічні досягнення.** У середні віки панувала ручна праця. Розвиток техніки відбувався повільно й нерівномірно. Найменших змін зазнавало сільське господарство. Удосконалювалися лише рільничі знаряддя праці.

Важливі зрушення відбувалися насамперед у видобутку й обробці металів. Із XIV ст. від невеличкого горна перейшли до домни – печі зав-

Ковалі виготовляють лицарські обладунки. Мініатюра. XV ст.

Ткацький верстат. Гравюра. XVI ст.

Підйомний кран на ринку в м. Брюгге. Мініатюра. XVI ст.

вишки 5 м. Одним з видів металообробки було карбування монет. Срібні гроші карбували переважно з металу, видобутого в горах Гарцу в Центральній Німеччині. З розташованими тут шахтами пов'язують походження казки про Білосніжку та сімох гномів.

Ще з античних часів був відомий водяний млин – перший механізм, який приводила в рух сила природи, а не сила людей чи тварин. З XII ст. в місцях, де не було швидких, здатних крутити водяні колеса річок, почали будувати вітряки.

Справжнім переворотом у ткацтві стало винайдення в IX ст. вертикального ткацького верстата, з появою якого пов'язане піднесення сукнарства.

Подумайте! З якого металу карбували гроші в Київській державі (Русі-Україні)?

Одне з найважливіших досягнень середньовіччя – нова упряж. Застосування хомута й підкови дало змогу використовувати коней для перевезення великих вантажів, наприклад під час зведення соборів.

Помітні зрушення відбулися в будівництві. Тут з XI–XII ст. основними матеріалами стали цегла, цемент, вапняна штукатурка, кахель, черепиця. Церкви, а інколи й приватні будинки, оздоблювали **вітражами** (від лат. «вітрум» – скло) – картинами, зробленими з кольорового скла і розміщеними у вікні. З XIII ст. у всій Європі набули слави знамениті венеціанські дзеркала, секрети виробництва яких суворо охоронялися. Венеціанці започаткували також шліфування скла для лінз, а нідерландці помістили лінзи в оправу – так з'явилися окуляри.

Було створено і перші машини – коловороти, домкрати, підйомні крани, а також різні верстати. З XI ст. розпочалася робота зі збирання першого автомата – годинника.

Невпинні кровопролитні війни сприяли розвитку зброярства. Тіло воїнів спочатку прикривали панцирі: дерев'яні в бідноті, шкіряні з металевими пластинами у заможних людей. Потім їх змінила кольчуга – сорочка з металевих кілець діаметром 1 см.

На голову вдягали шолом. Іноді на обличчя опускали забрало з прорізами для очей і для доступу повітря. Перед собою воїн тримав щит.

Новим етапом у розвитку військової справи стало винайдення вогнепальної зброї. З порохом європейців ознайомили араби, які самі запозичили його в китайців. Із XIV ст. почалося широке застосування пороху та масове використання гармат і рушниць. До речі, перші гармати стріляли лише для того, щоб налякати коней. З появою вогнепальної зброї значення важкої кінноти зменшилося.

Головною рисою середньовічного воїна була особиста хоробрість, яка заважала дисципліні. Тому на полях битв панувало вражаче безладдя. Як відрізнити прибічника від ворога, якщо обличчя в усіх закрито шоломом чи забралом? Розпізнавальними знаками слугували герби очільників на щитах, плащах і прапорах. Згодом кожен знатний рід отримав особистий герб – символ заслуг і становища його власника в суспільстві.

Робота в парах. Розгляньте малюнки. Обміняйтеся враженнями про процес виготовлення годинників і скла. Зазначте, що вас найбільше вразило.

Виготовлення годинників.
Гравюра. XVI ст.

Складуви за роботою.
Мініатюра. XIV ст.

3. Книгодрукування. Одним з найбільш значущих винаходів середньовіччя стало книгодрукування. З огляду на бурхливий розвиток господарства, освіти й культури збільшувалася потреба в книжках. Звичайні переписувачі не встигали забезпечувати попит на них, тому гостро постало питання про інший, швидший спосіб їх виготовлення – друкування. У різних країнах світу майстри докладали чималих зусиль, щоб зробити відбитки книжкових сторінок.

Німець **Йоганн Гутенберг** (бл. 1399–1468) у своїх пошуках дійшов геніальної думки – друкувати книжки рухомими металевими літерами. Гутенберг виготовив металеві кубики з рельєфним дзеркальним зображенням літер і з них склав (набрав) сторінку. Таку набірну сторінку покривали фарбою і за допомогою преса робили з неї потрібну кількість відбитків. Потім набір розбирали, а металеві літери знову використовували вже для іншого тексту.

*Виготовлення паперу.
Гравюра. XVI ст.*

*Виготовлення палітурок.
Гравюра. XVI ст.*

Крім того, Гутенберг зробив ще чимало важливих для друкарської справи відкриттів: створив інструменти для виготовлення набірного шрифту, розробив сплав металу для літер, підібрав фарбу, удосконалив друкарський прес. Відтепер книжку можна було виготовити значно швидше за її рукописну попередницю і до того ж випускати в сотнях примірників. Першу спробу надрукувати набірним шрифтом Гутенберг здійснив у **1445 р.**, тому цей рік вважається датою винайдення книгодрукування. Невдовзі Гутенберг видав справжній книжковий шедевр – «сорокадворядкову» Біблію. Вона схожа на рукописну, адже друкованим способом виготовлено лише текст. Заголовки та узори малювали від руки червоною та золотою фарбами. Біблія Гутенберга, надрукована на пергаменті, була надто дорогою, тому після декількох унікальних пергаментних примірників він став друкувати книгу на папері. Новий спосіб виготовлення книжок швидко поширився за межі Німеччини. Наприкінці XV ст. в Європі діяло понад **1000** друкарень у майже **300** містах. Винахід Гутенберга відкрив нову еру в історії інформації. Швидкий і дешевий друк, масові тиражі зробили книжку доступно великому колу письменних людей і сприяли поширенню знань.

*Сторінка із
«сорокадворядкової» Біблії*

*Йоганн Гутенберг.
Мініатюра. XVII ст.*

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чим прославився Роджер Бекон і чому його кинули до в'язниці?
2. У чому полягає внесок алхіміків у науку?
3. Як складався життєвий шлях П'єра Абеляра?
4. Чи можна погодитися з твердженням, що середньовіччя – це період суцільної технічної відсталості? Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому полягав винахід Гутенберга? Яке значення він мав?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. В уривках із творів Роджера Бекона (с. 120) знайдіть докази наукових про-роцтв. У яких сучасних машинах вони знайшли своє втілення?
2. У зошитах опишіть новий спосіб виготовлення книжок, який винайшов Йоганн Гутенберг.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Підготуйте презентації про наукові та технічні винаходи доби середньовіччя: про книгодрукування (1 група); про металургію та будівництво (2 група); про алхімію (3 група). Обговоріть у класі презентовані роботи. Подискутуйте, які з винаходів були найважливішими.

Запам'ятовуємо дати

1445 р. – початок книгодрукування

§ 20 АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте найвизначніші храмові споруди Русі-України.

1. Біля витоків середньовічної культури. Упродовж переходу Західної Європи до доби середньовіччя відбулося поєднання високих досягнень античності з духовним життям варварського світу – народилася середньовічна культура. Русійною силою, що здійснювала це злиття, стало християнство.

На зламі V–VI ст. перший центр культурного піднесення виник в Остготському королівстві. Найяскравішим діячем «Остготського відродження» був напрочуд освічений для свого часу філософ, письменник, перекладач грецьких авторів **Северин Боецій**. Його підручники з музики та математики використовували в європейських школах майже тисячу років.

Будівництво собору.
Мініатюра. XV ст.

Потім культурне життя надовго майже завмерло. Воно жевріло переважно в монастирях з їхніми прекрасними бібліотеками та скрипторіями. Середньовічна книжка була не лише скарбницею знань, а й витвором мистецтва. Її прикрашали великими кольоровими літерами, коштовним камінням та металом, барвистими мініатюрами.

Новий культурний підйом визрів у державі Карла Великого й отримав назву «**Каролінгське відродження**». По суті, це був результат взаємодії трьох традицій – християнської, античної та варварської. Залишаючись істинним християнином, франкський правитель разом з тим цінував античний спадок і не відмовлявся від свого германського коріння. Карл намагався зробити освіту доступною для значної частини населення, тому відкривав багато шкіл. На справжній центр освіти перетворилася придворна Академія в Аахені, до якої король запросив найосвіченіших людей з усієї Європи.

- **2. Романський стиль.** В XI–XIII ст. по всій Західній Європі розгорнулося грандіозне будівництво. Один за одним поставали величні палаци й суворі замки, здіймалися міські ратуші, споруджувалося звичайне житло. Провідне місце в будівництві належало церковній архітектурі.

Документ

XI ст. З праці «П'ять книг історії свого часу» монаха Рауля Глабера

З приходом третього року, що настав за тисячним, майже всі землі, особливо Італія та Галлія, стали свідками перебудови церковних споруд. Світ немовби струшував із себе дрантя і повсюди вдягався в нові білі шати церков. Тоді майже всі присвячені різним святим єпископальні й монастирські церкви, навіть маленькі сільські каплички, були перебудовані вірянами і стали ще кращими.

Як автор характеризує процес перебудови церковних споруд на початку XI ст.?

Особлива увага до храмів виникла не випадково. Ключнійський рух, боротьба з правителями та початок хрестових походів значно піднесли авторитет церкви й посилили її вплив на вірян. Водночас у власності церкви опинилися величезні багатства. Наближаючись до вершини своєї могутності, церква витрачала значні кошти на спорудження та оздоблення храмів. Небачена велич соборів мусила підкреслити могутність оновленої церкви.

У європейському мистецтві X–XII ст. панував **романський** (римський) стиль. Таку назву він отримав тому, що тогочасні архітектори використовували деякі прийоми давньоримського будівництва.

Дерев'яні перекриття (стелі) замінили на кам'яні склепіння, які підтримувалися товстими колонами обабіч, до самого вівтаря. Романські храми мали масивні стіни, великі опори, безліч напівкруглих арок. Щоб стіни були міцними, вікна робили невеликими й вузькими, на кшталт бійниць. Брак світла створював у храмах напівморок, а важкі двері та могутні кутові вежі перетворювали їх на справжні фортеці. У небезпечні моменти історії романські храми надавали надійний прихисток. Вежі та хрести соборів вражали своєю могутністю та красою.

Собор у німецькому м. Шпеєр – пам'ятка романської архітектури. XI ст.

Собор Св. Петра у м. Вормс – пам'ятка романської архітектури. XI–XII ст.

Усередині церкви прикрашав розпис. Фарби наносили на свіжу, ще вологу штукатурку, через що цей вид живопису отримав назву **фреска** (з італ. – свіжа). У романський період у Західній Європі вперше виникла монументальна скульптура у вигляді рельєфів. Зазвичай рельєфи розмальовували, що робило їх особливо виразними. Віряни потрапляли до храму через масивні бронзові ворота, прикрашені рельєфами з біблійними сценами. У парафіянина перехоплювало подих від зображень Страшного суду над самими дверима собору.

Видатним зразком романського мистецтва стали скульптури – Діви Марії, розп'ятого Христа, апостолів.

У романському соборі знайшло своє відображення те, яким бачили Господа середньовічні люди. Фігура Бога-Вседержителя – творця всього сущого, переможця над злом та судді грішників – була центральною в композиції храму. У скульптурному оздобленні романських храмів втілювалися глибокі релігійні почуття середньовічної людини, її віра у фантастичне та надзвичайне. У зображеннях казкових істот, стародавніх германців і кельтів проявлялася народна культура й фантазія.

- **3. Культура готичної доби.** У XII ст. в Північній Франції сформувався новий стиль середньовічного мистецтва – **готичний** (від назви племені готів), який панував в усій Європі до кінця середньовіччя. На відміну від романського стилю, що продовжував традиції античності, цей стиль вважався варварським.

Численні вікна готичних соборів залишали обмаль вільного місця на стінах, тому замість розпису почали робити особливі зображення – вітражі. Їх складали зі скріплених між собою кольорових скелець і розміщували в прорізах вікон. Величезні сяючі вітражі наповнювали храми грайливим, немовби чарівним, світлом.

Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі) – пам'ятка готичної архітектури. XII–XIII ст.

Міланський собор – пам'ятка готичної архітектури. XIV–XV ст.

Вітражна троянда Шартрського собору. XIII ст.

На противагу приземкуватим і похмурым романським соборам, велична, масивна споруда готичного храму не принижувала вірянина. Витягнуті лінії готичного собору, високі арки, башти з гостроконечними шпилями, численні статуї, осяяні сонцем зображення Христа і святих на вітражах – усе це спрямовувало погляд і думки вірян угору – до Бога.

Одним з найкрасивіших у Європі вважається готичний собор у французькому місті Шартрі. Присвячений Богоматері, храм мав особливе заступництво Людовіка IX. Король подарував собору велике вікно-троянду, а міські ремісники пожертвували вітражі. У будівництві собору брало участь дуже багато людей, оскільки вважалося, що всім їм буде прощено гріхи й забезпечено спасіння на небесах.

Для середньовічних людей, які часто не вмiли читати, мистецтво набувало особливого значення. Цехи майстрів виробляли дивовижні вітражі, фрески, мозаїки, скульптури. Основні теми їхньої творчості – біблійні сюжети, зв'язок людини з Богом. Внутрішнє оздоблення та розкішне прикрашення фасадів соборів збереглися і донині й сьогодні дають змогу доторкнутися до загадкового світу середньовіччя.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Що можна вважати витоками середньовічної культури Західної Європи? Яку роль у народженні цієї культури відіграла церква?

2. Якими культурними досягненнями відзначене «Каролінгське відродження»? У чому полягало його значення?
3. Чому в XI–XIII ст. по всій Європі відбувалася перебудова церковних споруд? Хто фінансував це будівництво?
4. Пригадайте, у яких православних церквах ви бачили фрески. Із чого, на вашу думку, було зроблено фарби, які не потьмяніли за століття?
5. Що привело до появи та поширення Європою спочатку романського стилю, а пізніше – готичного?
6. Які зміни в суспільстві спричинили появу нового стилю в церковній архітектурі?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

На контурній карті різними кольорами позначте місця, де розташовано визначні храми, збудовані в романському та готичному стилях. Для виконання завдання скористайтеся інтернет-мережею або іншими додатковими джерелами.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Підготуйте презентацію – уявну екскурсію «Середньовічні замки та собори»: романські храми (1 група); готичні храми (2 група); храмові споруди Русі-України (3 група). Обговоріть презентовані роботи в загальному колі. Визначте роль християнських храмів у житті середньовічних європейців.

§ 21 РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

Подумайте, який давньоруський літературний твір можна поставити в один ряд із творами італійських поетів того часу.

- **1. Раннє Відродження.** У середньовіччі людина була, перш за все, частиною колективу – майстром цеху, купцем гільдії, членом лицарського ордену чи селянської громади. Але наприкінці середніх віків вона починає усвідомлювати себе особистістю, індивідом. Ці зміни в людській свідомості відбилися в тогочасному мистецтві – творчість кожного художника набувала неповторних рис. Саме наприкінці XIV – на початку XV ст. з'явився такий жанр живопису, як портрет. Статус людей мистецтва в суспільстві та в очах правителів значно зріс.

Період з кінця XIV до кінця XV ст. в Італії називають **раннім Відродженням**. Це час бурхливого піднесення не тільки мистецтва, а й науки. Виникло вчення про виховання вільної, всебічно розвиненої і активної людини. У XIV–XV ст. культура європейських країн розвивалася під впливом змін у суспільстві й дедалі помітніше набувала нових рис. Колискою нової культури стала Італія. У численних італійських містах вирувало ділове життя, цінувалися особисті здібності та комерційна

хватка. Фортуна усміхалася тим, хто звик покладатися на власні сили й розум. Справжнього успіху могли досягти люди незначні, але енергійні й заповзятливі.

Залишаючись щирими християнами, ділові люди прагнули витрачати свій час і кошти вже не на приготування до потойбічного існування, а на радощі земного життя. Вони зводили прекрасні палаци і прикрашали їх творами мистецтва, цінували книги, захоплювалися старовиною. Адже на італійській землі, у колишньому серці Стародавнього Риму, найкраще зберігся античний спадок. Оновлення культури відбувалося тут у вигляді відродження античності.

Данте Аліґ'єрі

Останнім поетом середньовіччя і першим поетом нового часу називають творця італійської літературної мови, великого флорентійця **Данте Аліґ'єрі** (1265–1321). Його «Божественна комедія» змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського й суспільного буття. Поет вважав, що людина народжена для добра і радості, а також здатна досягти висот мудрості й перемогти зло.

Творці нової культури негативно ставилися до «середньовічного варварства». Свій час, коли почала відроджуватися античність, вони вважали періодом справжнього піднесення культури після її «тисячолітнього занепаду». Звідси й походить назва – **Відродження** (франц. – Ренесанс).

- **2. Гуманізм.** Культура Відродження сформувалася на основі гуманізму. Цей просвітницький рух виник у XIV ст. в Італії. Прихильники античності назвали свої заняття латиною «студія гуманітатіс» – «вивчення людського», через що їх самих стали звати **гуманістами**. Вищою цінністю гуманісти оголосили людину та її благо, відстоювали право кожної особи на вільний розвиток і реалізацію своїх здібностей.

Ідеал гуманістів – це «людина універсальна», тобто всебічно розвинена й здатна до наукової та мистецької творчості. На протигагу християнським аскетичним переконанням гуманісти розробили власні моральні принципи. Однією з найважливіших чеснот вони вважали гідність, яка випливає не з походження, а лише з моральності та діянь людини.

Творці Ренесансу й самі були на диво багатограниними особистостями. Вони поєднували заняття архітектурою, скульптурою, живописом.

- **3. Стовпи нової культури.** Першим представником Відродження вважають родоначальника ренесансної літератури поета **Франческо Петрарку** (1304–1374). Його уславила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У ній автор возвеличив людську красу, порівнявши її з усім найкращим на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього відродили давно забуту античну традицію: на Капітолійському пагорбі в Римі видатного поета-гуманіста увінчали лавровим вінком.

XIII ст. З праці Петrarки «Про засоби проти всілякої долі»

Чи мало маємо причин для радості? Ми маємо розум, пам'ять, передбачення, красномовство. Деякі тварини сильніші за людину, деякі – спритніші, деякі мають гостріший слух, зір, нюх. Але немає серед них такої, яка перевершила б людину гідністю. Тільки людина має розум, мову, сльози, сміх.

Так багато тварин у небі, на землі, у морях, які призначені тільки для нашої користі й підпорядковані тільки нашому розуму, нашій владі! Зрештою, кожній людській душі Господь дав ангела-охоронця. Це ще раз доводить, якою великою є гідність людини. Так! Серед усіх Божих творинь людина вирізняється красою і винятковою величчю!

Які якості людини гуманіст цінував найбільше і про що це свідчить?

Франческо Петрарка

Джованні Боккаччо

Послідовник і близький друг Петрарки **Джованні Боккаччо** (1313–1375) також походив із Флоренції. У своєму творі «Декамерон» він стверджував, що цінність людини полягає в її розумі, мужності та гідності, і саме ці якості допомагають вистояти в життєвих випробуваннях.

«Божественна комедія» Данте, сонети Петрарки та «Декамерон» Боккаччо було написано зрозумілою всім народною мовою. Тож гуманісти довели, що ця мова може бути виразною та звучною.

Найяскравіше ідеї гуманізму проявилися в мистецтві. У центрі його уваги постала людина з необмеженими духовними і творчими можливостями. Раніше середньовічні художники робили головних героїв своїх творів більшими за другорядних персонажів. Постаті Христа чи короля, якщо навіть були на задньому плані, завжди виглядали значнішими за простих людей. Тепер усі фігури й предмети стали зображувати так, як їх бачить людське око. Ті, які розташовано ближче до глядача, виглядають більшими, а віддалені – меншими.

Змінилося ставлення до художника. Анонімні творці залишилися в минулому. Художники Відродження гордо ставили підпис під своїми творіннями. Їхній талант цінували, кожний митець мав своїх шанувальників і покровителів.

Найвизначнішим художником свого часу вважають **Джотто** (бл. 1267–1337). Митець перший відмовився від середньовічних законів зображення простору і зробив свої картини та фрески реалістичнішими. Його розписи церков заклали основи мистецтва Ренесансу.

Із Флоренцією пов'язане також ім'я іншого видатного художника раннього Відродження – **Мазаччо** (1401–1428). Найбільшу славу йому приніс розпис сценами з Біблії однієї із церков Флоренції. Персонажі фресок, які він створював, вражають своєю величчю і гідністю.

Із скульпторів перший до античної традиції звернувся **Донателло** (1386–1466), який порушив середньовічний звичай використовувати скульптурні фігури лише для оздоблення храму. Донателло створив вільно розташовану й зусібч відкриту для глядача скульптуру, тобто перетворив її на самостійний витвір мистецтва.

Мазаччо. Диво зі статиром. XV ст.

Прекрасні образи, створені на основі античної міфології, належать пензлю **Сандро Боттічеллі** (1445–1510). До сьогодні вражає точність його малюнка, чіткість ліній і шляхетна краса персонажів. Творчість Боттічеллі увібрала в себе як інтерес художника до політичного життя суспільства, так і релігійні роздуми.

*Розгляньте репродукцію картини Боттічеллі.
Схарактеризуйте жіночі образи на ній.*

Боттічеллі. Весна. XV ст.

Культура Відродження об'єднала звеличення фізичної краси античності та християнську духовність (прагнення до передачі внутрішнього світу людини) середньовіччя.

XIV–XV ст. ознаменовано також появою інтересу до пізнання природи. Причиною цього явища стали насамперед нові переклади творів античного мислителя Арістотеля, який заклав підвалини природничих наук. Великих успіхів було досягнуто в царині математики (**Лука Пачолі**), астрономії (**Регіомонтан**) і медицини.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як змінився світогляд людини наприкінці середньовіччя?
2. Чому батьківщиною нової культури стала Італія?
3. Звідки походить термін «Відродження»?
4. Хто такі гуманісти? Які ідеї вони сповідували?
5. Кого з письменників і митців раннього Відродження ви знаєте?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Вставте пропущені слова.

Останнім поетом ... і першим поетом ... називають творця італійської літературної ... великого флорентійця ... Його ... змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського і суспільного буття. Першим представником ... справедливо вважають родоначальника ренесансної ... поета ... .
Із скульпторів першим до античної традиції звернувся ... .

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Підготуйте презентації про одного з творців раннього Відродження (на вибір). Презентуйте роботи на загал. Обговоріть проблему необхідності збереження пам'яток мистецтва як художнього надбання людства.

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

З допомогою старших родичів чи знайомих знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Romanesque vs Gothic Architecture. Bauram Durmaz» відеоматеріал. Перегляньте відеоряд і прочитайте підписи англійською мовою. Чи допомогло вам це відео систематизувати знання про архітектурні стилі? Складіть повідомлення «У чому полягає відмінність між романською та готичною архітектурою».

Країни Центральної і Східної Європи в X–XV ст.

§ 22 УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте основні слов'янські племена.

§22 УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ
ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§23 ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ:
ВІД НОВГОРОДСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ
ДО МОСКОВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

§24 ОСМАНСЬКА ДЕРЖАВА:
ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ
ДО ІМПЕРІЇ

- 1. Християнізація Східної Європи. Багато століть племена балтів і слов'ян не мали своїх держав і були язичниками. Як і всюди, їхні правителі прагнули використати спільну релігію для зміцнення своєї влади.

Першими християнство прийняли південні слов'яни – болгари, серби, хорвати та інші.

У IX ст. на території нинішньої Чехії утворилася міцна держава Велика Моравія. Її перші правителі вели запеклу боротьбу з німцями, які постійно вторгалися в Моравію нібито з метою християнізації її язичницького населення. Це змусило моравського князя Ростислава шукати підтримки у Візантії. Звідти ж у 863 р. прибу-

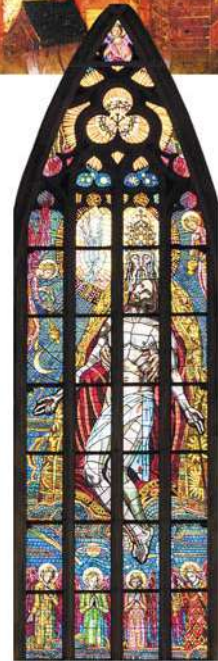

ли грецькі вчителі – Кирило і Мефодій. Вони створили слов'янську абетку й переклали слов'янською мовою богослужбові книги.

Польські племена прийняли християнство за римським зразком за князя Мешка I у X ст. Це сприяло встановленню зв'язків з більш розвиненими європейськими країнами й посилювало позиції Польщі.

В Угорщині католицизм стало швидко поширюватися в XI ст. з появою у країні німецьких лицарів і місіонерів.

Німецькі феодали прагнули приєднати до своїх володінь багаті сусідні землі на сході. Загони воїнів вдиралися в землі слов'ян; німецькі селяни назавжди переселялися на захоплені території. Виправданням такої експансії част-

ково слугувало блага діло християнізації язичників-слов'ян. Цей обов'язок було покладено на лицарів-ченців.

Найбільший духовно-лицарський орден називався Тевтонським, або Німецьким, тому що об'єднував переважно німецьких лицарів. Побувавши під час хрестових походів у Палестині, орден згодом перемістився у Східну Прибалтику. Там він вогнем і мечем підкорив пруссів, відібрав у Польщі північні землі й створив власну державу.

Орден мечоносців захищав майно та діяльність німецьких місіонерів у Лівонії (землі сучасних Естонії та Латвії). Лицарі-мечоносці не лише хрестили місцевих язичників, але й приєднували нові території. Це спровокувало конфлікт із Литвою та Новгородом, з якого орден вийшов украй ослабленим. Рештки його злилися з тевтонцями.

Згодом виокремився Лівонський орден. Лицарі-колонізатори вели запеклу боротьбу за землі та вплив як зі шведами, так і з Литвою та руськими князями.

- **2. Велике князівство Литовське.** Споконвіку поряд зі слов'янами жили язичницькі балтійські племена – пращури нинішніх литовців, латишів та естонців. Вони населяли південно-східний берег Балтійського моря і басейн річки Неману та займалися землеробством і мисливством. Кожне плем'я очолював князь.

У середині XIII ст. виникла потужна держава – Велике князівство Литовське. Єдиним у литовській історії королем, завдяки отриманій від Папи короні, став князь Міндовг. Країні довелося відбивати набіги монгольської орди та боротися з німецькими хрестоносцями.

Великий князь **Ольгерд** (у хрещенні Дмитрій) **Гедимінович** (1345–1377) зосередився на розширенні меж держави. Велике князівство Литовське швидко приєднало нинішні українські та білоруські землі. Князь Ольгерд виступив навіть проти Золотої Орди, у 1362 р. розгромивши татар у битві біля Синіх Вод та приєднавши на 200 років Київ до Великого князівства Литовського. Неминучим ставало зіткнення з Московським князівством, яке претендувало на роль об'єднавчого центру слов'ян.

Смертельна загроза з боку Тевтонського ордену підштовхнула Литву до зближення з Польщею. Цьому мав сприяти шлюб литовського князя Ягайла і спадкоємиці польської корони Ядвіги. У 1385 р. Ягайло, одружуючися з Ядвігою, пообіцяв разом зі своїми підданими прийняти католицизм й об'єднати Литву з Польщею. Так було укладено Кревську унію, яка надовго пов'язала долі Польщі та Литви, хоча й не означала їхнього злиття. Наступного року Ягайло став польським королем.

Титул Великого князя Литовського після тривалої боротьби здобув двоюрідний брат короля – **Вітовт** (1392–1430). Його зусиллями Литва зберегла самостійність, а територія її простяглася від Балтійського моря до Чорного. Нащадки Вітовта, зокрема син Ягайло та внук Казимир, відмовилися від подальшого розширення держави на слов'янський схід. Цим і скористалася Москва, яка в результаті численних війн на тривалий час заволоділа третинною територією князівства. Водночас завдяки вдалій політиці Казимира посилювався вплив Литви в Центральній Європі.

- **3. Польське королівство.** Ядром формування польської держави було князівство племені полян. У X ст. його правитель Мешко I об'єднав під

своєю владою землі в басейнах річок Одеру та Вісли. Син і наступник Мешка – Болеслав I Хоробрий – завершив об'єднання польських земель. Справжній воїн, Болеслав неодноразово воював з Німеччиною і Руссю, помітно розширив межі своєї держави та змусив могутніх сусідів ставитися до Польщі з повагою. У 1025 р. утворилося Польське королівство зі столицею у Кракові. Після смерті Болеслава країна розпалася на окремі князівства і втратила частину завойованих земель. Ба більше, вона сама стала жертвою Тевтонського ордену. Загрозу становили й монголи, які неодноразово здійснювали на країну спустошливі набіги.

Болеслав I Хоробрий. XII ст.

Зовнішня небезпека прискорила об'єднання польських земель і відродження королівської влади. Король **Казимир III Великий** (1333–1370) продовжив політику своїх попередників. Він повернув деякі втрачені території, упорядкував закони та змінив на краще управління державою. Дбаючи про розвиток ремесел і торгівлі, король увів єдину монету й однакове мито, що спричинило стрімке зростання міст.

Кревська унія зміцнила позиції Польщі й Литви, дозволила їм разом виступити у війні проти Тевтонського ордену. Вирішальна битва відбулася 1410 р. біля села Грюнвальд.

Об'єднане королівське військо, у яке входили польські, литовські, українські, білоруські, чеські й татарські загони, розгромило хрестоносців. Від повного знищення орден врятувала підтримка імператора й Папи, однак поразка поклала край німецькому наступу на Схід. Через півстоліття, у результаті нової війни, орден визнав себе васалом польського короля. Польща повернула собі значну частину колишніх земель і вихід до Балтійського моря. Авторитет Польщі й Литви в Європі значно зріс.

*Грюнвальдська битва.
Фрагмент гравюри. XV ст.*

■ **4. Угорське королівство.** Давня батьківщина кочівників-угорців (мадярів) була між Середнім Поволжям і Уралом. Звідти вони переселилися у причорноморські та приазовські степи, але залишилися під тиском печенігів. У 896 р., подолавши величезну відстань, сім угорських племен перейшли Карпати й зупинилися в Середньому Подунав'ї. Просторі низовини між горами здавалися спеціально створеними для звиклих до степів мадярів. Так відбулася подія, яку угорські легенди назвали «здобуттям Батьківщини». На чолі союзу племен стояв вождь Арпад, родоначальник королівської династії Арпадів.

Корона угорських королів

Несподівана поява нових сусідів стала справжнім лихом для Європи. Під час безперервних набігів рухлива та витривала мадярська кіннота спустошувала все на своєму шляху. У пошуках здобичі войовничі загони доходили до Іспанії, Франції та Ютландії. Лише в середині X ст. ціною великих зусиль німецькому імператору Оттону I вдалося розбити угорців. Трапився рідкісний в історії випадок: поразка перетворилася на благо для переможених, бо змусила їх остаточно осісти в Паннонії. Це дало угорцям можливість зберегтися як народу, не розсіятися на кшталт гунів, аварів та безлічі інших грізних завойовників.

Іштван I Святий об'єднав усі мадярські племена в єдину державу, а в **1000 р.** отримав з рук Папи королівську корону. Правитель сприяв поширенню у країні католицтва й всіляко підтримував церкву, а до участі в управлінні державою активно залучав знать. Після його смерті Угорщина надовго поринула у феодалний міжусобиці, користь від яких отримала лише верхівка знаті – магнати.

Король **Бела IV** намагався обмежити самовладдя магнатів, але тільки налаштував проти себе знать. У такій напруженій атмосфері в Угорщину вторглося монгольське військо на чолі з ханом Бату.

У 1241 р. відбулася велика битва на річці Шайо. Загарбники повністю знищили угорське військо, проте й самі зазнали великих втрат. Залишивши після себе розорену країну, монголи повернули назад.

Угорщина досить швидко залікувала рани. Бела IV забудував країну фортецями й замками, сприяв виникненню міст.

Однак після того, як династія Арпадів перервалася, криваві суперечки між магнатами посилювалися. У результаті угорський трон опинився в руках чужоземців: спочатку – представників Анжуйської династії, а потім – Люксембургів.

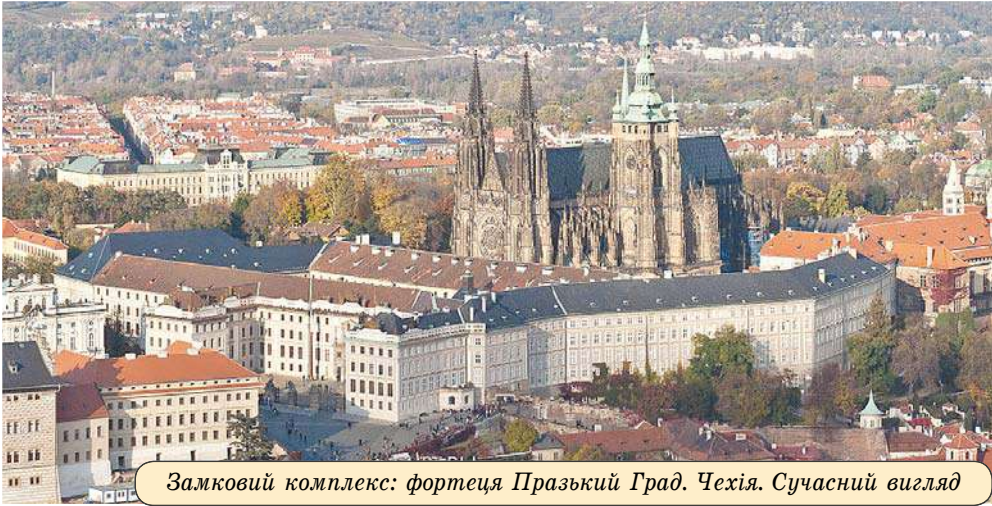
У XV ст. в Угорщині склалася станова монархія, але міста не допустили до участі в управлінні державою. Державна влада належала королю, магнатам і дворянству.

Подумайте!

Чому, на вашу думку, угорські міста не допустили до участі в управлінні державою?

Свого розквіту Угорське королівство досягло за правління **Матяша I Корвіна (1458–1490)** – визначного правителя, хороброго воїна, покровителя мистецтв і наук. Проте до кордонів його держави невпинно наближалися турки, які в XVI ст. розгромили об'єднане угорсько-чеське військо. Угорщина надовго втратила свою незалежність.

- **5. Гуситські війни в Чехії.** На початку IX ст. у басейні річки Морави, де проживало плем'я мораван, постала одна з найдавніших слов'янських держав – Велика Моравія. Кордони держави швидко розширилися, проте на початку X ст. знекровлена міжусобицями й жахливою мадярською навалюю Велика Моравія розпалася. Частина її земель увійшла до складу

Замковий комплекс: фортеця Празький Град. Чехія. Сучасний вигляд

новоствореного Чеського королівства, де правили князі з роду Пржемисловичів. Держава розвивалася в умовах постійного протистояння з Німеччиною, аж поки в XI ст. не опинилася у складі Священної Римської імперії. Утім підкорити Чехію повністю німецькі імператори не змогли. Чеські королі визнали над собою владу імператора, але зберегли значну незалежність і у своїй країні діяли цілком самостійно.

Королівська влада помітно посилилася за правління **Карла IV Люксембурга** (1346–1378). Король заохочував розвиток чеської промисловості, забудував величними спорудами свою столицю Прагу, відкрив у ній університет, один з найстаріших у Європі. Ставши імператором, він у 1356 р. підтвердив «Золотою буллою» незалежність Чеського королівства. Чехія швидко перетворилася на одну з економічно найрозвиненіших і найбагатших країн Європи та значно впливала на європейські справи. Тож Карла IV не випадково називали «батьком Чехії та вітчимою імперії».

Карл IV. Фрагмент розпису. XIV ст.

Подумайте!

У чому полягала особливість становища Чеського королівства у складі Священної Римської імперії?

Обурення чехів викликала діяльність католицької церкви. Папський Рим стягував із Чехії величезні податки, країну заповнили продавці індульгенцій (звільнень вірян від покарання за гріхи). Критику католицької церкви розпочав професор Празького університету **Ян Гус** (1370–1415). У своїх проповідях перед народом він гнівно засуджував

Ян Гус. Мініатюра. XV ст.

німецьке засилля в Чехії, багатства церкви й жадібність священників. Гус виступав за богослужіння чеською мовою і вважав найвищим авторитетом Біблію, а не рішення пап та церковних соборів. Великого значення професор надавав також обряду причастя, який у католицькій церкві був різним для священнослужителів і звичайних вірян. Церковники причащали хлібом і вином, а мирян – лише хлібом. Гус закликав повернутися до звичаїв раннього християнства та ввести для всіх причастя хлібом і вином. За вимогу причащати мирян вином із чаші прибічників Гуса – гуситів – стали називати також чашниками.

У відповідь католицька верхівка звинуватила Яна Гуса в ересі й викликала на церковний собор до німецького міста Констанца. Професор вважав, що сюди з'їдуться вчені з усієї Європи і він матиме можливість захистити свої переконання під час

наукового диспуту. Але, прибувши на собор, він зрозумів, що ніхто не мав наміру обговорювати правоту його поглядів. Гуса закували в кайдани й кинули до в'язниці.

Документ

XI ст. Італійський учений, секретар папської курії Поджо Браччоліні про засудження Яна Гуса на Констанцькому соборі

Голова собору запропонував Гусу зректися, але той Чех підвівся і голосно вигукнув: «Я не маю наміру відступати від свого вчення і віри».

Сигізмунда спитали: «Ваша імператорська величносте! Яким буде ваше остаточне рішення: за вчення Гуса чи проти? Визнаєте ви його еретиком, який заслуговує на смерть?». Імператор відповів так: «Продовжую стверджувати, що Гус – еретик і цілком заслуговує на смерть через спалення, якщо не зречеться».

Тоді Гус мужньо спитав: «Ваша імператорська величносте, невже ви можете так поводитися, принижуючи свою корону і німецьку гідність? Невже самі знищуєте охоронну грамоту, яку підтвердили своєю печаткою та підписом, і візьмете на свою голову злочин і підступність? Не про моє життя йдеться, а про ваше чесне ім'я».

«Я дійсно обіцяв тобі, еретик, безпечний проїзд, але тільки сюди, а це ти отримав. Зворотного ж шляху я тобі не обіцяв. Така вимога є безпідставною. Тебе засудив собор більшістю голосів». Так відповів Сигізмунд.

Усі були такі розпалені, що трошили столи й кидали їхні уламки. Під цей гомін імператор пішов. Міг би піти й Гус, якби схотів. Він, однак, повернувся до своєї в'язниці.

На підставі розповіді італійського вченого висловте своє судження щодо характеру й переконань Яна Гуса.

Навіть перед загрозою смерті мужній проповідник відмовився зректися своїх поглядів, і влітку 1415 р. його спалили на вогнищі. Страта

Яна Гуса збурила всю Чехію. Учні незламного проповідника розвивали його вчення і цим притягували до себе безліч вірян. Поширювалися чутки, що потрібно збиратися на відкритих місцях у горах, де начебто сам Христос через своїх проповідників говоритиме з людьми. На гору Табір у Південній Чехії звідусіль зійшло понад 40 тисяч осіб – так званих таборитів. Серед них голосно лунали заклики до активних дій. У 1419 р. повстала Прага, а за нею і вся країна. Почалися гуситські війни (1419–1434).

Імператор з Папою організували проти гуситів хрестовий похід. На повсталу Чехію обрушилися збройні загони з різних куточків Європи. Їм протистояло військо на чолі з талановитим полководцем Яном Жижкою. У своєму війську Жижка ввів сувору дисципліну й підтримував високий бойовий дух.

Ян Жижка дуже вдало використовував звичайні вози. Під час зупинок їх скріплювали ланцюгами, а відкритий простір загороджували дошками. Виникав щільно укріплений табір, який міг успішно захищатися і був недоступний для кінноти.

Нерідко вози відігравали вирішальну роль і в зіткненнях. Перед однією з битв гуситське військо стояло на високому пагорбі. Жижка дав противнику підійти на потрібну відстань і наказав атакувати. Гуситська кіннота кинулася на ворога, потім раптово розділилася надвое і утворила своєрідний коридор. По ньому з високого пагорба, набираючи дедалі більшої швидкості, покотилися вози з важким камінням. Вони вривалися в загони противника, сіючи в них безлад і паніку. Гуситська ж кіннота, пропустивши вози, знову зімкнулася і пішла в атаку. За нею рушила піхота. Ворог зазнав нищівної поразки.

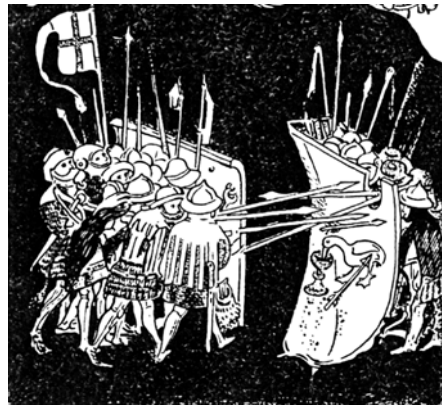
Ян Жижка. Гравюра.
XIII ст.

ПОДРОБИЦІ

Укріплення таборитів з возів.
Мініатюра. XV ст.

Бій таборитів із хрестоносцями.
Мініатюра. XV ст.

Із самого початку гуситський рух не був єдиним і мав два напрями. До першого – поміркованого – належали феодала, заможні містяни та лицарі. Вони прагнули позбавити церкву влади й багатств на свою користь. Другу, рішучішу, частину становили таборити – переважно селяни та небагаті містяни. Їхня мета полягала в знищенні феодального гноблення та встановленні справедливого суспільства. Помірковані побоювалися рішучих дій таборитів. Це дало змогу імператору й Папі за допомогою різних поступок і обіцянок переманити поміркованих на свій бік і спільними зусиллями завдати таборитам удару. У 1434 р. біля міста Липани таборити зазнали поразки. Гуситські війни закінчилися.

Чехія стала єдиною в Європі країною, де гуситська церква, яка не підпорядковувалася Папі Римському, мирно співіснувала з католицькою.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як відбувалася християнізація Східної Європи?
2. Що сприяло союзу Польщі та Литви? Чи означала унія об'єднання двох країн?
3. Яку роль в історії польської держави відіграв король Казимир III Великий?
4. Яке значення мала Грюнвальдська битва?
5. Чому поразку в битві з імператором Оттоном I не можна вважати негативним фактом угорської історії?
6. Схарактеризуйте склад учасників гуситського руху.
7. Які зміни відбулися в Чехії після гуситських війн?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте кордони та зафарбуйте різними кольорами території Великого князівства Литовського, Польського, Угорського та Чеського королівств у період їх найбільшого розквіту.
2. Схарактеризуйте гуситські війни за планом: 1) причини війн; 2) склад гуситського руху; 3) тактика таборитів; 4) причини поразки; 5) наслідки.
3. У зошитах напишіть невелику розповідь про страту Яна Гуса, використовуючи малюнок на с. 140.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику правителів держав Східної Європи: Казимира III (1 група); Іштвана I (2 група); Карла IV Люксембурга (3 група). Презентуйте роботи на загал.

Запам'ятовуємо дати

- 1000 р. – коронація засновника Угорської держави Іштвана I
- 1025 р. – утворення Польського королівства
- 1410 р. – Грюнвальдська битва
- 1419–1434 рр. – гуситські війни

§ 23 ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ: ВІД НОВГОРОДСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Створіть з означених назв і термінів логічні пари: *Франція, Англія, Священна Римська імперія, парламент, рейхстаг, Генеральні штати.*

- **1. Новгородська аристократично-купецька республіка.** В історії руського Середньовіччя особлива роль належить Новгороду. Поселення на місці Новгороду виникло в VI ст., а наприкінці X ст. Новгород вже вважався другим за значенням після Києва центром Русі-України. Піднесенню Новгороду сприяло його винятково вигідне розташування на початку важливих торговельних шляхів, які з'єднували Балтику із Чорним і Каспійським морями. Тому не випадково в господарському житті Новгороду важливе значення мала посередницька торгівля. Багаті новгородські купці вивозили хутра, віск, мед і успішно торгували на просторі від Середземного моря до Північного полярного кола. Особливо активною була торгівля із Західною Європою, насамперед з німецькою Ганзою.

У середині XII ст. новгородці домоглися незалежності від Києва. Утворилася **Новгородська аристократично-купецька республіка** – своєрідна форма правління, за якої виборні органи влади існували поряд із княжою владою. Оскільки посадових осіб у Новгороді не призначали, а обирали, виникало враження участі всього народу у управлінні. Насправді ж усю повноту влади тримали у своїх руках бояри та верхівка купецтва.

Новгородці самі запрошували князя, однак чітко обмежували його повноваження. Князь не мав права володіти в Новгородській державі землею і розпоряджатися міською скарбницею. Практично він не правив Новгородом, а служив йому: був найманим воєначальником і вирішував деякі судові справи. Якщо ж князь не виконував установлених правил чи невдало командував військом, новгородці, не вагаючись, виганяли його з міста.

Вищий орган влади – **загальноміське віче** – це збори всього вільного чоловічого населення. Віче мало право оголошувати війну й укладати мир, затверджувати закони, запрошувати та усувати князів. На ньому обирали посадника – голову новгородського уряду, тисяцького – командира міського ополчення та єпископа (пізніше – архієпископа).

*Спасо-Преображенська церква
в м. Новгород. XIV ст.
Сучасний вигляд*

*Церква Св. Федора Стратилата
на Струмку в м. Новгород.
XIV ст. Сучасний вигляд*

Подумайте!

Порівняйте управління Новгородом з міським управлінням у країнах Західної Європи, зокрема в Італії. Де, на вашу думку, представництво народу було вагоміше?

- **2. Монгольське панування.** У XIII ст. роздроблена на окремі князівства Русь опинилася віч-на-віч із грізним ворогом – монгольським завойовником.

Численні монгольські племена займалися переважно скотарством, розводили коней, биків та овець. За назвою наймогутнішого з племен усіх їх називали спочатку монголами, а згодом татарами. З давніх часів монголи кочували в степах Центральної Азії. Племена постійно ворогували між собою, поки один з ханів – Темучин – не розгромив суперників. Вони визнали Темучина верховним правителем Монголії і затвердили за ним титул **Чингісхан** (Великий хан).

Об'єднавши й укріпивши свою державу, Чингісхан перейшов до зовнішніх завоювань. Йому підкорилися Північний Китай, Середня Азія, Іран, Закавказзя. Онук Чингісхана, **Бату**, спрямував погляд на Русь.

Чингісхан зі своїми нащадками.
Мініатюра. XIV ст.

Знатний монгольський воїн.
Мініатюра. XIII ст.

Пригадайте! З курсу історії України розкажіть про перебіг битви на річці Калці.

Узимку **1237 р.** війська хана Бату вторглися в руські землі. Після п'ятиденної облоги його воїни захопили Рязань. Потім монголи обрушилися на Владимиро-Суздальську землю. Населення чинило завойовникам відчайдушний опір. Героїчним епізодом боротьби стала оборона маленького міста Козельська, яке сім тижнів стримувало натиск ворога. Згодом монгольське військо вирушило на Новгород. Мужнє протистояння народу підірвало сили загарбників, до того ж почалася весняна повінь. Бату повернув свою кінноту назад і відійшов за Волгу.

Восени **1240 р.** хан почав новий похід. І знову кожне князівство зустрічало завойовників поодиночі. Бату захопив і вщент зруйнував Київ, здійснив кривавий рейд Галицько-Волинським князівством. Навесні монгольське військо увірвалося в Центральну Європу, упродовж року спустошило Польщу, Угорщину, Чехію і наблизилося до кордонів Італії

та Німеччини. Європейські країни готувалися об'єднаними зусиллями протистояти загарбникам, коли Бату отримав звістку про смерть Великого хана. Полководець не міг залишитися осторонь боротьби за владу. Не мав він і належних сил, щоб утримувати величезні завойовані території. Бату повернув свої війська на схід і відійшов у степові пониззя Волги.

*Монгольські вершники.
Мініатюра. XIV ст.*

*Оборона Козельська.
Мініатюра. XVI ст.*

Подумайте!

Які чинники сприяли тому, що монголи не продовжили завоювання в Західній Європі?

Неподалік сучасної Астрахані утворилася монгольська держава **Золота Орда** (орда – ханський шатер, стійбище) зі столицею в місті **Сарай**. Почалася довга епоха монгольського панування. Проте Північно-Східна Русь змогла зберегти свою самобутність, релігію, культуру та звичаї. Залежність від Золотої Орди полягала у сплаті хану величезної щорічної данини, за збиранням якої наглядали ханські намісники – баскаки.

Зі встановленням ординського володарювання кожне руське князівство вважалося насамперед землею хана й лише потім – спадкоємним володінням князя. Хан надавав князям ярлик – грамоту на управління князівством. Видача ярликів викликала суперництво й ворожнечу між князями, але Орда була зацікавлена в розпалюванні конфліктів. Монголи спеціально зіштовхували князів, щоб не допустити посилення небезпечних і розправитися з негодними. Майже щоразу хани використовували князівські міжусобиці для чергових військових походів.

У середині XIV ст. руські князі мали достатньо сил, щоб наважитися на виступ проти Орди. На чолі його став великий князь **Дмитрій Іванович (1359–1389)**.

Саме в цей час у самій Орді розгорілися міжусобиці. Владу захопив темник (вищий воєначальник) **Мамай**, який правив від імені слабких і безвольних ханів. Скориставшись

Дмитрій Донський

Перемога на Куликовому полі.
Мініатюра. XIV ст.

Перед смертю Дмитрій Донський заповів велике княжіння Владимирське своєму старшому синові Василю I як «вотчину» московських князів. Монголи зуміли укріпити власні сили та ще неодноразово поверталися на Русь, примушуючи до сплати данини. У 1382 р. хан Тохтамиш захопив і спалив Москву.

■ **3. Московське князівство. Іван III.** Перша згадка про Москву з'явилася 1147 р., коли, згідно з літописом, князь Юрій Долгорукий закликав: «Прийди до мене, брате, в Москву». У XIV ст. навколо Москви відбулося об'єднання земель.

Іван III

Важливі зміни відбулися за правління **Івана III** (1462–1505). Посівши престол, князь різними засобами – коли мирними, а коли й силою зброї – одне за одним знищував удільні володіння і збирав їх у єдину державу.

Головним суперником Москви залишався вільний Новгород. Частина новгородців прагнула будь-якою ціною зберегти старі вольності й не підкорятися деспотичному московському пануванню.

Московське військо виступило в похід і силою захопило Новгород. Новгородська земля увійшла до складу Московського князівства.

Після дводенної облоги Іван III захопив і приєднав до своїх володінь самостійне Тверське князівство. Московська Русь стала практично єдиною державою, де викорінювалися будь-які прояви невдоволення чи самостійництва. Опорою для Івана III стала церква, яку він дедалі більше підпорядковував собі.

Князь прагнув не лише створити міцну державу, а й довести світові, що Москва є спадкоємницею колись величній Візантійській імперії. Символізувати такий задум мав шлюб Івана III з небогою останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Після їхнього одруження в Москві розгорнулося будівництво нових соборів, кремлівських стін і веж. Місто набувало вигляду справжньої столиці.

Стояння на річці Угрі.
Мініатюра. XV ст.

Московські воїни переслідують
ординців. Мініатюра. XV ст.

Улітку 1480 р. московська рать та ординці протистояли одне одному на протилежних берегах річки Угри.

XVI ст. З Никонівського літопису

...Ахмат же прийшов до Угри зі своїми силами і хотів перейти річку. І прийшли татари, почали в наших стріляти, а наші в них, а інші татари на воевод раптово напали. Наші стріляли та з пищалей багатьох убили, а їх стріли серед наших падали й нікого не ранили. І відбили їх від берегу, і багато днів вони приступали з боєм, і не перемогли, очікуючи, поки річка замерзне. Були тоді сильні морози, річка почала замерзати, був страх з обох сторін, одні інших боялися... коли наші відступили від берега, коли татари, охоплені страхом, побігли, думаючи, що Русь зачищає берег, щоб з ними битися. А наші думали, що татари перейшли річку.

1. Як, на вашу думку, природні умови могли впливати на ведення бойових дій?
2. Які почуття автор вкладає у слова очевидця подій?

Усі спроби татар переправитися московити відбивали рушничним і гарматним вогнем. Після місячного «стояння на річці Угрі» і безуспішних боїв за переправу хан змушений був відступити. Ця подія ще не означала повного визволення з-під монгольського панування, однак посилила позиції московського князя, який сам себе відтепер іменував «государем вся Русі».

Отже, на чолі Московського князівства став верховний володар усіх земель – **Великий князь**, при ньому постійно діяла державна рада – **Боярська дума**. Ділові й досвідчені дяки стали надійною опорою великокняжої влади.

Подумайте!

Чи нагадує вам Боярська дума станово-представницькі органи у країнах Західної Європи?

Водночас відбувалися важливі зміни в суспільстві. З кінця XV ст. верхівка землевласників-бояр перейшла на державну службу й утворила вузьке коло титулованої знаті. Колишні правителі незалежних земель, удільні князі, мушили тепер відбувати військову службу на користь Великого князя. Слідом за удільними князями їхні бояри (середні та дрібні феодалі) теж стали на службу до Великого князя, склали його двір і тому називалися дворянами. Нагородою за службу було отримання від держави землі – помістя. Ті, хто мав помістя, – поміщики – підпорядковувалися правителю держави й відігравали у країні дедалі помітнішу роль. Своєю чергою, роздача земель спонукала до територіального розширення держави, що стимулювало зовнішні завоювання.

Шапка Мономаха

Основне населення держави складали селяни. Вони поділялися на декілька груп залежно від того, на кого працювали: княжі, помісні, монастирські тощо. У містах переважно проживали ремісники та купці, хоча чимало було й «низького люду» – різного роду слуг.

Злам XV–XVI ст. – це час об'єднання земель Північно-Східної Русі, важливих змін у державному управлінні, відродження культури. Велике князівство Московське вийшло на арену європейської та світової політики.

■ **4. Культура Північно-Східної Русі.** Монгольські походи завдали удару культурі руських земель. Її подальший розвиток затримався, почалося відставання від західноєвропейських країн. За два з половиною століття було знищено безліч матеріальних і духовних цінностей.

Знищили багато книг. Про збереження вцілілих дбала церква. При монастирях і князівських дворах відкривали скрипторії, бібліотеки. Матеріалом для письма часто слугувала береста. До наших днів дійшло чимало берестяних грамот із записами різного змісту.

З другої половини XIV ст. в землях Північно-Східної Русі почалося культурне піднесення. Основу для нього заклали перші успіхи визвольної боротьби проти Орди і подальше об'єднання земель навколо Москви. Після занепаду поновилося літописання при князівських дворах і монастирях.

Визначною літературною пам'яткою світового значення є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Никітіна, де містилося багато цінного та цікавого про життя народів Індії.

На зламі XIV–XV ст. особливо успішно розвивався церковний фресковий живопис. Свого розквіту він досяг у творчості візантійця за походженням Феофана Грека і особливо – у роботах Андрія Рубльова. До найвидатніших творів світового мистецтва належить ікона А. Рубльова «Трійця», сповнена дивного тепла, людяності, чистоти й просвітленості.

Андрій Рубльов. Трійця. XV ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. У чому полягала особливість форми правління в Новгородській боярській республіці? Про що це свідчить?
2. Які наслідки для Північно-Східної Русі мала роздробленість?
3. Чим можна пояснити успіхи монгольських завойовників?
4. Чому князь Дмитрій наважився відкрито виступити проти Орди?
5. Яке значення мала перемога на Куликовому полі?
6. Як Іван III здійснював об'єднання земель навколо Москви?
7. Про що свідчило прийняття титулу Великий князь?
8. Як монгольське панування позначилося на стані культури Північно-Східної Русі? Яку роль у збереженні пам'яток культури відіграла церква?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Розгляньте карту «Утворення Московської держави» (с. 147). На контурній карті зафарбуйте різними кольорами території, з яких у різні періоди утворилося Велике князівство Московське. Позначте шлях Мамаєва та місце Куликовської битви.
2. У зошитах складіть «феодалну драбину» Московської держави.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть у групах питання зустрічі культур на теренах Центрально-Східної Європи (візантійської, католицької, руської). Була це, на вашу думку, взаємодія чи зіткнення? Свої висновки презентуйте на загал.

Запам'ятовуємо дати

1237 р. – вторгнення хана Бату на Русь
Середина XII ст. – утворення Новгородської боярської республіки
Середина XIV ст. – формування Великого князівства Московського

§ 24 ОСМАНСЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ ДО ІМПЕРІЇ

Який термін об'єднує історичні та географічні поняття: *Мекка, Медина, мечеть, Коран, мінарет, хадж?*

- **1. Утворення Османської держави.** Наприкінці XIII ст. в північно-західній частині Малої Азії, на землях колишнього Сельджуцького султанату, виникла нова войовнича держава. Її засновник – вождь **Осман** об'єднав під своєю владою декілька племен, які згодом стали називати **турками-османами**, або просто османами. Ці завойовники не просто вчиняли грабіжницькі набіги, а й прагнули встановити на загарбаних територіях власне панування. Водночас вони й самі здебільшого відмовлялися від кочового способу життя й переходили до осілости.

Син Османа **Орхан** з 12 років брав участь у військових походах батька, а ставши правителем, захопив великі території в Малій Азії – до Мармурового й Чорного морів. Легка кіннота турків була дуже рухливою. Це давало змогу османським полководцям легко й швидко перекидати в потрібне місце великі військові сили й перемагати в битвах.

Для зміцнення військової могутності османів Орхан, який уже мав титул султана, здійснив низку важливих законодавчих перетворень.

XVII ст. Літопис Хусейна «Дивні події» про військово-законодавчу діяльність Орхана

За Орхана слава османської династії піднеслася. Одного разу візир (перший міністр) Алаеддін сказав султану Орхану: «Хвала Всевишньому, прапор перемоги і султанату піднято. Відтепер за правилами султанів належить скласти декілька законів. Насамперед треба почати карбувати монету від Вашого імені».

Друге міркування Алаеддіна. У всіх самостійних володіннях Руму [візантійські території в Малій Азії] та в їхнього війська є особливий одяг і відмітні знаки. Султан Орхан прийняв цю пораду і видав наказ, щоб його воїни вдягали білі ковпаки.

Третє міркування Алаеддіна. Унаслідок ворожнечі між мусульманами і немусульманами необхідно обов'язково збільшити військо для ведення численних війн проти невірних на великому просторі.

Султан Орхан прийняв цю пораду і віддав наказ про створення нового війська.

Алаеддін вибрав деяку кількість близьких до змужніння хлопчиків із слов'ян, розподілив їх поміж турками, щоб вони навчалися турецької мови й рабського служіння. Через декілька років цих хлопчиків відібрали в турків і цьому новому загонові дали назву «нове військо» [«єні чері» – яничари]. У походах і при султанах вони стали найнадійнішими слугами династії Османів.

Чому візир дав султану поради насамперед щодо реорганізації війська?

Яничари – постійне піше військо, яке утримувалося за рахунок держави. З дитинства яничари досконало опановували військову справу і виховувалися у сліпій відданості ісламу. Їм заборонялося одружуватися і мати сім'ю, усе їхнє життя підпорядковувалося суворій дисципліні. Відбірні фанатичні воїни, яничари становили особисту гвардію турецьких султанів.

Яничар. XV ст.

Подумайте! Чому яничарів набирали саме із слов'янських хлопчиків?

Османські султани виявилися талановитими полководцями. Основою їхнього війська була численна кіннота, причому кожний вершник мав при собі двох коней (одного для себе, другого для здобичі). Османи створили найкращу в тогочасній Європі артилерію.

Підкоривши більшу частину Малої Азії, турецька держава із середини XIV ст. розпочала завоювання Балкан. Упродовж 30 років османи

захопили значну частину півострова, оволоділи Адріанополем і зробили його столицею своєї держави.

Вирішальна битва із сербами відбулася в **1389 р.** на Косовому полі. Хоча слов'яни билися запекло й самовіддано, турки здобули повну перемогу. На Косовому полі з обох боків загинуло безліч воїнів, у полон потрапив сербський князь Лазар. Сербська держава перетворилася на турецьку провінцію.

Дізнайтеся! Дізнайтеся з додаткових джерел, хто такий Мілош Обіліч і яку роль він відіграв під час битви на Косовому полі. Як ви можете оцінити його вчинок?

Завоювання турками-османами Балкан. Мініатюра. XIV ст.

Під впливом османських завоювань Західна Європа нарешті усвідомила серйозність турецької загрози. У 1396 р. Папа організував проти османів хрестовий похід, але в битві під Нікополем (на Дунаї) турки вщент розгромили 60-тисячне військо хрестоносців. Переможець, султан **Баязид I**, якого за швидкість дій прозвали Блискавкою, узявся до завоювання Константинополя. Побудувавши флот, султан узяв візантійську столицю в облогу. Проте несподівано падіння Константинополя було відкладено на 50 років: на вродіння султана в Малій Азії обрушилися полчища завойовника Тимура.

Син дрібного князька, Тимур, якого через каліцтво називали ще Тамерланом (з перс. – кульгавий), завоював місто Самарканд і проголосив себе верховним правителем – еміром. Тимур не вмів читати, але знав напам'ять біографії всіх великих полководців і розповідями про них розпалював бойовий дух своїх воїнів. «Увесь світ не вартий того, щоб мати двох царів!» – любив повторювати Тимур.

Подумайте! Як ви розумієте вислів Тимура?

Поступово завойовник підкорив усю Середню Азію, Сирію, Персію, розгромив Золоту Орду, здійснив похід в Індію.

У 1402 р. біля міста Анкари Тимур розгромив непереможне доти турецьке військо. Султан Баязид потрапив у полон і невдовзі помер. Здійснивши спустошувальні набіги на османські володіння, Тимур повернувся в Середню Азію. Знесилена Османська держава заліковувала рани.

Усипальня Тимура в м. Самарканд. Сучасний вигляд

Подумайте! Хто насамперед страждав від постійних завойовницьких війн?

2. Правління Мехмеда II. Наступні півстоліття після навали Тимура османи накопичували сили для досягнення своєї головної мети – завоювання Константинополя. Перш ніж узяти місто в облогу, султан **Мехмед II** (1451–1481) здобув контроль над Босфором. Для цього правитель побудував на європейському боці укріплену фортецю. Відтепер усі кораблі мусили отримувати від Туреччини дозвіл на проходження протокою.

XVI ст. Османський історик Саад ед Дин про взяття Константинополя

Наприкінці першого дня облоги, тільки-но встановили гармати, султан наказав потужно обстріляти стіни, не кажучи вже про безперервний град стріл і каміння, яке кидали металеві машини і яке подібно до дощу засипало місто.

Обложені, своєю чергою, давали безперервні залпи з мушкетів і заряджених кам'яними ядрами гармат, які завдавали великих страждань багатьом мусульманам.

Доводилося шукати засоби для атаки з моря. Це було важко, адже гавань так міцно захищав ланцюг, що через нього не могло пройти жодне судно.

Тоді султанові спало на думку перетягти галери суходолом і напасти на місто з боку моря, піддавши його гарматному обстрілу. Візантійці були впевнені, що це єдине місце, через яке мусульмани не зможуть на них напасти. Коли галери вдалося переправити, з них спорудили міст, і він став шляхом для нападу з боку гавані. Місто було захоплено.

Як турки захопили Константинополь?

Пригадайте! Хто з київських князів використовував тактику перетягування кораблів суходолом і як це робили?

Навесні **1453 р.** Константинополь опинився в руках Мехмеда. Султан увійшов до собору Святої Софії і помолився. Християнська церква стала мечеттю Айя-Софія. Мехмед II перейменував завойоване місто на **Істанбул (Стамбул)**, переніс сюди свою столицю і перебудував її. Тепер баню храму Святої Софії увінчував турецький півмісяць, а над Босфором майорів зелений прапор пророка Мухаммада.

Після падіння Візантії утворилася **Османська імперія**. Вона об'єднала європейську й азіатську Туреччину. Відтоді султан Мехмед почав уживати титул Володар двох земель і двох морів (Середземного та Чорного). Розгром Візантії перетворив Османську імперію на одну з наймогутніших держав середньовічного світу.

Мехмеда II недарма йменували **Фатих (Завойовник)**. За нього османи підкорили дві імперії – Візантійську та Трапезундську, завоювали шість князівств і королівств, зокрема Сербію, Боснію, Албанію. Войовничий султан витіснив із Чорного моря основних торгових суперників Туреччини – венеціанців і генуезців, а також захопив генуезькі колонії у Криму. Кафа (нині – Феодосія) стала головним містом під час турець-

*Мехмед II Завойовник.
XV ст.*

кого володарювання на Кримському півострові. У гирлі Дону турки заснували фортецю Азов, яка впродовж трьох століть слугувала їм базою для наступу на Росію і Кавказ.

- **3. Культура Османської імперії.** Мехмед II також удосконалив структуру державного управління. Він створив центральний уряд – Порту і видав звід основних законів – «Канун-наме», в основу якого поклав роздуми і вислови з Корану. «Канун-наме» установлював головні державні посади й винагороду за них, правила користування землею, державні свята. У зводі законів містилися також правила поведінки.

Грізний і безжалюгідний завойовник, Мехмед II був освіченою людиною. Султан знав шість мов, цікавився науками та мистецтвом, запрошував до себе освічених європейців. При своєму дворі Мехмед II охоче приймав гуманістів і вчених. Османський правитель приділяв велику увагу навчанню та вихованню молоді. За його наказом вісім християнських церков у Стамбулі було перетворено на школи-медресе. У них 600 учнів вивчали граматику, логіку, астрономію, право, основи ісламу.

У місті побудували чимало зручних готелів і громадських лазень. Доброї слави зажили стамбульські лікарня і аптека. Тут приймали хворих, які не могли викликати лікаря додому або придбати ліки. Один з тогочасних істориків мав усі підстави стверджувати: «Султан Мехмед створив Стамбул».

За звичаєм в османських містах завжди існували окремі квартали для мусульман, християн та іудеїв. Проте чоловіки-мусульмани могли одружуватися з християнками. Жінки в такому шлюбі навіть мали право зберігати свою віру. Щоправда, їхні діти ставали тільки мусульманами. Султанський закон забороняв немусульманам носити однакове з мусульманами вбрання, купувати невільників та їздити верхи на конях. Але цих правил не надто дотримувалися. Багаті єврейські, грецькі та вірменські купці вдягалися і поводитися так само, як і мусульмани.

За правління Мехмеда Османська імперія не тільки стала провідною країною мусульманського Сходу, а й кинула виклик християнському Заходу. Європейські монархи були змушені ставитися до Османської держави як до впливової сили на міжнародній арені.

Фортеця, побудована за наказом Мехмеда II. Стамбул. Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. У чому полягала особливість османського війська?
2. Що сприяло успіху османів на Балканах?
3. Як завойовницькі походи Тимура вплинули на османську державу?
4. Як відбулося перетворення візантійського Константинополя на турецький Стамбул?
5. На якій підставі султан називав себе Володарем двох земель і двох морів?
6. У якій формі в Османській імперії існувала релігійна терпимість?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Попрацюйте з додатковими джерелами та на контурній карті позначте кордони Османської держави в різні періоди. Зафарбуйте різними кольорами території, які завоювали турки. Позначте місця найважливіших битв.
2. Використовуючи матеріал підручника та малюнки на с. 151, 152, напишіть розповідь про завоювання турками-османами Балкан.

ДІЄМО ТВОРЧО

Використовуючи матеріали підручника та додаткові джерела, складіть історичний портрет Мехмеда II. Висловіть власні враження від постаті цього правителя.

Запам'ятовуємо дати

1389 р. – битва на Косовому полі

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Страшна доля Яна Гуса. Одна історія» відеоматеріал та перегляньте його. Що нового ви дізналися, а що вже було вам відомо? Письмово зробіть висновок про роль Яна Гуса як реформатора католицької церкви. Поясніть, як ви розумієте його останні слова.

Середньовічний Схід

§25 ІНДІЯ: КРАЇНА
СКАРБІВ І МУДРОСТІ

§26 ПІДНЕБЕСНА
ІМПЕРІЯ ТА ЯПОНІЯ

§ 25 ІНДІЯ: КРАЇНА СКАРБІВ І МУДРОСТІ

Пригадайте теорію про три стани середньовічного суспільства в Західній Європі.

- **1. Від політичної роздробленості до Делійського султанату.** Територія Індії простягалася від снігових вершин Гімалаїв долинами багатководних річок Інду та Гангу, включала непролазні хащі, джунглі й закінчувалася на піщаному узбережжі Індійського океану. Оточена водою, горами та безплідними пустелями країна здавалася важкодоступним замкненим світом. І лише на північному заході, серед гірських ущелин, пролягав природний шлях до Індії. Саме цим шляхом у країну тисячоліттями рухалися купецькі каравани, мирні переселенці та іноземні загарбники.

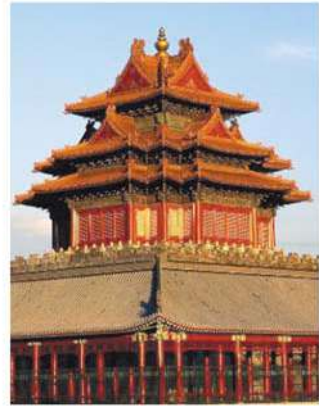
У VI ст. під ударами чергових завойовників могутня імперія Гуптів припинила своє існу-

вання. Територія країни розпалася на декілька держав, кожна з яких складалася з невеликих князівств на чолі з правителями – **раджами**, між якими теж не вщухала ворожнеча.

Пригадайте! Які подібні процеси відбувалися на теренах України після розпаду Русі-України?

Починаючи з XI ст. Індія постійно зазнавала руйнівних набігів мусульманських завойовників. Правитель тюркської Газнійської держави **Махмуд Газневі** 17 разів розорював країну та нескінченними караванами

Індійська монета

Зразок мусульманської каліграфії

вивозив незліченні багатства. Загарбники невпинно просувалися у глиб Індії і в **1206 р.** створили на півночі країни міцну мусульманську державу зі столицею в Делі – **Делійський султанат**. Поступово під владу султанів потрапляли нові індійські землі.

Постійні походи вимагали величезних витрат на утримання численного війська. Султани збільшували податки – народ у відповідь повставав. Виявляла невдоволення також індійська знать. Ситуація особливо загострилася після того, як з кінця XIV ст. у султанаті спалахнула міжусобна війна. Постійні палацові перевороты та зміна династій послаблювали державну владу.

Важкого удару Делійському султанату завдало нашествя жорстокого завойовника Тимура. Наприкінці XIV ст. він розграбував Делі й забрав у полон безліч ремісників. Тимур залишив Індію зруйнованою і спустошеною. Внутрішні протиріччя знесилювали країну, робили її беззахисною перед зовнішніми ворогами. Під їхніми ударами на початку XVI ст. Делійський султанат припинив своє існування.

2. Індійське суспільство в добу середньовіччя.

Попри численні зміни в державі, життя звичайних селян і ремісників в Індії минало за заведеним порядком. Одна з причин такого становища полягала у своєрідності індійської общини й кастовому поділі суспільства. Община об'єднувала вільних землеробів, які мали власні господарства і виконували частину робіт разом, а також сплачували встановлені податки.

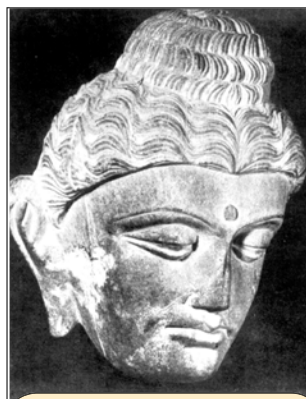
Іншою особливістю індійського суспільства був його поділ на окремі групи. З давніх часів існували чотири **варни** (стани): **брахмани** – жерці, учителі, учені; **кшатрії** – воїни, правителі, знать; **вайш'ї** – землероби, ремісники, торговці; **шудри** – залежні люди, слуги. Розподіл суспільства за варнами впливав на переконання, що кожна людина має свій обов'язок і свій життєвий шлях.

Поступово всередині варн утворилися дрібніші групи населення – **касти** (роди). Каста – це група людей, яких об'єднує одна професія. Кожна каста посідає певне місце в суспільстві й чітко вирізняє себе з-поміж інших каст.

Зазвичай кастове становище відповідає добробуту: що вища каста, то багатша людина. Деякі касты вважалися «недоторканими». Ті, хто належав до них, виконували «брудну» роботу прибиральників, слуг тощо. Представникам вищих каст не дозволялося спілкуватися з «недоторканими», які іноді мали спеціальні знаки – свідчення їхнього низького становища. Належність людини до тієї або іншої касты визначалася за типом одягу і манерою його носити, за наявністю чи відсутністю певних прикрас, за типом зачіски, намальованим на лобі знаком, якістю житла, їжі, посуду, а також за родовим іменем.

Належність до каст визначалася від народження, змінити її самовільно ніхто не мав права. Заборонялося переходити до іншої касті, а також укладати шлюби між вихідцями з різних каст. Найсуворішим покаранням для індійця було вигнання з касті.

У Середньовічній Індії основною релігією був індуїзм. Богів в індуїзмі так багато, що порахувати їх усіх неможливо. До того ж дозволялося вірити як в одного, так і в багатьох богів. Головною вважається божественна трійця: **Брахма** – творець світу, **Вішну** – його хранитель і **Шива** – руйнівник світу, який знову його відтворює. Усіх трьох богів часто зображають разом: або вони стоять поряд, або їхні тіла начебто виростають одне з одного.

Голова Будди. Статуя.
VIII ст.

Пригадайте! Яким основним богам поклонялися давні греки?

Індуїзм вважає навколишній світ священним. Важливою частиною цієї релігії є віра в очисну та магічну силу води. Індуїсти вірять у переселення душ і переконані, що за наступних народжень можуть з'явитися на Землі у вигляді якоїсь тварини. Тому до тварин ставляться як до істот священних і не завдають їм шкоди. Особливо шанують корову, убивство якої жахає індуїстів більше, ніж убивство людини.

Починаючи із VII ст. індуїзм дедалі активніше витісняв буддизм, який приваблював частину населення тим, що не вимагав зречення від колишніх богів.

Після виникнення Делійського султанату почалося навернення населення до ісламу. Одні ставали мусульманами проти своєї волі, інші самі приймали нову віру заради привілеїв: адже тільки мусульмани мали право посідати керівні посади. Утім іслам став не єдиною, а лише однією з двох (поряд з індуїзмом) головних релігій Індії. Ба більше, індійські мусульмани перейняли з індуїзму кастовий устрій і вшанування деяких місцевих святих.

Подумайте! Чому в Індії водночас існували різні релігії?

3. Досягнення індійської культури.

Середньовічна індійська наука успадкувала і продовжувала успішно розвивати досягнення давнини в різних галузях знань, насамперед у математиці. Індійці винайшли десяткову систему числення, якою сьогодні користуються в усьому світі, навчилися виконувати дії з дробами, обчислювати площу фігур і об'єм тіл. Цінні знання накопичила медицина, особливо в лікуванні цілющими травами.

У мистецтві основну роль відігравали архітектура та скульптура. Спо-

Мавзолей султана. XIV ст.

Розпис храму в Аджанті.
IV–VII ст.

Мінарет Кутб-Мінар.
XIII ст.

чатку будували переважно печерні храми. Після остаточного утвердження індуїзму храми стали будувати з тесаного каміння. Внутрішні приміщення робили низькими й темними: це були святилища, туди не всім дозволялося входити. У дворі й на стінах храму стояли численні скульптури із зображеннями богів.

Після утворення Делійського султанату стали зводити мусульманські культові споруди – мечеті, мінарети, медресе й розкішні гробниці – мавзолеї. Вони мали незвичні для Індії форми й були позбавлені скульптур, але вражали своєю пропорційністю і суворою красою.

Середньовічна Індія дала світові також багату літературу. У буддійських монастирях здавна вивчали рукописи й писали нові тексти.

Спочатку середньовічна індійська література створювалася переважно **санскритом** (літературно опрацьованою давньоіндійською мовою). Подібно до латини, санскрит залишався малозрозумілим для народу і став винятково мовою науки. Стала розвиватися література народними мовами, у якій переважали твори, що містили релігійно-міфологічні сюжети індуїзму.

Буддійський текст, написаний санскритом
на пальмовому листку. XII ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Унаслідок яких подій на території Індії виник Делійський султанат? Що призвело до його розпаду?
2. Чим визначалася належність до певної касты? Яка відмінність касты від варны?

3. Яких основних богів вшановували індійці?
4. Які найвизначніші досягнення культури Середньовічної Індії?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Попрацюйте з додатковими джерелами та на контурній карті позначте територію Середньовічної Індії.
2. У зошитах на стрічці часу позначте ключові дати середньовічної історії Індії.

Запам'ятовуємо дати

1206 р. – створення Делійського султанату

§ 26 ПІДНЕБЕСНА ІМПЕРІЯ ТА ЯПОНІЯ

Пригадайте з курсу історії 6 класу, хто був засновником буддизму, хто такий Конфуцій і чого він навчав.

1. **Держава та суспільство в Середньовічному Китаї.** З давніх-давен китайський імператор вважався посередником між Небом (верховним божеством) та Землею. Тому він мав титул Сина Неба, а його країну називали **Піднебесною імперією**. Вступ Китаю в добу Середньовіччя ознаменувався розпадом єдиної імперії на декілька держав, що ворогували між собою і стали легкою здобиччю для сусідів-кочівників. Лише наприкінці VI ст. країну вдалося знову об'єднати.

Відбудова Великої китайської стіни мала продемонструвати міць імператорської влади. Ведення велетенських будівництв і невдалі війни потребували величезних витрат. Становище в країні так ускладнилося, що відбулася зміна влади. На імператорський трон зійшла **династія Тан (618–907)**. У спадок нові правителі отримали господарчу розруху. Аби виправити ситуацію, імператори роздали в користування біднякам занедбані землі. Наполегливою працею селяни поступово перетворили пустирі на родючі ниви й різко збільшили врожаї. Відповідно прибутки до державної скарбниці теж зросли.

Успішно розвивалася морська й караванна торгівля. Важливу роль відігравав Великий шовковий шлях, який з'єднував Китай з країнами Середньої Азії та Середземномор'я. Для утвердження свого головування на Великому

Імператорський вихід.
XIV ст.

Імператорська печатка
із зображенням дракона.
XIV ст.

Китайські паперові гроші.
XIII ст.

шовковому шляху танські імператори проводили активну зовнішню політику. Китай підкорив значні території та розширив свої кордони від Тихого океану до Аральського моря і від пустелі Гобі до берегів Гангу. Але спроби китайських військ просунутися в Середню Азію зупинили війська Арабського халіфату.

У танському Китаї швидко поширився і перетворився на одну з основних релігій буддизм. Ця віра приваблювала багатьох проповіддю милосердя, обіцянням благ за добрі справи й покарання за погані. Поряд із буддизмом існувало традиційне для Китаю конфуціанство, яке закликала бути справедливим і чесним, ставитися до інших людей з повагою, шанувати старших і піклуватися про молодших. Особливість Китаю полягала в наявності релігійної терпимості – становища, коли релігії не ворогують, а взаємодіють між собою і доповнюють одна одну.

Імперія Тан охоплювала величезну територію. Імператору ставало дедалі складніше тримати її під своїм контролем. З VIII ст. завойовані землі стали відокремлюватися від Китаю. У 874 р. вибухнула справжня селянська війна під проводом торговця сіллю Хуан Чао.

Складним становищем імперії скористалися войовничі сусіди. Поступово кочівники захопили північ країни та утворили власну державу. Імператорський двір переїхав на південь, де були головні центри розведення рису і чаю, виготовлення шовку й порцеляни. Тут уперше в історії виготовили паперові гроші – асигнації. Китайці стали застосовувати порох під час воєнних дій.

У 1279 р. під владою степняків опинилася вся країна. Монгольський хан переселився в Пекін, прийняв імператорський титул і заснував династію Юань.

XIII ст. Розповідь про китайські міста з «Книги» Марко Поло

Місто Тянфу, куди ми прийшли, велике й красиве, торгівля тут велика, а також промисловість; виробляють тут безліч зброї для військ хана. Багато тут чудових виноградників, і вина виробляють вдосталь. Безліч тут шовку; є в них тутові дерева і багато шовковичних хробаків.

Місто Кінсєй найкраще, найбільше місто у світі, 12 тисяч кам'яних мостів у ньому. Живуть тут піддані великого хана, гроші в них паперові. У цьому місті всі вулиці вимощено камінням і цеглою. І верхи їздити, і пішки ходити по них добре. У цьому місті є добрих чотири тисячі лазень, де люди ніжаться, кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються. Лазні ці найкрасивіші, найліпші і найпросторіші у світі.

З якими почуттями Марко Поло описує життя середньовічного китайського міста? Що його вразило?

Монгольське завоювання спричинило жорстоке гноблення китайського народу. Наслідком цього стало прагнення китайців до визволення. Вибухнуло могутнє повстання, під час якого головні сили монголів було розбито. Останній монгольський хан, який правив Китаєм, із залишками військ утік до Монголії. На китайський трон зійшла династія Мін – Блискуча (1368–1644).

■ 2. Досягнення китайської культури. Середньовічний Китай був центром оригінальної і високорозвиненої культури.

Китайці перші винайшли папір і налагодили найпростішу форму книгодрукування, однак винахід залишився невідомим поза межами Китаю.

Винайдення компаса дозволило китайцям здійснювати на своїх великих кораблях далекі плавання Тихим та Індійським океанами. Астрономи добре знали причини сонячних і місячних затемнень і вміли їх передбачати.

Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом гарного письма – каліграфією. Чимало з них належало до членів імператорської Академії мистецтв, започаткованої в X ст.

Золотою добою китайської поезії називають епоху Тан, коли небаченого розквіту досягла література. Новим явищем стало створення роману, насамперед історичного.

У Середньовічному Китаї було багато зроблено для розвитку архітектури. Великі міста мали вигляд справжніх фортець, де існували торгові, житлові, палацові та храмові квартали. Будинки зводили з каменю, дерева, мармуру, вони мали дахи з вигнутими догори кутами. Такі споруди набували урочистого й водночас витонченого вигляду, а незвичайна покрівля добре захищала від дощу та яскравого світла. Дахи імператорських палаців і храмів зазвичай оббивали золотими листами.

У культурному й політичному житті Китаю велику роль відігравали буддиські монастирі. Спочатку (за індійськими зразками) їх вирубували в товщі скель і прикрашали статуями Будди, які часом досягали 15 м заввишки і начебто зросталися із самою скелею. Згодом стали будувати дерев'яні буддиські храми й високі багатоярусні башти – пагоди, де зберігали релігійні реліквії.

Навчання дітей. XIII ст.

Китайські поети. XIV ст.

Головне місце серед усіх видів мистецтва посідав живопис. Китайські художники з надзвичайною точністю зображували сценки палацового життя і міського побуту, історичні події й дитячі ігри. Найбільше ж вони любили пейзажі – картини природи, красі якої вони вклонялися. Пейзажі виконували не з натури, а з пам'яті так, начебто дивилися на них з висоти пташиного польоту.

У середньовіччі китайські художники малювали свої твори на шовковому або паперовому полотні. Важливу роль відігравали декоративні ремесла. Високою майстерністю і смаком вирізнялися порцелянові вироби, різьблення по слоновій кістці й вишивка по шовку.

Культура Середньовічного Китаю мала величезний вплив на сусідні країни, стала безцінним внеском у загальну скарбницю людських досягнень.

- **3. Середньовічна Японія.** Своєрідність Японії зумовило її географічне положення – вона розташована на кількох великих і десятках малих островів на Далекому Сході. Тому Японію називають Країною Вранішнього Сонця. Ці острови населяли різні за етнічною належністю племена. Серед них поступово виокремилося плем'я *ямато*, яке завоювало та об'єднало інші племена. Це привело до утворення в кінці V ст. першої держави.

Правителі Японії взяли за зразок для свого правління досвід Китаю. За прикладом Китаю вони стали називати себе імператорами. Китайський вплив на Японію значно посилювався починаючи із VI ст., зокрема звідти до японців прийшов буддизм. Ця релігія існувала паралельно із синтоїзмом, традиційною японською релігією, яка обожнювала імператора.

Основу японського суспільства в ранньому середньовіччі складали селяни-общинники, головним заняттям яких було землеробство. Вони платили ренту – оброк до державної казни. Поступово селяни потрапили в економічну залежність від місцевих феодалів і стали сплачувати повинності їм замість державної казни. Отже, у Японії посилювалася влада місцевої знаті, а влада імператора послабилася.

Важливою верствою суспільства були **самураї** – дрібні землевласники-воїни, які перебували на службі у представників знатних родів. Поступово вони ставали професійними вояками,

з них склалися загони, які захищали свого пана в нескінченних міжусобних війнах. Цим вони нагадують європейських лицарів. Реальну владу отримали впливові аристократичні роди, які боролися за повний контроль над державою.

Наприкінці XII ст. розгорнулася жорстка боротьба між двома сильними родами. У цій боротьбі перемогу здобув рід Мінамото, голова якого отримав титул сьогуна – військового правителя. Склалася така система, за якої імператор не мав реальної влади. Натомість справжніми очільниками країни були сьогуни, які видавали накази та навіть провадили релігійні обряди.

Мінамото-но Йорітомо, перший сьогун. XII ст. Розпис по шовку

Імператори здебільшого опікувалися питаннями культури. При дворах імператорів розвивалося мистецтво та література.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому відродження Піднебесної імперії супроводжувалося грандіозним будівництвом? Що засвідчували споруди і яке значення вони мали?
2. У чому полягала своєрідність релігійного життя Китаю?
3. Що дало змогу монголам завоювати Китай? Чому китайці повстали проти монгольських завойовників?
4. Батьківщиною яких важливих винаходів, наукових і технічних досягнень став Китай?
5. Якими своєрідними рисами вирізнявся китайський живопис?
6. Хто мав реальну владу у Країні Вранішнього Сонця?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Попрацюйте з додатковими джерелами та на контурній карті позначте території Середньовічного Китаю та Середньовічної Японії.
2. У зошитах на стрічці часу позначте китайські династії періоду середньовіччя.

ДІЄМО ТВОРЧО

1. Робота у групах. Розгляньте фотоілюстрації, прочитайте підписи під ними. З допомогою старших родичів чи знайомих скористайтеся інтернет-мережею, енциклопедією або іншими додатковими джерелами та знайдіть інформацію про середньовічну пам'ятку Індії (1 група) та Китаю (2 група). Підготуйте уявну екскурсію середньовічною будовою.

Печерні храми Еллори. Індія. VI–IX ст.

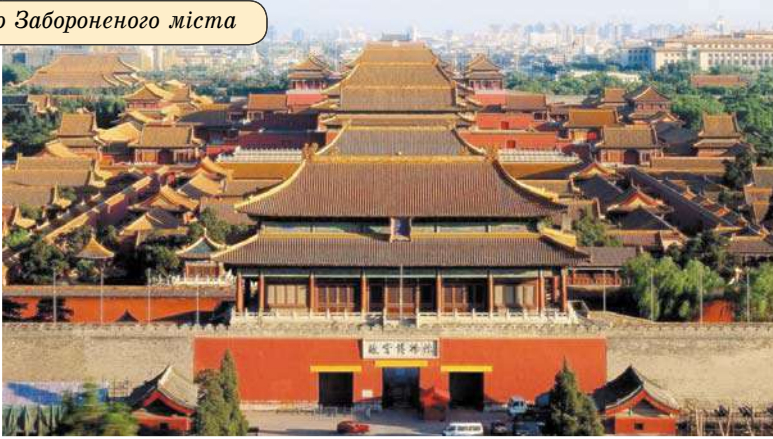
Різьблені слони у храмі Кайлаш

Храм Кайлаш – центральна споруда комплексу печерних храмів в Еллорі

*Заборонене місто – найбільший палацовий комплекс у світі.
Китай. XV ст.*

Вхід до Забороненого міста

*Журавель, черепаха, лев,
які прикрашають
Заборонене місто*

2. Колективний проєкт. Об'єднайтеся у дві команди та складіть по сім-вісім запитань за темою «Що запозичили європейські народи в індійців і китайців?». Візьміть участь у вікторині. Переможцем стає команда, яка дасть більше правильних відповідей.

Значення середньовіччя в історії людства

Упродовж навчального року ви відкривали для себе яскраві сторінки історії середньовіччя – доби, що тривала понад тисячу років. Вона увібрала в себе Велике переселення і змішування народів, звичаї сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці та кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Барварські нашествия знищили античний світ, його господарство та культура поринули в безодню занепаду. Проте коріння європейської цивілізації збереглося й змогло пройти шлях до нового піднесення. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, постала нова цивілізація. Саме в добу середньовіччя виникли народи й країни, які існують і сьогодні. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся теж тоді.

На зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднала Європу. Виник і перетворився на світову релігію іслам. Проте на відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд з буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У середні віки виникли й зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду й нової ренесансної культури. Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг тогочасної людини до активності та її прагнення розширити свої життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Але це вже інша – Нова історія.

На завершальному уроці пропонуємо вам пригадати моменти із середньовічної історії, що вас найбільше вразили, а також видатних постатей, досягнення науки й техніки, невимрущі шедеври культури. Поділіться з вашими однолітками, учителем/вчителькою своїми думками та почуттями від знайомства зі світом середньовіччя.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- Аба́т** – настоятель (голова) чоловічого католицького монастиря (абатства)
- Альбігойські війни** – хрестові походи (1209–1229), спрямовані Папою Римським проти альбігойців
- Альбігойці (катари)** – учасники еретичного руху в Південній Франції XII–XIII ст. Заперечували положення християнської церкви про троїчність Бога, не визнавали католицьких обрядів і влади Папи. Вважали земне життя творінням диявола
- Аристократично-купецька республіка** – форма правління у середньовічному Новгороді, за якої виборні органи влади існували водночас із княжою владою
- Баска́к** – ханський намісник на Русі
- Бу́лла** – папський указ, який обов'язково мали виконувати всі віряни
- Вальде́нси** (від імені ліонського купця Петра Вальдо) – прибічники *ересі*, що виникла наприкінці XII ст. на півдні Франції. Виступали проти власності, давали обітницю бідності, вважали католицьку церкву злом
- Ба́рвари** – назва, яку стародавні греки й римляни давали народам і племенам, які не належали до греко-римської цивілізації
- Ба́рварські королівства** – перші середньовічні держави Європи, створені варварськими племенами на тлі розпаду Західної Римської імперії
- Ба́рна** – термін, який позначає чотири основні стани індійського суспільства
- Васа́л** – дворянин, лицар, який присягнув на вірність сеньйору та за свою службу отримав від нього земельне володіння
- Василе́вс** – візантійський імператор
- Вели́кий князь** – вищий князівський титул на Русі
- Ві́кінги** – у Скандинавії учасники морських торгових і завойовницьких походів
- Вітра́ж** – картина з кольорового скла, розташована зазвичай у вікнах
- Ві́че** – збори всіх вільних чоловіків у Новгороді
- Га́нза** – торгово-політичне об'єднання німецьких купців на чолі з містом Любеком
- Гве́льфи та гібе́ліни** – ворожі політичні угруповання в Італії, які виникли на зламі XI–XII ст. **Гве́льфи** – прибічники Папи, а **гібе́ліни** – прибічники імператора
- Генера́льні штати** – зібрання представників трьох станів (дворянство, духовенство, містяни) при французькому королі для вирішення найважливіших питань життя держави
- Ге́рцог** – у ранньому середньовіччі військовий вождь племені; згодом – титул знатної людини
- Гі́льдя купецька** – об'єднання, що створювалося для спільного захисту товарів під час перевезення їх для забезпечення вигідних умов торгівлі та отримання привілеїв

Готичний стиль – панівний стиль середньовічного західноєвропейського мистецтва з XII ст., що виник у Франції та найяскравіше втілюється в архітектурі соборів

Граф – у добу раннього середньовіччя посадова особа, представник влади короля в окрузі; згодом – один з вищих дворянських титулів

Гуманізм – система ідей та поглядів, за якими людина є найвищою цінністю

Гусіти – прибічники Яна Гуса – учасники гуситських війн (1419–1434) у Чехії проти римської церкви та засилля німців

Дворянство – привілейований стан середньовічного суспільства

Десятина – десята частина прибутку (урожаю, грошових коштів та ін.), яка стягувалася з населення на користь церкви

Династична унія – об'єднання влади однієї династії над двома державами, за якого самі держави залишаються незалежними

Домен – спадкові земельні володіння феодала, на яких він вів своє господарство і здійснював свою владу

Дофін – спадкоємець престолу у Франції, старший син короля

Духовенство – служителі релігійного культу

Духовно-лицарський брден – військово-чернече об'єднання лицарів, які зі зброєю в руках боролися проти ворогів християнської віри (мусульман, язичників)

Єпархія – територія кількох провінцій, що утворювали церковний округ. На чолі єпархії стояв єпископ. На чолі групи єпархій стояв архієпископ

Єресь – релігійні погляди, які суперечать церковному віровченню

Єрархія – драбина підпорядкованих церковних і світських посад

Індуїзм – традиційно панівна релігія в Індії. Її прибічники вшановують величезну кількість богів, вірувань та обрядів

Інквізиція – спеціальна карна церковна установа для боротьби з еретиками

Кардинал – у католицькій церкві вища духовна особа, нижча лише за Папу. Кардинали є найближчими радниками й помічниками пап, яких обирають зі свого середовища

Каста – в індійському суспільстві група людей, об'єднаних однією професією

Клір – духовенство. Член духовенства – клірик

Колонізація внутрішня – освоєння та заселення нових земель усередині власної країни

Колонізація зовнішня – загарбання чужих земель за допомогою зброї

Коран – священна книга мусульман

Кортеси – станово-представницькі органи в країнах Піренейського півострова

Курфюрсти – вищі духовні та світські князі Священної Римської імперії, яким належало право обирати короля

Ландта́г – орган станового представництва у володіннях, що входили до складу Священної Римської імперії

Лорд – в Англії великий землевласник, представник вищої титулованої аристократії

Магістра́т – орган міського управління

Майордо́м – управитель

Май́стер – повноправний член цеху

Ма́рка – укріплена прикордонна область

Маркі́з – представник титулованої знаті

Медресé – мусульманська школа

Мінаре́т – висока башта, з якої оголошувався заклик до мусульманської молитви

Міська кому́на – вільне місто, у якому влада належить самим містянам

Монасти́р – релігійна громада ченців або черниць, які живуть за єдиним правилом (монастирським уставом). Належні їй громадські землі, майно, а також будівлі становлять церковно-громадську організацію

Мусульма́нство (ісла́м) – одна зі світових релігій. Ґрунтується на вірі в цілковиту залежність від волі Бога (Аллаха), який наперед визначає долю кожної людини. Пророк Мухаммад – посланець Аллаха

Парла́мент – в Англії орган станового представництва, вища законодавча установа; у Франції – вищий королівський суд

Підмай́стер – найближчий помічник цехового майстра

Пови́нності – обов'язки селян на користь феодала

Проча́ни – учасники подорожей вірян до святих місць із метою вклонитися святиням на знак спокутування гріхів

Раджа́ – індійський князь

Ра́ннє Відродження – період історії культури Західної Європи з кінця XIV ст.

Ра́туша – будинок, у якому розташовувався магістрат, центр суспільного життя середньовічного міста

Рейхста́г – станово-представницький орган у Священній Римській імперії

Реконкі́ста – зворотне відвоювання християнами земель Іспанії та Португалії в мусульман у VIII–XV ст.

Релі́квія – предмет релігійного поклоніння; річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле

Рито́рика – наука красномовства

Рома́нський стиль – стиль в європейському мистецтві X–XII ст. з характерними ознаками давньоримської архітектури

Санскри́т – літературно опрацьована давньоіндійська мова

Сейм – станово-представницький орган у Польщі, Литві, Чехії

Сеньйо́р – землевласник, який мав залежних від нього селян і васалів

Скрипто́рій – майстерня для переписування книг, переважно в монастирях

Собор – 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовенства
Станово-представницька монархія – форма правління, за якої влада короля спирається на органи станового представництва

Суспільний стан – група суспільства з правами та обов'язками, що передаються від батьків до дітей

Схизма – розкол у церкві

Сюзерен – верховний сеньйор щодо васала

Теократія – форма держави, за якої політичну та духовну владу зосереджено в руках духовенства

Університет – вищий навчальний заклад

Устав – правила життя і поведінки ченців

Феод – спадкове володіння, яке сеньйор надавав васалу за несення військової служби

Феодал – землевласник, власник феоду

Феодальна роздробленість – розпад держави на окремі князівства

Фреска – живопис на вогкій штукатурці розведеними на воді фарбами

Халіф – світський і духовний голова мусульман, правитель

Хартія – грамота про надання прав і вольностей містам

Централізація – зосередження керівництва в єдиному центрі

Цех – об'єднання міських ремісників однієї або декількох споріднених професій

Шаріат – мусульманське право

Шедвр – зразковий виріб, який мав зробити підмайстер, аби скласти іспит на право стати повноправним майстром

Яничари – особливе військо в Туреччині з XIV ст.

Ярлік – ханська грамота на право управляти князівством на Русі

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Балух В. О. Візантиністика. Чернівці, XXI, 2006.
- Балух В. О., Коцур В. П. Історія Середніх віків: У 2 т. Чернівці, 2016. Т. 1–2.
- Блок М. Феодальне суспільство / пер. з франц. К., 2002.
- Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія: навчальний посібник / упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005.
- Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001.
- Книга для читання з історії середніх віків / упор. Н. П. Клименко, Ю. Б. Малієнко. К., 2004.
- Країни світу. Європа: для дітей серед. шк. віку / авт. упоряд. В. В. Мирошнікова, М. О. Панкова, В. М. Скляренко. Харків: Фоліо, 2006.
- Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія / пер. з англ. К., 1994.
- Література західноєвропейського середньовіччя / під ред. Н. О. Висоцької. Вінниця, 2003.
- Мордвінцев В. Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2013.
- Незвичайні пригоди Марко Поло / Віллі Мейнк. Київ: Дитвидав, 1959. 507 с.
- Пименова І. К. Честь, хрест і меч: посібник для розвиваючого навчання. Харків, 2002.
- Пісня про Нібелунгів / пер. з нім. М. Настеки. К., 1989.
- Пісня про Роланда: Давньофранцузький епос / пер. Вадима Пащенко, Нінель Пащенко. К., 2003.
- Практикум з історії середніх віків / укладач Кривонос В. П. Львів, 1999.
- Робін Гуд: Старовинні англійські легенди / пер. Ю. Юра. К., 2006.
- Сімс Л. Замки. Повна ілюстрована енциклопедія. К.: Країна Мрій, 2008. 104 с.
- Скотт Вальтер. Айвенго: Роман / пер. Юрія Лісняка, Галини Лозинської. К., 2005.
- Тисяча й одна ніч. Вибрані оповідки й казки / пер. з араб., упорядк., коментарі та глосарій В. Рибалкіна. Тернопіль, 2011.
- Чосер Джеффри. Кентерберійські оповіді. У 2-х ч. / пер. М. Стріхи. Львів, 2019.
- Шекспір Вільям. Трагедія про короля Річарда III // Трагедії. Харків, 2004.

ЗМІСТ

Шановні семикласники та семикласниці!	3
Вступ у добу середньовіччя	4
РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	12
§ 1. Народження середньовічної Європи	12
§ 2. Франки: від держави Хлодвіга до імперії Карла Великого	18
§ 3. Тисячоліття Візантії	24
§ 4. Арабський халіфат	32
РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	42
§ 5. Середньовічне суспільство	42
§ 6. Організація християнської церкви в середньовіччі.....	47
§ 7. Середньовічні замки та селянські господи	50
§ 8. Середньовічне місто	56
РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.	66
§ 9. Скандинавія в добу середньовіччя	66
§ 10. Хрестові походи	73
§ 11. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій	78
§ 12. Іспанія під владою арабів і католицьких королів	81
§ 13. Франція в XI–XV ст.	84
§ 14. Англія: від англосаксонських королівств до сходження Тюдорів	92
§ 15. Священна Римська імперія на шляху до роздробленості	98
§ 16. Італія в середньовіччі	105
РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	110
§ 17. Християнська церква в XI–XV ст.	110
§ 18. Середньовічні школи та університети.....	116
§ 19. Наукові та технічні досягнення середньовіччя	120
§ 20. Архітектура та мистецтво середньовіччя	125
§ 21. Раннє Відродження і гуманізм	129

РОЗДІЛ 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV СТ.	134
§ 22. Утворення і розквіт держав Центральної та Східної Європи	134
§ 23. Північно-Східна Русь: від Новгородської республіки до Московської держави	143
§ 24. Османська держава: через загарбання до імперії	150
РОЗДІЛ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД	156
§ 25. Індія: країна скарбів і мудрості	156
§ 26. Піднебесна імперія та Японія	161
Значення середньовіччя в історії людства	167
Словник термінів	168
Список рекомендованої літератури	172

Навчальне видання

ПОДАЛЯК Наталія Гордіївна
ЛУКАЧ Ілона Бейлівна
ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальна за випуск *О. Камішанська*
Редактори *І. Гайдаєнко, Ю. Заблоцький*
Макет і художнє оформлення *В. Лопарева*
Обкладинка *О. Мамаєвої*
Комп'ютерна верстка *К. Шалигіної*
Технічний редактор *Ц. Федосіхіна*
Коректор *Л. Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 14,3 . Обл.-вид. арк. 12,28.
Тираж 13 311 пр. Вид. №. 2106
Зам. № 20-06-1002

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.